

Салгой-мисегжилэг зүйр алих санж салгой-мисегжилэг
зүйр ижирлэн хийж нийт, чийн не 'нашонц ч.'

ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН

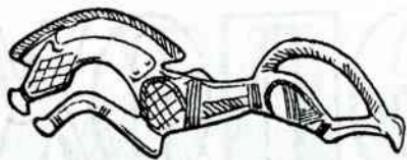
3
2004

MAX АУГ

Нæ равдысты фендыстут
Байцаты Людмилæйы куыстытæ.
Сæ фылдæр конд сты тæвд эмалыл.

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

МАХ ДҮГ

3
04

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмәе

РЕСПУБЛИКАЕ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ ӘРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Сәйираг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, прозә — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзии, драматурги — МАМЫҚБАТЫ Хъазыбек

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризәт, КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НӘКҮYSАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

НОМЫРЫ ИС:

Сылгоймаг нэлгоймаджы цэстэнгасаёй 5

ДЗАСОХТЫ / Музафер. Дэллаг Ир. Автобиографион повесть 15

Чызджы уарзт. *ДАУЫРÆ, ГÆДЖЫНОН-ХАБÆТЫ / Риммæ,*
АСТЕМЫРАТЫ / Изет, ЧЕЛДИОН-ГОДЖЫЦАТЫ / Надя,
ÆЛБЕГАТЫ / Илитæ, ПЛИТЫ / Зээрæ, ЦОМАРТАТЫ /
Дуня, БУДАЙТЫ / Милуся, ДОЙАТЫ / Луизæ. Уацмыстæ 60

ТЕДЕТЫ ЕФИМ: 75 АЗЫ

ТЕДЕТЫ / Ефим. Тулдз бæлас. Ёмдзæвгæтæ 78

ТУГЬАНАТЫ ДЗЕРАССÆ: 75 АЗЫ

Арфæ 87

Фатимæйы намыс. 89

ТАЭЛМАЦТÆ

Генрих ГЕЙНЕ. Уарзæгой уд. Ёмдзæвгæтæ 121

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

КАСАТЫ / Батрадз. Рүхс фæлгонцтæ. Уац 124

ХЪАНТЕМЫРАТЫ / Римæ. Царды фæзилæнтæ. Уац 133

НЕ 'ВЗАГ – НÆФАРН

ДЗОДЗЫИККАТЫ / Зэидæ. Фразеологизмы национ хүз. Уац 140

АХУЫРГÆНАГÆН АЭХХУЫСÆН

ЦÆРÆКТЫ / Аллæ. Методикон амындытыæ 143

КъАДЗАТЫ / Людæ. Историон драмæ æмæ национ рæзт 152

«МАХ дуджы» РАВДЫСТ 155

АРВИСТОН 166

ИРОН поэзийы антологи 175

Цæголты Васили 183

СЫЛГОЙМАГ НÆЛГОЙМАДЖЫ ЦÆСТАЕНГАСÆЙ

- Сылгоймаг йæ мадзурайæ фидауы.

Гомер

- Сылгоймæтæ авантюра тæ уарзынц, тынгдæр та авантюристты.

Гете

- Алы сылгоймаг дæр араæт у æртæ хайæ: удæй, буарæй æмæ къабайæ.

Æнæзонгæ автор

- Иу сылгоймаджы уацараЙ фервæзынæй авд сылгоймаджы уацары райсын æнцондæр у.

Æнæзонгæ автор

- Сылгоймаг хæцæнгарзæй уæлдай нæу: йемæ хъазæн нæй.

- Сылгоймаг уарзтæн йæ апп зоны, нæлгоймаг та — йæ аргъ.

Мартти Ларни

- Рæсугъд сылгоймаг — цæстæн æхцион, фæлмæн сылгоймаг — зæрдæйæн адджын. Фыццаг æрмæст æрттиваг диди у, дыккаг та — æцæг хæзна.

Наполеон I

- Сылгоймаг у, цивилизаци кæй алыварс зилы, уыцы сæмæн.

Эмиль Золя

- Сылгоймагæн айдæн æмæ цалдæр къафетты ратт, æмæ рай-
онда уыдзæни.

- Къайад уарzonдзинадæй райгуыры, дзымари та — сæнæй.
- Ус ракурын хорз у иунæг хъуыддагæй — де 'мбæлттæй фервæздзынае.
- Ахсæв сæрттивын кæны стъалыты æмæ сылгоймæгты.
Джордж Гордон Байрон
- Сылгоймаг йе 'взагыл сусæгдзинад дарыны бæсты фæлтау судзgæ 'хсидав дардзæни.

Сократ

- Сызгъæрин артæй фæлварынц, сылгоймаджы — сызгъæринæй, нæлгоймаджы та — сылгоймагæй.

Кæстæр Сенекæ

- Хатгай иу сылгоймаг мин нæлгоймагæй тыхджындæр разыны.

**Йост ван ден Вондел,
голландиаг драматург**

- Чызджы аиппытае базонын уæ куы фæнда, уæд дзы йæ хæллæртты цур раппæлут.

**Бенджамин Франклин,
америкарг фыссæг**

- Андæр сылгоймаджы рæсугъд схоныны бæсты сылгоймаг дæлимонæн аба кæндзæни.

Николай Гоголь

- Чызг æвддæс æвзагыл дзуры, фæлæ дзы иуыл дæр «нæ» зæгтын нæ фæразы.

**Теодор Паркер,
америкарг политик**

- Сылгоймаджы митæ æхсæнчыты дугтæй уæлдай не стыңыфсхаст æмæ æмтъеры.

Виктор Григорович

- Сылгоймагимæ быцæу кæнын хъæуы зондæй нæ, фæлæ зæрдæйæ.

**Мэтью Арнолд,
англисағ поэт, критик**

- Мә уәнгәл сты сылгоймәгтә: кәм цы әвәрд ис, уый кәдәридәр базоның.

Джеймс Тэрбер,
америкаг юморист

- Сылгоймаг раст куынае уа, уәд дзы әппәты фыццаг хатыр ракур.

Франсис де Круассе,
францаг фыссәг

- Гейне уәззау рынчынае дзырдта:
— Ус әмә мын тути куынә уыдаид, уәд мәхи раджы амардтаин.

- Нәлгоймаг әмә сылгоймаджы хәлардзинад бынтон әрләмәгъ вәййы, әхсәв куы раләууы, уәд.

Отто фон Бисмарк

- Мә зәрдә мемә нә уыди, фәлә демә. Ныртәккә дәр демә ис, кәд нәй, уәд та әппындәр никуы ис.

Пьер Абеляр,
францаг философ, поэт

- Фыццаджы-фыццаг дә фидарәй уырнәд, цыфәнды сылгоймаг дәр дә къухы кәй бафтдзән, уый, әрмәст дә къәппәджытә арахсгә әвәр! Кәд мәргүтә сә зарынәй бандайдзысты, цырыцьырәгтә та сәрдигәтты сә уастәй, кәд цуанон куызд тәрхъусәй алидзздән, уәд сылгоймаг дәр ләппүйи зәрдәлхәнән ныхәстыл йәхи атигъ кәндзәни, комын нә рат-дзәни! Сразы дын уыдзән, әппындәр әнхъәл кәмән нә уай, уыцы сылгоймаг дәр.

- Бакәсүт-ма әнәмбаргә әгомыг фосмә: хъуг bogъәй ницы дөмө, фыр йә уарзон далысән ницы фиды. Әрмәст сылгоймаг скәны хәрзарәзт, нәлгоймагмә ма цы фәстаг әхцатә бazzайы, уыдонәй, йәхи ауәй кәны нәлгоймагән.

Овидий

- Цыфәнды цәфән дәр бафәразән и, зәрдәйи цәфәй фәстәмә, цыфәнды фыдәхән дәр бафәразән и, сылгоймагы фыдәхәй фәстәмә.

Рагон фәдзәхст. Сирах

- Рæсугъд сылгоймаг цæсттытæн — дзæнæт, удæн — зындоң, дзыппæн — арт.

Бернар Ле Бовье де Фонтенель

- Сылгоймæгтæ цæстмæхъус мæнг ныхæстæ уыциу хъуыртт акæнынц, хъыхъхъаг рæстдзинад та æртахгай нуазынц.

Дени Диdro

- Сылгоймаг хатгай йæхи лæджы дæр бауарзы.

Максим Горький

- Сылгоймаг йæ дарæсимæ ўе 'фсарм дæр раласы.

Геродот

- Уарzonдзинады хъуыддæгты «æгæр» дæр фаг нæу.

- Уарzonдзинады хъуыддæгты æрыгæттæ фидынц, цы кæнынц, уый тыххæй, зæрæттæ та, цы næ кæнынц, уый тыххæй.

Пьер Бомарше

- Нæлгоймæгты зæрдæмæ бурдзалыг сылгоймæгтæ тынгдæр цæуынц, афтæ сæм фækæсы, цыма саухилтæ зондджындæр æмæ тæссагдæр сты.

- Сылгоймагæн йæ сусæгтæ чи райхалы, стæй ма йын афтæ чи фæзæгъы, макæмæн сæ радзур, зæгъгæ, уый дын — садист.

**Марсель Ашар,
францаг драматург**

- Дыууæ хæсты, дыууæ усы æмæ Гитлеры фæстæ дæр ма цæргæйæ бazzадтæн.

Альберт Эйнштейн

- Талынджы æппæт сылгоймæгтæ дæр æмхуызон сты.

Эразм Роттердамаг

- Уарzon сылгоймаджы æмæ пъæлицæйаджы сайын тæригъæд хъуыддаг нæу. Уыдонæй фæстæмæ иннæтæн рæстдзинад дзу-рын хъæуы.

**Джек Николсон,
америқаг киноактөр**

- Äппæттæй зынаргъдæр нын сыйтынц, уæййаг чи нæу, уыциы сылгоймæгтæ.

Франсуа Мориак

• Аппәты хъазуатондәр тох мын мә фыццаг усимә уыди.
Мохаммед Али,
америкаг боксер

• Уыңы сылгоймаг бынтон әнахъинон рәсугъд уыди.
Никитә Богословский

• Сән, сылгоймәгтә әмә зарджытә чи нә уарзы, уый әдылы
у әмә мәрдтәм дәр әдылыйә бацәудзәни.

Мартин Лютер

• Хъуыдитә әмә сылгоймәгтә иумә не 'рбацәуынц.
Михаил Жванецкий

• Дипломат сылгоймагән йә рапигуырды бон зоны, фәлә ыйл
цал азы ңауы, уый нә зоны.

Антони Иден,
бритайнаг политик

• Худын нәлгоймаджы хъуыддаг у, қәуын та — сылгоймаджы.
Иммануил Кант

• Даууә сылгоймаджы боныфәстагмә бафидаудзысты —
әртыккаджы хардзәй.

Саша Гитри,
францаг актер, режиссер

• Кәй нә фәуарзынц, әрмәст уыңы сылгоймәгтә нә кәнынц
әрәдҗы.

• Усджын әдзухдәр рәстзондыл хәст у, уымән әмә ус ку-
рыныл нә хъуыды кәны.

Александр Дюма-фыл

• Сылгоймаджы бирәе зонд ницәмән хъәуы — тути ңалдәр
АЗЫРДЫ СЫГЪДАГ ДЗУРЫН КУЫ БАЗОНА, УӘД НЫН УЙЫ ДАР ФАГ У.

Джонатан Свифт

• Арвыл ңал стъалыйы ис, сылгоймаджы зәрдә дәр йә мидәг
уал сайды әмбәхсы.

Гиппократ

- Сылгоймаг уыциу рәстәг фәткүүс дәр у әмәе калм дәр.
Генрих Гейне

- Иугәр дә бинойнаг фәстаяаэрцы кой скодта, уәд ай зон; дә акитә дәләмә хауын райдыңтой.

- Нәлгоймагән ус курыны бар нәй, цалынмә анатоми са-хуыр кәна, стәй әппынкъадәр иу сылгоймаджы акъәртт кәна, уәдмә.

Оноре де Бальзак

- Усджын ләгмә цәмәй ныхасы бар әрхая, уый тыххәй йын ис иу гәнән: йә усән зәгъәд: «Ды раст дә».

- Әрәдҗытә кәнын райдайут, зәгъәгә, сыл ахәм хәс сәвәр, уәд сылгоймәгтә дәр әнәгуырысхойә пунктуалон суаиккөй.

**Витторио Де Сика,
итайлаг кинорежиссер**

- Сылгоймәгты аргъуанмә кәй уадзынц, ууыл әдзуухдәр дис кодтон. Цәуыл хъуамә дзурой Хуыцаумә?

Шарль Бодлер

- Йәхәдәг йәхи чи батухы, ахәм ләвар зәххыл иунәг ис: сылгоймаг.

Жан Поль Бельмондо

- Сылгоймәгтә кәм нәй, уым әңгәг (әххәст) цин нәй.

Әнәзонгә автор

- Сылгоймәгтәм әрратә фәкәнын, уәлдайдәр рәсугъд күү вәййынц әмәе мын ком күү фәдәттынц, уәд.

Вольтер

- Уарзәгән йә уд кәйдәр буары цәрү.

Хистәр Катон

- Нәлгоймаджы фыдәхәй уыйбәрц тәрсын нә хъәуы, сыл-гоймаджы уарзтәй күүд хъәуы тәрсын.

Сократ

- Аз сылгоймәгты зәрдәйи уаг хорз зонын: дәу күү фәнда, уәд уыдоны нә фәнды, дәу күүнә фәнда, уәд уыдоны та әгәр тыңг фәфәнды.

Энний Квант

- Сылгоймәгтә иууылдәр әппәлүны аккаг сты. Алкәмә дәр дзы ис цыдәр уәздандзинад. Аз федтон: гәрстәхсәг сылгоймәгтә сә алы фезмәлдәй дәр уыдысты успадзәхты әнгәс.

**Роберт Вальзер,
швейцариаг фыссәг**

- Сылгоймәгтыл арәх әрцәуы, Америкәйил цы 'рцыд, уый: иутәй йә гом бакәнүүнц, иннәтә та йын ном раттынц.

М. Альмазан

- Рәсүгъеддинадәй дарләр кәмә ницы ис, уыцы сылгоймәгтән зәронды бонтә свәййынц зындон.

Шарль Сент-Эвремон

- Сылыстәг цас цауддәр уа, уыйбәрц фылдәр ныххырхын хъәуы.

Венедикт Ерофеев

- Сылгоймаг фәхуды, йәе бон күү вәййы, уәд, кәугә та фәкәнүү, күү йә бафәнды, уәд.

**Жан Баиф,
францаг поэт**

- Ныртәккә сылгоймәгтә политикәйил хәст сты, банкты, концернты, егъяу корпорациты сәргъы ләууынц. Кәддәр та әгас дунейән разамынд ләвәрдтой — сә цәстыхауты иунәг базмәлдәй.

**Патрик О' Рурк,
америкаг юморист**

- Хъуыдыгәнәг сылгоймәгтә цавәртә сты? —Хъуыды дәр кәйничи кәнүү, ахәмтә.

- Сылгоймәгты чи зоны, уыдан оптимисттә стәм хатт вәййынц.

Бернард Шоу

- Нæлгоймæгтæ фыдæххæссаг сты, сылгоймæгтæ та æлгъæнаг. Дыккаг миниуæг бирæ тæссагдæр у.

Анри Ренье,
францаг фыссæг

- Нæлгоймаг хъуамæ йæ усæй уа бæрzonдdæр, хистæр, уæз-заудæр, фыдынndæр, йæ хъæлæс та — фæсусdæр.

Эдгар Хay,
америкаг фыссæг

- Сылгоймаг сылгоймагæн — бирæгъ.

- Сылгоймаг дын дæ хъазæн ныхасыл куы баҳуда, уæд кæнæ дæ хъазæн ныхас хорз у, кæнæ та сылгоймаг.

Тристан Бернар,
францаг фыссæг

- Усджын лæг æнæус лæгæй арфдæр улæфи.

Иоганн Нестрой,
австриаг комедиограф

- Аидæн сылгоймаджы æфсарм у; æнæ уый бафæрсгæйæ сыл-гоймаг иунæг хъуыддаг дæр нæ бакæндзæни.

Моисей Сафири,
австриаг фыссæг

- Мойтæй иу дæр рæсугъд нæу.

Шарль Монтескье

- Адæм сæ хуыцæуттæм цы цæстæй кæсынц, сылгоймæгтæ дæр махмæ, ома нæлгоймæгтæм, уыцы цæстæй кæсынц; кувынц нын, нæ хъуырмæ нæ скæнынц — иудадзыг исты агурынц.

- Сылгоймæгты сфæлдыштæуыди, цæмæй сæ æмбарæм, уый тыххæй нæ, фæлæ сæ цæмæй уарзæм, уый тыххæй.

- Уыцы сылгоймаг мыл ахæм стырзæрдæ у — раст цыма йæ лæг дæн.

- Йе 'ртыккаг лæджы куы банигæдта, уæд фыркатай æмæ зæрдæрыстæй сбурдзалыг.

Оскар Уайлъд

- Алцы дæр адæймаджы къухы ис, адæймаг та — сылгоймаджы къухы.

Александр Фюрстенберг

- Сылгоймæттæ әмæ халæттæ балгæйттæй лæбурынц.

Казимеж Тетмайер,
польшæйаг фыссæг

- Сылгоймаг кæнæ бинонты ирвæзынгæнæг у, кæнæ та сæ сафæг.

Анри Амьељ,
швейцариаг философ әмæ критик

- Сылгоймагæн әппæтæй әнæуынondæр чи у? — Әфсæйнаг магнитæн афтæ загъта: «Ме' нæуынон уымæн дæ, әмæ мæ дæхимæ кæй æлвасыс, дæ фæдыл ласынмæ дæм фаг тых нæй, афтæмæй».

- Әцæг нæлгоймаджы мидæг әдзухдæр сывæллон әмбæхст ис әмæ йæ хъазын фæфæнды. Сылгоймæттæ, ссарут уыцы сывæллоны!

- Сылгоймæттæм цæуыс? Exc райсын дæ ма фeroх уæд!
Фридрих Ницше

- Сылгоймагæн разамынд дæттын кæй бон у, уый бон у паддахадæн разамынд дæттын дæр.

Оноре де Бальзак

- Сылгоймаг, чи йæ уарзы, уыцы адæймагæн куы фæдзуры, уæд йæ ныхæстæ вæййынц дымгæйыл әмæ хæлхæлгæнаг доныл фыссыны хуызæн.

Катулл

- Алы сылгоймаг дæр фыðбылыз у, фæлæ дыууæ хатты вæййы хорз: кæнæ уарзонимæ хуыссæны, кæнæ та марды чырыны.

Паллад

- Бирæ сылгоймæттæ мыст кæнæ уыры фенгæйæ цæхахаст кæнынрайдайынц, фæлæ уыцы иу рæстæг сæ бон у сæ лæгтæн марг бадарын, науæд та сæ ахæм уавæрмæ æртæрынц, әмæ лæгтæ сæхæдæг марг баназынц.

Генри Филдинг

- Бирә хәләрттә кәмән ис, ахәм сылгоймагәй дәхи хъаҳхъән, уымән әмә үыцы хәләрттә иудадзыг архайдзысты уә бинонты цард фехалыныл. Уәвгә иу хәлар та ноджы фындаәр у: уәвән ис әмә үый рәхджы дә ус суа.

Сирил Коннори,
англисаг критик, эссеист

- Сылгоймагәй чи нә тәрсы, әңәг тәппуд нәлгоймәгтә уыдон сты.

Гильберт Честертон

- Сылгоймәгтә феппәлынц нәлгоймаджы хәдәфсармдзи-надәй, фәлә хәдәфсарм нәлгоймәгты нә уарзынц.

Томас Фуллер

- Ус ракуырдтай, уәд дә бартән се 'мбисыл дә къух ауигъ, дә хәстә та дыууә хатты фылдәр фәкән.

Артур Шопенгауэр

- Усимә цәрын әңцион нәу, әнә усәй та цәрән нәй.

Катон

- Сылгоймаг миллионер скәндзәни... цыфәнды нәлгоймаг-миллиардерәй дәр.

Чарлз Чаплин

- Нәлгоймаг хъуамә әлдариуәг кәна, сылгоймаг та хъуамә коммә кәса. Карз закъон. О, фәлә үый закъон у.

Пьер Прудон,
францағ социалист-анархист

- Хәрзәгъдау чызг усгурты фәдыл не згъоры. Кәд чи федта, къәппәг мысты фәдыл згъора, үый.

Юлиан Тувим

ДӘЛЛАГ ИР

Автобиографион повесть*

А

дәймәг цыфәндыйә дәр фидар у, әндәр ахәм үәфты фәстә хъуамә йә къәхтыл маул сләууид. Сә къәхтыл ләугәйә баз-задысты мә мад әмә мә фыд. Хъысмәт сын цы карз тәрхон рахаста, уымән бых-сыдтой, кәд ын цыфәнды зын быхсән уыди, уәддәр. Фыдәлтә, әвәеццәгән, хуымәтәджы нә загътой: «Фыдбылызән ие'рцәуынәй тәрс, фәлә куы'рцәуа, уәд дзы фидар ләууынәй хуыздәр хос нәй».

Уыцы рәстәджы адәм әхца баку-сынмә дард рәттәм үәуыныл дәр нә ауәрстой. Уәлдай арахдәр цыдысты Америкмә. Уыдис дзы мә мады фыд Садулла дәр. Цас мулк дзы схаста, уый йә фәдонтәй иуыл исты хуызы куы фәбәрәг уыдаид, уәд мә иучысыл уәддәр бауырныңтаид, ахәм балцыты үәуын кәй хъуыди, уый. Фәлә дзы цыма мә мады фыдәй уәлдай иннәтәй дәр исы бын ници фәци, горәтү дзы цъәхсәртәе ници аскъәрдта, афтә мәм кәсы. Хуыздәр уавәртү нә бахаудтой, фәстәмә чи нал раздәхт, уыдон дәр. Иуәндәс јәмә дзы ссәдз азы размә иуыл — Тауытты Дзамбегыл мәхәдәг дәр сәмбәлдтән. Америчы фыннадәс јәмә дыууиссәдз азы фәци. Йә райгуырән бәстәмә дәр уал азы фәстә әрбаңыд. Әмә йәм әппәтү тынгдәр цәмә бахәләг кодтон, йә уыцы хъәздыгдзинад баст уыд ие'взагимә.

Нæ йæ ферох кодта. Дзырдта сыгъдæг дыгуронау. Аermæст-иу хаттæй-хатт йæ ныхасы иу англисаг дзырд «ноу», зæгъгæ, фæкодта.

Дзамбег царди горæт Сиэтлы, Вашингтоны штаты. Күйд разырдта, афтæмæй, революцийы размæ Америкмæ чи ацыд, уыдонæй ма уæд бирæтæ æгас уыдысты. Кæрæдзийы зыдтой, кæд алы горæтты цардысты, уæддæр. Сæ фылдæр æнæустытæй базæронд сты. Алкæй дæр дзы нæхимæ рацæуынæй ныфс уыди æмæ дзы æцæгæлон бæстæйы æцæгæлон адæмæй йæхицæн къайаг ничи равзæрста. Зæрондæй дзы хъуыддаг чи бакодта, уыдонæн та цот нал рацыд, æмæ афтæмæй сæ царды кæронмæ æнхъæлмæ кастысты.

Тауыт-фырты ныхæстæм гæсгæ ирæттæ сарæзтой иумæйаг номхыгъд æмæ-иу бахъуаджы сахат кæрæдзийы фарсмæ æрбæлæууыдысты. Исчи-иу дзы куы амард, уæд-иу алы горæттæй æрæмбырд сты, æмæ ирон æгъдау күйд амыдта, ахæм кад скодтой зианæн. Уыдис сæм иумæйаг хыгъд дæр. Фæрæттæ йæм хастой, йæ къух кæмæн күйд амыдта, афтæ. Хъæугæ та сæ кодта, мæгуырдæр чи цард, уыдонæн æххуысæн. Уыцы фæрæттæ арахдæр хардз кодтой ингæны фаг зæхх балхæнинæн. Америчы зæхх кæмфæнды дæр зынаргъ у, уæлдайдæр стыр горæтты. Ахæм хабæрттæ иу æмæ дыууæ næ уыди, чи амард, уый бинонтæм ингæны фаг зæхх балхæнинæн æхца кæд næ фаг кодта. Уæд-иу иумæйаг хыгъдæй фæрæттæ дих кæнyn бахъуыд. Амæ-иу радиц кодтой. Баныгæдтой-иу, бирæ æхца бакусын æнхъæл йæ райгуырæн бæстæ чи ныууагъта æмæ æнусмæ йæ бинонты, йæ хæстæджыты уындæй æнæхай чи фæци, уыцы лæджы æцæгæлон зæххы.

Айфыццаг мæм næ хæрæфырты чызг Уырымты Зойæ æрбахаста йæ фыды 'фсымæр Гæбисы писмо. Уый дæр, кæддæр Америкмæ чи афтыд, фæлæ фæстæмæ æрбаздæхын кæмæн нал бантыст, ахæм.

Йе 'фсымæр Мишкайы хабæрттæ йæм кæцæй байхъуистысты — Хуыцау йæ зонæг. Аппæты диссагдæр мæм, Цъамадæй, дам, раджы ралыгъдистут, зæгъгæ, кæм фæрсы, уыцы бынат фæкаст. Цъамадæй Мишка ралыгъд иннæты хуызæн дыууæ 'мæ ссæдзæм азы. Гæбис писмо куы 'рбарвыста, уый та уыдис цалдæр æмæ дыууиссæдз азы фæстæдæр. Уал азы Гæбис næ зыдта, йе 'фсымæр кæм и æмæ цы кусы, уый. Фæйнæ фæндагыл ацыдисты иу мадæй райгуыргæ дыууæ æфсымæры. Гæбисæн кæйдæр зæххыл йæ фæд фесæфт, Мишка та йæ уарзон адæмы 'хсæн фæццард кадджын æмæ æгъдауджынæй. Йæ хистæр чызг Пæсæ

уыдис дохтыр. Тамерлан каст фәзи хәжхон-металлургон институт әмә бирә азты дәргъы кусы Джезказганы наукон-куйс тадон иугонд «Цветмет»-ы генералон директорәй. Ис әм цалдәр паддзахадон хәрзиуәджы, ләвәрд ын әрцыд Советон Цәдисы Паддзахадон преми, уыдис Казахты ССР-ый Сәйриг Советы депутат. Мишкайы чызг Зойә сси ахуыргәнәг, уыдис скъолайы директор. Кәстәр Мурат дәр фәзи каст хәжхон-металлургон институт, пенсийы ацәуыны размә уыдис хәжхон-металлургон техникумы ахыргәнәг. Мишкайән канд йә цот нә, фәлә ма йә цоты цот дәр сты цотджынта...

Америкәй уәлдай әхца кусынмә цыдысты Канадәмә, Харбинмә, Бухармә. Мә фыды, чи зоны, әхцайы сағъәс уыйас не 'нәдвәта, афтид къултәм кәсүни маңт әй цас хордта әмә әндәр уавәрты аңарыны тыххәй Бухармә аңыд. Иуцасдәр дзы фәци әмә фәстәмә ссыди. Йемә цы сласта, уый нә зонын, фәлә се 'хсан әнәмәнг уыди мә ном дәр. Мә фыды ссыдыл бирә нәма раңыд, афтә әз райгуырдән, әмә мыл сәвәрдта, Астәуккаг Азийы уәвгәйә, цы дыууә ләппуимә базонгә — Сәлуат (нә цытджын ахуыргонд Абайты Васо мын күнд загъта, афтәмәй, Сәлуат әмә Салават иу сты) әмә Музафер — уыданәй иу ном. Кәд искуы хәлардзинады фәрцы искауыл ном әвәрд әрцид, уәд уыданы хыгъдәмә әз дәр бахаудтән. Мә номы хуызән нәмттыл сәмбәлдән Казахстаны, зәрәстон зәххыты күн уыдтән, уәд, Болгарийы — Кырджалийы окруджы цы туркәйтә цәры, уыданәй мә номы хуызән нәмттә бирәтыл ис. Стәй тюркаг әвзагыл чи азурь, уыцы бәстәты Музафер ном араәх әмбәлы. Амонгә та кәнни фәүәлахизуәвәг, Виктор — уәлахиз, мә ном та — фәүәлахизуәвәг. Ирон адәмы әхсән канд әз нә хәссын уыцы ном. Кәд фылдәр сты, уәлдәр нә зонын, фәлә мын Ирыстоны ис иу әмном. Йә мыггаг у Гетъотәй. Ныртәккә кәм цәры, уый нә зонын, фәлә гуыргә ракодта әмә скъомыл Стыр Дыгурь.

Мæ райгуырды боныл мæ мæ фыды хо Оля сдызәрдиг кодта.
Хæсты рæстæджы нæ хъæуккæгты райгуырды тыххæй æвдисæн-
дартæ фесæфтысты æмæ нын сæ бæсты гæххæттытæ лæвæрдотай
Фæндзайæм азты. Уыцы ран куыц фыст æрцыди, афтæмæй рай-
гуырдæн мин фарастсæдæ æртын æвдæм азы дæсæм январы,
Оля та афтæ зæгъы, фараст æмæ, дам, ссæдзæм январы рай-
гуырдæ. Баууæндидтæн ыл. Эмæ ыйл дызәрдиг дæр цæмæн
хъумæ фæуыдан, кæд æмæ, куы райгуырдæн, уæд мæ фыды
хо ыйл цаллæр æмæ ссæлз азы цыли!

Азтә цыдысты. Іргом дзургәйә, мә райгуырды боны фәдым нә хәдзары әртә чъирийи дәр никуы скодтам. Фыццаджыләр, уыцы әғъдау ирон адәммә нә уыди. Хәдзары-иу ләппу күйе райгуыр, уәд ын-иу кәхц скодтой әмә-иу ууыл йә райгуырән бонтә фесты. Чи зоны, искуы-иу хатт ма-иу дзы әндәр хабәрттә дәр уыди. Кәм, фыццаг хатт хос кәрдыммә күйе цыди, уәд, кәм та әндәр исты бәлвирд хъуыдаджы фәдым, фәлә ныры хуызән алы аз гуырән бон нә бәрәг кодтой. Дыккагәй та, мәхимә ахәм адәймаг нә кәсын әмә, дунемә цы бон фәзындән, уымәй бәрәгбон саразон. Фәлә рацәй-рабон, әмә — уә фарн бирә уәд! — хъуыдаг бакодтон. Уәдәй фәстәмә, мә бинойнаг — ноджыләр ма уә иу хатт хатыр курын — мән никуы бафәрсү, афтәмәй фараст әмә ссәдзәм январы бәрәгбони фынг сцәттә кәнү. Күвын хорз у, әмә әртә чъирийә Хуыцауы ном ссарын, бинонтән дәр къаты бонәй бәрәгбон рауайы. Афтә кодтам хәрзәрәджыйы онг.

Иу әртә-циппар азы йыл цәудәзән, афтә Алагиры сәмбәлдән Хъуппеты Хъазыбегыл. Бәрәгъуыны цардысты, кәддәр иу къласы ахуыр кодтам, әмә нә хәлардзинад уыцы сыгъдәгәй бazzад. Кәрәдзий уынд нын әхсизгон вәйиы. Нә сабионты цардәй ма нә зәрдым цы чысыл муртә ләууы, уыдон әримысәм, фәлә мын Хъазыбег уыцы хатт цы хабар ракодта, уый дзы уымәй размә никуы фехъуистон, стәй мә дисы дәр бафтыдта.

— Әз әмә ды иу әхсәв райгуырдыстәм, уый зоны? — бафарста мә, әдзуходәр күйд фәкәнү, афтә йә мидбылаты худгәйә Хъазыбег.

— Нә зонын, — хъуыдаты аныгъуылгәйә, дзуапп радтон әз.

— Иу әхсәв райгуырдыстәм уәдә, — дардәр лзыраты Хъазыбег. — Мә мад-иу афтә загъата, ды, Дзасохты Музәфер, Бәцойты Гатәгъәз, Нартыхъты Савел әмә Икъаты Юрик иу әхсәв райгуырдыстут.

Іргом дзургәйә мә Хъазыбеджы ныхәстә нә бауырның той. Кәй ранымадта, уыдонәй мәм ме 'мгар йәхі йелдәмә' ними каст. Иннатәй кәй мәхицәй хистәр хуыдтон, кәй — кәстәр. Иуцасдәр әнә дзургәйә фәләууыны фәстә Хъазыбеджы бафарстон, кәд райгуыртә, зәгъгә, әмә мын әртиң әвдәм азы дәсәм январы, зәгъгә, күйе загъата, уәд мә хъустыл нә баууәндыйдән әмә ма йә ноджыләр иу хатт бафарстон.

— Кәд загъатай, кәд?

Әмә та мын йә раздәрли ныхәстә рафәзмында.

Фыццаг хатт мæ фыдыхойы ныхæстыл фæдызæрдыг дæн. Кæд Оляйы ныхæстæ раст сты, уæд Хъазыбеджы ныхæстæ, мæ паспорты фыстыты халдих куыд раудысты, мæ райгуырæн боны кой нæм уымæй размæ куы никуы уыди, мæ паспорт та мын йæ цæсты кæронæй дæр куы никуы федта, уæд?

Куы зæгъын, дызæрдыджы бахаудтæн. Хъазыбеджы ныхæсты аæцæгдинад сбæльвырд кæныны тыххæй Бæцойты Гатæгъæзы фарстон æмæ мын йæ райгуырды мæй дæр æмæ нымæц дæр æндæр рахуыдта. Нартыхты Савелийы — нæ хæрæфырты — цыртыл та, æртын æхсæзæм аз фыст ис.

Мæ фыдыхойæ хатыр курын, фæлæ цымы Хъазыбег растдæр у, афтæ мæм кæсы. Цæмæй иу бон кæимæ райгуыртæ, уый тыххæй дыууæ паспорты иухуызон фыстытæ куы уа, уæд фаг нæу? Мæнмæ гæсгæ, у. Мæ фыды хо та фæрæдийын дæр зоны, алы адæймаг дæр куыд зоны, афтæ.

Ныр æрæгæй нырмæ мæ райгуырды бонтæй мæ зæрдæмæ фæхæстæгдæр, нудæс боны раздæр дзы кæцы амоны, уый, уымæн æмæ йын æртæ 'вдисæны ис: мæ паспорт, Хъазыбеджы паспорт æмæ йæ мады ныхæстæ. Ныр сывæллæтты зындгонд зарæджы хъæбатыры ныхæстæ мæ зæрдыл арæхæй-арæхдæр æрлæууынц. Кæфхъуындар Генæ куыд фæзары, уый ма хъуыды кæнүт? —

К сожалению, день рождения

Только раз в году.*

Адæмæн дæр æмæ кæфхъуындартæн дæр афæдз иу гуырæн бон йеддæмæ нæ вæййы, фæлæ æз, æвæццæгæн, сæ иутæм дæр нæ хауын æмæ иннæтæм дæр æмæ иуæй-иу хатт афæдз мæ гуырæн бонтæ бадыууæ вæййынц. Мæ зонгæтæ æмæ мын мæ хæстæджытæй иутæ иу бон арфæ фækæнынц, иннæтæ — иннæ бон. Раздæр мын чи раарфæ кæны, уыдоны ма фараст æмæ сçæдзæмы дæр арфæйы ныхæстæ кæнын баҳъæуы. Уырыссаг куыд фæзæгъы: «Не было гроша, и вдруг алтынь» **, мæ хъуыддаг дæр афтæ рауд: раздæр мæ гуырæнбон иу хатт дæр нæ бæрæг кодон, ныр та йæ афæдз дыууæ хатты дæр сбæрæг кæнын.

Хъазт хъазт у, фæлæ бæльвырдзинад алы хъуыддаджы дæр хъæуы, уæлдайдæр уыци хъуыддаг адæймаджы райгуырдимæ баст куы уа, уæд.

* Стыр хъыгагæн, гуырæнбон

** Афæдз иу хатт вæййы 'рмæст.

Капеччы 'рлæг дæр æм нæ уыд, ныр мын æртæ байсты, кæнæ къуылых уæрцæн уад зорчы.

VI

Æз ахәм хәдзары райгуырдтән, иу чиниг дәр кәм нә уыд. Мә фыд кәсын әмә фыссын зыдта, мә мад та әнахуыргонда уыди. Нә зыдта уырыссагау дәр. Кәсын әмә фыссын мә карәңты ныййарджытәй искуы-иу йеддәмә нә зыдта, уымән әмә рәстәг ахәм уыди. Скъолатә нә фаг кодта, уәлдайда дәр хәхбәсты. Уырымты Мишкайы бинойнаг Нутә (Беккузызарон) мах хәрәфырт уыдис. Йә мад Минәты ма әз дәр әрәййәфтон. Сидзәргәсәй бazzад, фәлә йә ныфс нә асаст. Йә ләг күү амард, уәд ын йә сывәлләтти уадзын кодтой, дә цәгатмә ацу, мах сә схәсдзыстәм, зәгъгә. Нә сын бакоммә каст. Схаста йә дыууә чызджы — Неттә әмә Нутәйи әмә йә фырт Дәңцыгойы. Неттә Акъоты Матвейы бинойнаг уыд. Цәрәнбонты Мәскуйы фәцардысты. Матвей иу сәәдз азы размә амард, Неттә ма абон дәр әгас у. Фәстаг хатт ма йә федтон Нутәйи зианы. Дыууә мәйә йыл фылдәр нәма цәуы, афтә амард дәс әмә цыппарыссаәдзаздыдәй. Неттәйыл дәр цыппарыссаәд азәй уәләмә цәуы, фәлә йә хойы зианмә ссыди. Тынг наәфәразгәйә. Цалынмә йын мәхи бацамыдтон, уәдмә мә зонгә дәр нал бакодта. Диссаджы адәймаг у Неттә. Ацал-аял азы ирон адәмән ләггад кәнынәй нә бафсәст. Абон дәр ма йә фатер уазәгәй нә цух кәны. Ахәм бон не скәндзән, йә дуар ын кәд нә бахойынц.

О, әмә мын мә фыды хабәрттә Нутә радзырдта. Уәдь рәстәджы алы хәдзарәй дәр иу сывәллонән йеддәмә скъоламә цәуыны бар нә уыд әмә уыцы бар әрхауд, мә фыдыхотә әмә әфсымәртәй хистәр чи уыд, уымә — Гәстәнтимә. Мә фыд әм хәләг кодта әмә-иу скъоламә йә разәй фәци. Бигонтә цы кодтаиккой, уый күүнәуал зыдтой, уәд-иу ай стъолы къахмә бабастой. Ләппу-иу йә баст райхәлдта әмә-иу ын күүдәр фадат фәци, афтә иу скъолайы бамидәг. Афтәмәй-афтәмәй йыл фәцахуыр сты әмә йә ахуыргәнджытә фәстагмә урокай нал әрвыстой. Жапынницы, фәлә кәсын әмә фыссын уәхдәр базыдта. Уымән мын цардәгас әвдисән сты, стыр хәзәнай ағфнайдәй кәй дарын, йә уыцы дыууә писмойы. Дыууә дәр кърандасәй фыст. Дыууә дәр — әртәтигъонтә. Иу азы ныф-фыста, милуангай адәймәгтә сә царды тәккә әнамондәрьыл кәй нымайынц, уыцы боны хәдразмә: мин фарастсәдә цыппор фыццәгәм азы иу әмә сәәдзәм июны — дыккаг райсом раджы райдыдта хәст. Йә писмойы саләмттә әрвыста не

'рвадәлтә Аксо, Хәмисиат, Чабәхан, Хадзыби, Ревазты Ципкә, Хъантеты Буца, Ревазты Лексо, Сона, Валодя, Цвет, Чехойты Чермен әмә Лизаветән. Сәрмагонд саләмтә әрвыста Дзасохты Лубә әмә Алиханән. Не 'рвадәлтәй нәм уәд дәр, әвәццәгән, уыданәй хәстәгәр ници уыд. Уый фәстә дәр афтә кәй уыд, уымән мәхицәй хуыздәр әвдисән на хъәуы, уымән әмә Алихан әмә Лубәйә, зәрдыл бадаринаг чи у әмә уымә гәсгә рохгәнән кәмән наәй, бирә ахәм хорздзинәтә зонәм.

Иу ныхасәй, номәй номмә нымайы, иу бинонты хуызән кәимә фәцард, уыдоны нәмтә. Сәрмагонд саләмтә әрвиты мәнән дәр. «Мәнән дәр» нае, фәлә әппәты разәй мә кой скодта. Писмо талф-тулфы уавәры кәй фыста, уый йә алы дамъәйыл дәр зыны. Фәстагмә йыл йәхәдәг дәр басаст: «Нал мә 'вдәлы, дзурынц мәм...» әмә ууыл йә писмо фыст фәзи. Уәдәй фәстәмә дзы писмо нал райстам. Кәд райстам, уәддәр әй әз, әвәццәгән, никуыуал базондзынән...

Академик Иван Павлов йә мәләтүрын куы 'рци, уәд ыл медицинон институты студенттә әрәмбырд сты әмә сый дзырдта, адәймаг мәлгәйә йәхи куыд фенкъары, уыдәттә. Йә къәхтә куыд әндзыг кодтой, йә къухтә куыд ницыуал әмбәрстой, уыдәттә сый куыд амыдта, афтә райхъуист телефоны дзәнгәрәг. Павловы чидәр агуырдта. Иванән әй куы фехъусын кодтой, уәд сый уый афтә: «Чидәридәр у, зәгъутын: Павловы не 'вдәлы — мәлгә кәны...»

Мә фыдмә дәр, әвәццәгән, тынг ахсджиаг хабары фәдыл әрбадзырдтой, әмә йә писмо уымән фәцыбыр кодта. Бәстондәр писмо ныфғыссынмә йә нал равдәлди, дыккаг бон хәст кәй райдыдта, уый тыиххәй, Павловы телефонәй дзурынмә куындауал равдәлди, афтә.

Куы зәгъутын, уәдәй фәстәмә мә фыдәй писмо нал райстам. Мин фарастсәдә цыппор фәндзәм азы райдайәны наем хәстон комиссарадәй цы гәххәтт әрбацыд, уым фыст уыд: «Дзасохты Созырыхъо Елдарыхъойы фырт, хъәбатырдинад әмә ләгдизинад равдисгәйә, әфсәддон хәс әххәст кәнгәйә, Социалистон Фыдыбәсты сәрвәлтау тохы әбәрәгәй фесәфт мин фарастсәдә цыппор дыккәгәм азы иуәндәсәм сентябрь».

Мәнмә гәсгә уыңы хабарыл зын баууәндән у. Ау, кәд мә фыдәй фәстаг писмо куы райстам, уый фәстә ма афәдз әмә артә мәйи бәрц цардәгас уыд, уәд нахимә иу хахх куыд никуында, ныккодта? Уәвгә кәд ныккодта, уәддәр әй әз на зонын.

...Мә ныхас чиныгәй райдыңтон. Чингуытә, әргом дзургәйә, наә иннәе сыйхәгтәй дәр, зәгъән ис, әмә никәмә уыдис. Кәд уыди, уәлдәр — моллойы чингуытә. Хәсты хәдфәстә наә хъәуы фәзынди иу дәсны. Валодя йәх хуыдтой. Әнхъәлдән, елхотаг уыдис. Адәм әм бирәгәйттәй цыдысты. Фылдаәр әй фарстой, хәстәй чи наәма ссыди, уыдоны бинонтә. Фәлә иннәтән дәр фарста. Бирәты хъуыртыл фәзынди, сау сәракәй ағыуд кәмән уыд, ахәм әртәтигъон чингуытә. Ахәм чингуытә, зәгъән ис, әмә алы хәдзары ләр уыдис. Стәй иугәйттә наә, фәлә цалдәргәйттә...

Фыццаг къласмә күы баңытән, уый ма мә зәрдил хорз ләууы. Хурбон уыди цыппор фәндәзәм азы фыццәгәм сентябрь. Мә мад мын ног хәдон баҳуыдта. Сырх хъуымацај. Иу кәсәни саст наәм уыди әмәй йәм, цалынмә скъоламә ацыдтән, уәдмә иу фондзыс-сәдз касты бакодтон. Мәхимә хуымәтәджы рәсугъуд кастән. Уымәй размә мыл, искуы ног дзаума уыд, уый наә хъуыды кәнин. Уыдаид мыл, фәлә үүци диссаджы хәдоны цур рыг дәр наә калдтой. Ноджы ма мә ног хызын мә фарсыл күы 'р҆цауыгътон — уый дәр хъуымацај уыд — уәд фырцинаәй сырәзтән. Бафтыд канд мә дәргъыл наә, фәлә мә уәзыл дәр. Кәд скъоламә хъәлдәзәгәй ацыдтән, уәлдәр дзы, зәрдә цәмәй барухс уа, ахәмәй ницәуыл сәмбәлдтән. Нә чингуытә уыди, наә — тетрәдтә. Нә уыди, цәмәй фыстаиккам, уый дәр. Черниләйы бәсты пайда кодтам бәрәзейи гагадыргътәй. Уыдон-иу фәззәджы срәгъәд сты әмә-иу сау наәмгуыты цъәләй рауад, фыссынмә чи бәэзыд, ахәм тәңгъәд. Нә уыди гәххәтт. Фыстам зәронд газетты кәрәттәл. Кәд ма исты зонын, уәд къласы, ахуыргәнәг йеддәмә, чиниг никәмә уыд. Алы предметәй дәр — иу. Верайы чингуытә афтә сыйгъдәг уыдисты әмә сәм раст-равджы бавналын йә ныфс ничи хаста. Әз-иу чиниг райсыны размә рагацу мә къухтә ныхсадтон әмә-иу әрмәст уый фәстә бахастон мә ныфс Верамә, чиниг ма мын фененимә авәр, зәгъәгә.

Зымәг күы раләууыд, уәд тынгдәр тыхсын райдыңтам. Бәрәзетә фесты, чернила та наә фаг кодта. Къләсты фылдаәр хатт арт наә кодтой, әмә дзы, хъарм дзаумәтты бадгәйә дәр, уазал уыд. Уәлдәр ахуыр кодтам. Искуы-иутәй фәстәмә наә скъола ничи ныууагъта. Кәсүн, фыссын базыдтам әмә ма махәй хъалдәр кәм уыди.

Ахуыргәндҗытә күүд зәгъынц, афтәмәй ахуыры мидәг кәсүн базонынәй зындаәр ницы ис. Скъоламә дзәвгар азтә фәцәуынц, каст дәр әй фәвәййынц, фәлә бирәтә, чи зонбы

скъоладзаутән сә фылдәр хай, хорз кәсын нә базоның. Бау-
уәндән ис ууыл, уымән әмә-иу къласы хъәрәй кәсын күң хъуыд
— хъәрәй кәсыны сәр та-иу арәх бахъуыд, уымән әмә,
чингуытә кәй нә уыди, уымә гәсгә хәдзармә күист дәр къла-
сы кастыстәм — уәд-иу бирәтә уызы хъуыддагмә сә ныфс нә
хастой. Мах къласы әппәты әнәкъуызгәйә дәр кости Ревазты
Костя. Хъуыды ма кәнын, ахуыргәнәг-иу ай күнд арәх систын
кодта, уый. Скъолайы та әппәты тынгдәр, мәнмә гәсгә, арәхст
Цомайты Хъазыбет. Уый махәй дәлдәр къласы ахуыр кодта,
фәлә кәсын әвдәмкъласонтәй дәр хуыздәр зыдта. Скъоладзаут-
ә-иу ыл әрәмбырд сты әмә йәм ләмбынәг хъуыстой. Дисы
сә әфтыдта йә арәхстдинад. Кости әнәкъуызгәйә, алы дзыр-
ды нысаниуәг әнкъаргәйә. Әз-иу мәхинимәр тарстән, күң
фәрәдий, уымәй, фәлә иу хатт дәр никүң фәкъуыхцы.

Иуцасдәры фәстә нә уавәртә фәхуыздәр сты Фәарәхдәр сты
тетрәйтә, фәзындысты фыщаг чингуытә дәр. Стәй канд ахуыр-
гәнәнтә нә. «Нарты каджытә» күң раңыдысты, уәд скъолайы
әндәр кой нал уыд. Фәстәмә цәугәйә мә фәндаг дуканийыл ра-
кодтон. Тәрхәгыл цы чингуытә уыд, уыданы әхсән, мәй стъалыты
астәу күнд бәрәг дара, афтә бәрәг дардта. Сызгъәрин доны тылд
дамгъәтәй йыл цы диссаджы ныхәстә фыст уыд, уыдан дардмә дәр
цәст рәвдүйтой. Бәргә, хәстәгмә йә күң федтаин, күң йә рафәл-
дәхтаин әмә йын йә нывтә — скъолайы күнд дзырдтой, афтәмәй
дзы мидәгәй диссаджы хуызджын нывтә уыд — күң федтаин, фәлә
мә ныфс нә бахастон, ахәм чингуытә кәсынмә дын раджы у, зәгъәгә,
мын күң зәгъой, уымәй тәрсгәйә. Рувас сәнәфсиры цуппәлтәм
куйд фәкаст әмә йын дзы ницы пайды ис, уый күң бамбәрста, уәд,
нырма цъәх сты, зәгъәгә, дардәр күнд аңыд, афтә әз дәр «Нарты
каджытәм» фәкәсүни фәстә зивәтгәнгә дуканийы къәсәрәй
рахызтән. Әрмәст, мәнән «Нарты каджыты» чиныг мә къухы
кәй нә бафтыд, уымән ницы әфсон ссардтон.

Мә цымыдисдзинад фылдәр йеддәмә къаддәр нә кодта. Скъо-
ламә цәугәйә дәр әмә фәстәмә здәхгәйә дәр мә фәндаг
уыди дуканийыл. Йә къәсәрыл-иу фәцәйхызтән дыууә әнкъа-
рәнимә. Иуәй, цин кодтон, уыйбәрц диссәгтә фыст кәм ис
(уәдмә йә скъолайы хъәрәй кәсын райдытой әмә-иу алы бол
дәр исты ног хабар базыдтон), уызы чиныг кәй фендзынән, ууыл,
иннәмәй, тарстән, күннәуал дзы уа әмә дзы әнәхай күң фә-
уон (кәмдәр мә зәрдәйи арфдәр къуымы әмбәхстәй дардтон,
искуы мын йә балхәныны фадат кәй фәуыздән, ууыл), уымәй.

Иуахәмы та, скъолайә раздәхгәйә, иннә хәттыты хүызән мә фәндаг дуканийыл акодтон. Мәләты бирәе адәм дзы бай-йәфтон. Цалдаәр ацәргә ләджы уыцы цымыдисәй цәмәдәр кастысты. Хәстәгдәр сәм куы баңытән, уәд бамбәрстон, сә иуы къухы дзы «Нарты каджытә» кәй уыдис. Ноджы әввахсәр сәм мәхи байстон әмә нывтәм кәсын райдыатон. Күйинә мә бафтыдтаиккөй диси Тугъанты Махарбеджы нывтә! Цыма бынтон әндәр дунейы февзәртән әмә, цы бәстәмә бахаудтән, уым мәхәдәг дәр архайәг уыдтән, афтә мәм каст. Ноджы мын алы нывмә дәр уыди бәстон кәсыны фадат: чиныг кәмә уыд, уый-иу цалынмә ныв иууылдәр дзәбәх федтой, уәдмә фарс нә афәлдәхта. Мә астәу къәдзәй дарынәй ба-фәллад, уәддәр әастытә кәсынәй нә фәлладысты. Иу ныв мәм каст иннәмәй цымыдисәр әмә әастыахадгәдәр. Ноджы дзы алкәцыдәр әмбәрзт уыд бапъерозы цъяры хүызән тәнәг сыр-сыргәнаг гәххәттәй: куыд арахстгай йәм әвналын хъәуы, уымән ма ноджыдәр иу әвдисән.

«Нарты каджыты» хабар нә сыхмә дәр скәццә. Йә кой кодтой арахәй-араҳәдәр. Ноджы канә кәстәртә нә, фәлә хистәртә дәр, ома кәсын чи зыдта, уыдон дәр, әмә чи нә зыдта, уыдон дәр. Әлхәнгә йә чи бакодта, ахәм дәр фәзынди. Фыццагдәр әй кәмә федтон, уый ма кәй зәрдыл ләууы, фәлә нә сыхәттәй кәмәдәр кәй фәзынди, уый куы базыдтон, уәд хабар нәхимә бамбарын кодтон, мах дәр әй балхәнәм, зәгъягә. Йә зәгъын куыд әнцион уыд, йә балхәнән афтә әнцион нә уыд әмә мә фәндөн уымәй размә дәр ской кәнүн уый тыххәй нә уәндидтән, уымән әмә нә хәдзары әхцайы капекк нә зыдтон. Мә фыды тыххәй пенси авд туманы әмә-иу дыууә сомы истам әмә-рагаңа алы суарийән дәр йә бынат конд уыд: сапон, цәхх, фатәген, спичкәтә, кәд ма дзы аззадаид, уәд, чи зоны, әмә сәкәр дәр, чиныджы аргъ та әнәхъән аәртә туманы уыдис. Кәцәй мын әрхастаид уыйбәрц әхца Веринкә? Йәхимә уәвгә нә уыди, әфстай исынмә та зивәг кодта. Стәй махәй уәлдай йә буд кәмән мыйти? Уыдис кәмәдәрты әхца дәр, кәй зәгъын әй хъәуы, фәлә әфстай кәмәй райстаид, уымән әй фидын хъуы-дис, әмә дә рәбыны куы ницы уа, уәд курәг дәр цәй ныфсәй әмә кәй ныфсәй ацәудзына!

Мә мадән әхсызгон уыд, чиныгыл әнувыд кәй дән, уый. Уыцы-иу рәстәг ын хъыг уыд, афтә цыбыркъух кәй у әмә ^{мә} фәндөн сәххәст кәнүн йә бон кәй нау. Цыдәридәр уыд^{иі},

үәддәр кәмәйдәр әфстуя райста әмә мый аертә туманы куырадта, ацу әмә чиныг балхән, зәгъгә, үәд мәхицәй амондажындәр никәйуал хуыдтон. Дуканимә кәуылты тахтән, уйй нә хъуыды кәнын, әрмәст мый базыртә кәй разад, уйй бәлвырд үид. Цәстыфәнныкүүлдәмә дуканийы баләууыдтән әмә, куыддәр чиныг мә күухы бафтыд, афтә нәхимә фәзагайдон. Бәллыдтән, куыничи мый амбәлдаид, уымә. Исчи мый ай куыбайстаид, уымәй тарстән, ари әркәсон әм, зәгъгә, мый ай куыкуырдаиккой, уымәй дәр. Ислә мый ай куыничи бакодтаид, үәддәр әм әркәсын кәй бафәндыйдаид, ахәмтә разындаид әмә мә уйй дәр нә фәндыйд. Куы йә счизи кодтаиккой, уымәй тарстән, стәй, фәндагыл әгәр бирә куы бафәстиат уон, уымәй дәр. Хуыцау хорз, әмә мыйничи амбәлд. Уайтагъд нәхимә баләууыдтән. Мәхимә уәддәй хъәздыгдәр никүү фәкастән: «Нарты каджытәй» сәрәвәрән скодтон, фәстәдәр мәм цы бирә чингүйтә фәзында, уыданән.

Кәсүнмә цастә арәхстән, фәлә мәхиуыл нә ауәрстон. Уәнгтай кастән нә фыдәлты әмбисонды таурәгътә. Бирә әнусты дәргүры дзыхәй-дзыхмә кәй фәләвәрдтой, уыцы каджытә әмкъаңдзәф әрбакодтой нә хәдзармә, нә хәдзарәйт — әндәр хәдзәрттәм дәр. Кәсүнүл куы фәсалх дән, уәд мә ныфс бахастон сыхәгты цур кәсүнмә дәр. Хъәрәй кәстытә-иу сарәстам канд нәхимә нә, фәлә уынджы дәр.

Фәстәдәр нә чингүйтыйл әфтгә цыди. Дуканийы әнә чиныг цәхх дәр әмә сәкәр дәр нал уәй кодтой. Иу бол уыди әви се хән рәстәг рацыди, уйй нал хъуыды кәнын, фәлә Веринкә счаста дыууә ирон чиныджы: Хъайтыхъты Георы «Амдзәвгәтә әмә каджытә» әмә Мыртазты Барисы әмдзәвгәтә әмбырдгонд «Уад». Нә мадәй кәд чингүйтән әхца не 'нтыст әмә сә дуканигәсы къухтәй зивәтгәнгә райста, үәддәр сыл мах, уәлдайдәр әз әмә Райә — Дибә уәд скъоламә нәма цыд — бацин кодтам. Иронау кәй уыдисты, тынгдәр уйй тыххәй, стәй, әмдзәвгәтә кәй уыдисты, уйй тыххәй дәр.

Райә уайтагъд әмдзәвгәтә әнәчиныгмә гәсгрә ахуыр кәнүнүл фәци. Аппәтү фыццаг базыдта Мыртазты Барисы әмдзәвгә. Йә сәр ын нал хъуыды кәнын, фәлә дзы уыди ахәм ныхастә: «Макуы дә байиафәд сонт нәмыг, макуы...» Скъолайы дәр ай радзырдта әмә дзы куы раппәлдысты — мачи маңын маңы зәгъәд, афтәмәй әмдзәвгә чи сахуыр кодта әмә урочы чи радзырдта, уыцы скъоладзауәй цавәр ахуыргәнәг

нæ раппæлид! — уæд иннаæ әмдзæвгæтæ ахуыр кæнынмæ дæр бавнæлдта. Цыбыр рæстæгмæ Барисы чиныджы ахæм әмдзæвгæ нал уыд, Райæ әнæчиныгмæ кæсгæ радзурын кæй нæ зыдта...

Мæхи зонынхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ ирон фыс-
джыты чингуытæ кæддæриддæр дæлджинæггонд цыдысты. Уазал
цæстæй сæм æрмæст разамонæг кусджытæ, стыр къæлæтджын-
тыл бадджытæ нæ кастысты, фæлæ адæмæн сæ фылдæр. Мæнмæ
афтæ кæсы, æмæ сæ хæрзхъæддзинад ныллæг кæй у, уый тыххæй
нæ. Райдианæй-байдианмæ нæхæдæг нæхи цæсты нæ ахадæм.
Сæрыстыр уæвын кæмæй æмæ цæмæй æмбæлы, ууыл былысчыл-
тæ кæнæм, æндæр ма дæ Къостайæ стырдæр фыссæг хъæуы!
Æмæ йæ иу рæстæджы цы нæ рахуыдтам! Кæцырдыгæй йыл фу-
не 'вæрдтам! Уый æртынæм азты уыди, фæлæ йын уымæй размæ
дæр фаг аргъ нæ уыди. Йæ тыхстрынчыны рæстæджы йæ фарсмæ
бираптæ æрбалæууыдысты? Йæ цæст куы 'рçында уа, уæд Иры-
стоныл цы бæллæх æрцæуддæн, уый исчи æмбæрста? Кæд
æмбæрста, уæддæр иуæй-иутæ. Уыдонæй уыди йæ хъæуккаг
Дзасохты Гиго дæр. Уый йæхæдæг дæр бирæ фыдæбæттæ бав-
зæрста æмæ хорз æмбæрста, Къоста ирон адæмæн цы у, уый.
Уымæн ыл афтæ аудыдта, Леуаны фырт ма æгас куы уыди, уæд
дæр, уымæн афтæ тыхсти йæ бинтæ бабæстон кæныныл, æгас
куынæуал уыд, уæд дæр.

Къостайы амарды фæстæ иуцасдæр йæ кой æрмынæг, йæ уац-
мыстæ рауадзыны зонд никæй сæр ахста. Уыцы хъуыддаг Ги-
гойæн æнцой нæ лæвæрдта æмæ сфæнд кодта йæ номдзыд хъæук-
каг цæмæй тарст — «Иу бол æгæгъæд у мысынæн, Иу бол кæндзыс-
тут мæ дзырд, Гье стæй уæд ферох уыдзынæн, Ничиуал зондзæн
мæ цырт» — уый æрцæуын ма бауадзын. Газеты фæрстыл æрхæ-
тыди, Къостайы чи зыдта, уыдонмæ, цæмæй, кæмæ цы æрмæт ис-
— æмдзæвгæйæ, хуызистæй, нывæй, писмойæ — уый йæм æрба-
хæсса. Хорз æй чи зыдта, уыдонæй ма куырдта сæ мысинæ^{гтæ}
ныффиысын. Бирараптæ йын баххуыс кодтой. æрбæрвистой Къос-
таймæ баст æрмæт. Уæдмæ Гиго фидæны чиныгæн ныффииста поэты
цард æмæ сфæлдыстады тыххæй сæрмагонд статья. Иуцасдæры
фæстæ чиныг сцæттæ. Хаст æм æрцыдысты, мыхуыры чи нæма
уыд, бирæ ахæм æмдзæвгæтæ, йæ писмотæ, хорз æй чи зыдта,
уыдоны мысинæгтæ, къамтæ. Уагъд та æрцыди 1909 азы Ростовы.

Гиго та фæсиidти ирон адæммæ, ацы хатт, хъæздыгдæр æмæ
дзы ахуыргонддæр чи уыд, уыдонмæ, чиныг мыхуыры рацыд æмæ
дзы алчиidæр балхæнæд, зæгъгæ. Чиныджы аргъ уыд сом,

'рвигтэггагимæ та сом æмæ фындаæс суарийы. Йæ аргъæй уæлæмæ æхцайæ цы задайд, уымæй Гиго хъавыд Къостайæн цыртдæвæн сæвæрынмæ. Йæ фæнд адæммæ фæхæццæ кодта æмæ алы горæтты цæрæг «ахуыргонд æмæ бонджын» ирæттæн арвыиста Къостайы чингуытæ. Йæхи фæсмонæй куыннæ хордатид, иуцасдæры фæстæ чингуытæ радыгай здæхын куы райдыдтой, уæд. Иры дзырдзæугæртæй бирæты цæст нæ бауарзта сæ мулкæй фæйнæ сомы æмæ фындаæс суарийы Къостайы чиныгыл бахардз кæнын. Кæддæр Къостамæ ахæм цæстæй чи каст, уым маx рæстæджы йæ рæбынтæ ракæл-ракæл кæмæн кæнынц, уыдон Къостайы фæдонтæм хуыздæр нæ, фæлæ æвзæрдæр цæстæй кæсынц...

Нæ хæдзары чингуытæ æртæйы онг куы схæццæ сты, уæд нæм цыма æнæхъæн библиотекæ уыдис, афтæ мæм каст. Ирон ныхасмæ мæ «Нарты каджытæй» тынгдæр никæцы чиныг сраз-æнгард кодта. Уырыссаг чингуытæм мæ хъус уыйас нæ дардтон, уымæн æмæ уырыссагау чингуытæ кæсыны бæрц нæма зыдтон. Кæсгæ сæ кодтон, фæлæ æппæт ныхæстæ не 'мбæрстон, дзырдуæтæ та мæнмæ нæ уыди æмæ ирон чингуытæй мæ мондæгтæ уагттон. Ирон дзырд мын уæлдай ад кодта, ирон дамгъæтæй фыст мæ зæрдæмæ хæстæгдæр лæууыд. Иу хатт мæм кæцæйдæр Четойты Барисы фыст чысыл чиныггонд æрбахауд. Йе 'даг цъарыл стыр дамгъæтæй фыст уыд: «Куыд æрзайын кодтам нартхоры хъæздыг тыллæг». Цал гектары цалгай центнертæ æрзайын кодтой, уыдæттæ мæ не 'нðæвтой. æз цин кодтон æрмæстдæр иу хъуыддагыл: нартхоры хъæздыг тыллæг æрзайын кæныны тыххæй дæр иронау фыссæн кæй ис. Барисы чиныг мæ иннæ чингуыты фарсмæ каджын бïнаты дæр уымæн сæвæрдтон.

Чингуытæй æмæ газеттæй хъæздыг нæ уыд мæ сабидуг. Постхæссæджы куыстмæ дæр, æвæццæгæн, уымæн хæлæг кодтон. Икъаты Сона-иу нæ рæсты йæ хызыны дзаг газеттимæ куы рæйцыд, уæд æй амондажыныл нымадтон, уыдонæй кæцыфæн-дæр йæ бон бакæсын кæмæн у, зæгъгæ. Сона, газеттæ кæсын уарзын, уый куы бамбæрста, уæд мын-иу хаттæй-хатт искæй газет авæрдта, цалынмæ фæстæмæ здæхон, уæдмæ дзы акæс, зæгъгæ. Ахæм заман-иу мæ хæлæг цинæй раивта æмæ-иу газет кæсыныл фæдæн. Газеттæн сæ тæккæ каджындæрыл нымадтон «Рæстдзинад» æмæ районы газет «Ленинон». Фыццаг — æнæхъæнæй, дыккагæн та ие 'мбисæй фылдæр иронау фыст кæй уыд, уый тыххæй. Нæ хъæуы «Max дуг» рафыссын йæ бон, чи

зоны, искәмән уыдаид, фәләй йә исчи иста, уый зәгъын мә бөн нәү. Библиотекәмә фәндаг күы базыдтон, уәд мын мәхи дәр базыдтой. Уыцы рәстәджы дзы Кобесты Азә күиста әмә, цәмәй фәсивәд чиныгыл фәсалх уой, уымән чысыл нә арәзта. Әппәты фыццаг йәхәдәг каст чингуытә, уарзын сә кодта иннаэтән дәр. Ам рафәлдәхтон фыццаг хатт «Мах дуг» әмәйин уәдәй фәстәмә кәсын райдыдтон йә алы номыр дәр.

Чингуыты бәрцәй мә әппәты тынгдәр дисы баftyдта нахи Алиханы фырт Амырхан. Алы рәтты ахуыргәнәгәй күиста. Иу заман цыбыр јемгъуыдмә нахи хъәуы күи 'рца, уәд ма йә уымәй размәй чингуытыл баftyдты, йемә кәй арбаласта, уыдон дәр. Фыццаг хатт уәд базыдтон, иу кәнә инна фыссәджы бирәтомон уацмыстә хъәумә дәр рафыссән кәй ис, уый. Амырханән-иу постхәссәг рәстәгәй-рәстәгмә әрбалаевәрдта, уымәй размә кәм күиста, уым цы чингуытә рафыста, уыдоны радон томтә. Фыццаг хатт йә чингуытә кәм уыдисты, уыцы уатмә күи бацыдтән, уәд мәхинимәр дис кодтон, утәпәт чингуытә кәм балхәдта, стәй йын каст та кәд фәуыдзысты, зәгътә. Мә цымыдисдзинад мын, әвәццәгән, бамбәрста әмә мын чингуытә кәсынмә дәттын райдыдта. Иуцалдәр чиныджы мын ләвар дәр бакодта.

Мә чингуыты нымәц мын фәфылдәр кодта ме 'мхәрәфырт Гатеты Тамарә дәр. Сәрды сәм каникулты заман күи сәфтыдтән, уәд мә йемә скъоламә ахуыдта. Уыцы аз, йә бинонтә тыхст уавәры кәй баҳаудысты, уымә гәсгә Сталинграды обләсты йә ахуыргәнәджы күист ныууагъта әмә сәхимә Алагирмә ссыди. Ахуыргәнәджы күист ын нае уыди әви йәхі бафәндый, уый нае зонын, фәлә скъолайы библиотекәйи күисин райдыдта. Әмә мын цалдәр чиныджы, библиотекәмә мә күи ахуыдта, уәд баләвар кодта. Библиотекәйи чингуытәй нае, йәхәдәг кәй балхәдта әмә йә күистмә кәй ахаста, ахәмтә.

Токаты Асәх-иу афтә загъта: «Сывәллон хәдзары фәндирү». Уыцы ныхас мә зәрдәмә фәцыди. Сывәллон цы хәдзары нае, уый хасты хуызән у, уәдә цы у! Әз та чиныгәй афтә зәгъин: «Дзаумайән кәд зондджын схонән ис, уәд, хәдзары цы дзаумәттә ис, уыдонән чиныг у сә тәккә зондджында». Чиныг цы хәдзары нае, уый хъәздыгдинәдтә, цыфәнди бирә күи уой, уәддәр цәстүн нае сахадзисты.

VII

Чиныгқаєсджытимә фембәлдтыты рәстәг цы фарстатә фәдәттың, уыдонимә арәх вәййи ахәм дәр: «Фыссын кәдәмә күнд райдыттай?» Алчидәр алыхуызон дзуапп фәдәтты, уымән әмә хәстәг хъысмәттә кәд ис, уәddәр иухуызон хъысмәттә нәй. Иухуызон фәндәгты аңауән ис, фәлә йыл иухуызон къаҳдзәфтәгән нәй.

Хәләг кәнүн хорз миниуәг у әви нә, уый нә зонын, фәлә әз мә царды райдайәны әппәты тынгдәр хәләг кәмә кодтон, уыдон уыдисты, скъолайы ахуыр кәнгәйә, фыссын чи райдыта әмә йә уацмыстә мыхуыры кәмән цыдисты, уыдонмә. Мә хорз зонгә — кәд мәнәй хистәр у, уәddәр әй әз мә хәларыл нымайын — Абайты Левә мын ахәм хабар радзырда:

— 1949 азы нәхимә, Ногиры скъолайы, ахуыр кодтон аестәм къласы. Ме 'мбәлтты хуызән әз дәр тәлфаг уыдтән. Химиый уроочы цы фыдуагдзинад ракодтон, уый нал хъуыды кәнүн, фәлә, әвәцәгән, әфхәрыны аккаг уыдтән, әндәр мә ахуыргәнәг урокәй нә парвыстаид. Сәргуыбырәй рудзгуыты бынты рацәйцидтән. Дыккәгәм кълас кәм ахуыр кодтой, уыцы уаты гом рудзынгәй мә хъустыл ауад ләппуыз зәллангәнаг хъәләс. Канд йә хъәрәй ныхас мә не 'рурәдта, фәлә мә зәрдәмә фәцыд, күнд әнәккүузыгә әмә аив дзырдта, уый дәр. Ләмбынәгдәр әм күн 'рыхъуыстон, уәд мәм әмдзәвгәйы рәнхъытә цыдәр зонгә фәкастысты, фәлә цалынмә ууыл хъууды кодтон, уәдмә уый дзуапп ләвәрд фәци, әмә ахуыргәнәг фәдзырда дыккаг скъоладзаумә. Ацы хатт йә арәхстдинад әвдиста, йә дзыккутә дыууә быдәй йе уәхсчытәй кәмән фәдәлдәр сты, ахәм цъәхцәст чызг. Иу уысм хъусәй аләууды, стәй та уый дәр йә размә дзуапдәттәджы хуызән әмдзәвгә дзуурын райдытта:

Быдыртә дидинәг калыңц,
Хъәд дәр әфтауы сыйфтәр.
Дәттә нә арф кәмттәй уайынц,
Хъуысы әхсәрдзәнты хъәр.

Мә хъустыл нә баууәндытән, ме 'мдзәвгәйы рәнхъытә күн айхъуыстон, уәд. Раздәр әй ләппу күн каст, уәд ма йын әрмәст йә фәстаг ныхәстә айхъуыстон, фәлә ныр әмдзәвгәйе райдайәнәй йә кәронмә дзырд күн фәци, уәд мә раздәрләрдәзәрдигдзинадәй ницуал аzzад. Ныр та дис кәнүнмә фәдән. Аңдәраз мын «Мах дуджы» цыппәрәм номыры, «Уалдзәг»,

зәгъгә, цы 'мдзәвгә рацыд, уый ме 'мхъәуккаг скъоладзаута уроочи әнәчинигмә кәсгәйә цәмән дзурынц, уымән дзуапп раттыныл архайдтон, фәлә мә бон нә баци...

Әртыккаг скъоладзаумә ахуыргәнәг фәйнәеджы үурмә куы фәдзырда, уәд мын чысыл фенциондәр, уымән әмә уый разынд нә сыхәгты ләппу. Урок куы фәци, уәд әй ссардтон, әмә хъуыдәгтә иууылдәр рабәрәг сты. Ләппу мын куыд радзырда, афтәмәй әмдзәвгә мыхуыргонд уыд «Кәсыны чиниджы». Йә ныхаестыл дызәрдиг кәй кәнын, уый куы бамбәрста, уәд, чысыл мәм ам фәләуу, зәгъгә, азгъордта. Уайтагъд фәстәмә чинигимә фәзында, әмдзәвгә мыхуыргонд кәм уыд, уыци фарс рафәлдәхта:

— Мәнәй йә дәхәдәг дәр фен.

Әркастән әмә — ме 'мдзәвгә. Йә быны мә ном әмә мә мыйгаг фыст. Куыд бамбәрстон, афтәмәй, канд мә хъәуккаг тә нә, фәлә мә хәстәджытә әмә мә хорз зонгатәй дәр, астәм къласы скъоладзауы фыст әмдзәвгә ахуыргәнән чиниджы мыхуыргонд әрцәудзән, уый йә зәрды кәрон дәр никәмән әрәфтыдаид, Абайты мыйгагәй стырдәр та Ирыстоны уәвгә нәй. Уәдә дзы Левәтән дәр әнәуәвгә нә уыдаид.

Мәхицәй хүмәтәджы буц ныиддән! Цин, кәй зәгъын тәй хъәуы, тыңг кодтон, фәлә химины урокәй әнәхай кәй фәдән, уый мын әңцой нә ләвәрдта. Аххос мәхи кәй уыд, ууыл сәттын дәр мә нал фәндыд, мәхинымәр хъуыды кодтон: «Йәхи фыст әмдзәвгә Ирыстоны әппәт скъолаты дәр кәмән ахуыр кәнынц, уымән ахәм фыдуагдзинәдты тыххәй хъуамә барст Җәүид». Мә хъуыдытә-иу дардаәр куы ахәццә кодтон, уәд-иу нә химины ахуыргәнәджы бынтон азымдҗын нал хуыдтон, уымән әмә, мәхәдәг цы нә зыдтон, уый иннәтү хуызән уый дәр нә зыдта, әмә-иу мә мастәй дзәвгар ахауд.

Ууыл цал болы рацыдаид, уый зын зәгъән у, фәлә фәсурокты нәхимә фәцәйцидән. Куыддәр әртыккаг тигъмә ныххәңдән, афтә мыл къабәлдзыгсәр бурдзалиг ләппу фәсте дурагъдәй куы раләууид. Дуртә гыццыл уыдысты, стәй мыл азы никәцы суад, фәлә уәлдәр рамәсты дән, хылычъийи ыас иеддәмә чи нә уыд, уый мәм куыд бауәндыд, зәгъгә. Әрләү уыдтән әмә хъуыдыты аныгъуылдтән. Асурин әй әмә мәхицәй бирә къаддәримә — ләппуйыл иу аст азәй фылдәр нә цыдаид — тохы куыд бацәудзынән?! Әппүнфәстаг сферд кодтон ыемә аныхас кәнын:

- Цәмән мыл ахсыс дуртә, зонгә дәр дә куы наә кәнын,
уәд?
- Да мә наә зоныс, фәлә дә аз зонын, — әртхъирәнгәнә-
джы хъәләсәй дзуапп радта ләппу.
- Цәмәй мә зоны?
- Да Абайты Л. наә дә?
- Дән, әмә цы?
- Куыд цы? Дау тыххәй зон «дыууә» райстон, уый мын
ағылғыәд наә уыд, фәлә ма мә мә фыд дәр фәнадта.
- Аәмә аз уым цы аххосджын дән?
- Куыд цы аххосджын дә? Аәмдәвгә «Уалдәг» куы наә
ныффыстаис, уәд дзы аз «дыууә» наә райстаин.

Уыцы ныхәстә фехъусгәйә, мә маңтәй ницыуал аzzад. Мә
хъәләсүаг фәфәлмәндәр уәвгәйә йын загътон:

— Цәмәй «дыууәтә» ма исай, уый тыххәй ахуыр кәнын
хъәуы. Аз уыцы аәмдәвгә куы наә ныффыстаин, уәддәр, чи-
ныджы әндәр аәмдәвгә ныммыхуыр кодтаиккй әмә уый наә
сахуыр кәныны тыххәй дәр «дыууә» райстаис.

Мәхинимәр дис кодтон, аәмдәвгә ныффыссәг аз кәй дән,
уый цәмәй базыдта, зәгъгә, әмә йә бафарстон:

- Аәмә уыцы аәмдәвгә аз ныффыстон, уый дын чи загъта?
- Да сыхаг, әндәр чи? Уый дзы «фондз» райста, аз та —
«дыууә»...

Аз дәр Левәйи хуызәттәм хәләг кодтон. Уәвгә уыцы
хъуыдагән, чи зоны, хәләгыл башмайән дәр наә уыди, уымән
әмә аз бәллыдтән, ме 'мәрттәй аәмдәвгәтә әмә радзырдтә
чи фыста әмә сә мыхуыры чи уагъта, уыдонмә. Фәндыди мә,
зәрдәйи цы аәнкъарәнтә уыд әмә зәгъын кәй наә фәрәзтон,
уыдон ныффыссын әмә сә мыхуыргондәй фенни. Фәндыди
мә, фәлә мә фәндәтә рапром кәнын никәй цур уәндыдтән,
тарстән, худын мыл куы райдайой әмә мә царды әппәтү
стырдәр ныфс цы бәллицәй ис, уый цыифәйдзагәй зәххы
әппәрстәй куы фенон. Уымәй та тәссаг уыд. Ахәм кары
сүмәлләттә кәрәдзийән фидис кәнын цы хъуыдаджы тыххәй
наә райдайынц, ахәм зын ссарап у, фылдәр хатт, цы фыдраконд-
лазинады сәргъы әрләууынц, уый наә фембарынц, афтәмәй.

Цыппәрдәс-фыннадәсаздзыдты ахсән ныхас күшнәе рауайы,
чи сә цы суәвүйнмә хъавы, уый тыххәй әмә иуахәмь мах ахсән
дәр рауад ахәм ныхас. Иу-фондз ләппуйы уыдаиккам,
аәвәццәгән. Иуы дәр дзы нал хъуыды кәнын, Дзусты Юрикы

йеддәмә, уымән әмә фарста уый радта, чи уә цы суәвынмә бәллы, зәгъгә. Цәмәй нә хъуыдтыә әңциондәрәй раргом кәнәм, әмә нә йә зәрдәйи арфы чи цы әмбәхста, уый зәгъын бафәразәм, уый тыиххәй нын Юрик фыцаг йәхи бәллиц загъта. Цы загъта, уый нал хъуыды кәнын, иннәтә цы загътой, уый дәр мә ферох — зәгъгә та иууылдәр әнәмәнг кодтой — фәлә рад мәнмә күү 'рхәццә, уәд сәффон кодтон, цы суәвынмә хъавын, уый нәма зонын, зәгъгә. Афтәмәй та, цы загътаин, уый уыдис. Абон дәр мәхицәй бузныг дән, мәхиуыл ныххәцин кәй бафәрәзтон әмә цәстү кәй нә бафтыдтән, уымәй.

Бонтә цыдысты, фәлә мә бәллиц нә мынәг кодта. Библиотекамә-иу күү ныццыдтән, «Пионерская правда»-иу күү райистон әмә дзы фәндзәм әхсәзәмкъласонты әмдзәвгәтә мыхуыргондәй күү федтон, уәд зәххыл нал ныдзәвыйдтән, мә бәллицтә-иу мә ахастой, базырджын адәймаг йеддәмә бынат кәмән нәй, ахәм дунемә. Кәйдәр әнтүистдинады фәрцы-иу мәхи нымадтон тәккә амондджындәртәй иуыл. Афтә-иу мәм каст, цыма мә рад дәр раләудзән әмә әз дәр, мәнәй дара чи цәры, мә уыцы әмгәртты фарсмә әрләудзынән әмә мәхи нымайдзынән се 'мсәрыл...

Әмбәхсән алцәмән дәр ис, фәлә цәрәнбонты әмбәхсән ницәмән ис. Фыдәлтә хуымәттәджы нә дзырдтой: мәсүг сусәгәй цасфәнды күү фәцамайай, уәддәр иу заман йә цүүппән әнәсзынгә нәй. Мә бәллицтә раргом кәнынәй кәд цыфәнды тынг тарстән, уәддәр сын иу бон дунейи рухс әнәфенгә нә уыд. Уыцы хъуыдаджы сәйраг аххосджын уыд мә хуыздәр әмбал Лолаты Хадзыби. Растандәр зәгъгәй та мын йә сусәг фәндтә раздәр уый раргом кодта. Әз иунәг әмдзәвгә дәр күнәма ныффиистон, фәлә ныффииссынмә күү хъавыйдтән, уыцы рәстәг Хадзыби бирә әмдзәвгәтә ныффииста. Растандәр зәгъын хъәуы, кәсынмә мәм сә күү радта, уәд күнәдәр фәнныхкъуырда дән: афтә хорз мәм фәкастысты, әмә фәтарстән, Хадзыбийи хуызән ныффииссын күү никүү базон, уымәй.

Иу заман Хадзыби уазәгуаты ацыд Алагирмә йә мадыр вадәлтәм әмә уырдыгәй әрхаста, Дзбойты Викторы әмдзәвгәтә мыхуыргонд кәм уыдисты, районы уыцы газет «Раздоджы» цалдәр номыры. Хадзыби мын күүд радзырдата, афтәмәй, дам, Виктор дәр нырма скъолайы ахуыр кәны.

Әппәты стырдәр дисы та уәд бацыдтән. Уырыссагау

фыста, уыцы скъоладзауты әмдзәвгәтә дәр сә цуры ницыуал мардтой, уымән әмә уыдан иронау фыст уыдысты, сә ныф-фыссәг та дард кәмдәр нә цард әмә йә фенеинмә авд хохы сәрты хизын нә хъуыд. Кәй бафәндыйдаид, уый Алагирмә ссыдаид, уырдыгәй та Цраумә — Хадзыби мын куыд загъята, афтәмәй Виктор царди уыцы хъәуы — фистәгәй бауайән дәр уыд, әмә дәхи цәстәй федтаис, дәуәй хәрзчысыл хистәр иедаәмә чи нәу, уыцы фыссәджы.

Кәй зәгъын ай хъәуы, ме стырдәр бәллицтәй иу уыд удағас фыссәг фенын. Уыцы сәрд Жеридоны мә фыдыхотәм уазәгуаты уыдтән әмә, районы библиотекәйи рәэты фәңгәйцәүгәйә, бақастән хъусынгәнинағ. Уый адәмы хуыдта Мамсыраты Дәбейы роман «Хъәбатырты кадәг»-мә гәсгә чиныгкәсджыты конференцимә. Әз нәхимә әмбойны фәзилинағ уыдтән, фәлә мә уыцы хъусынгәнинағ баурәдта. Конференцийи агъоммә библиотекәмә баңыдтән әмә адәмы әмбырдәй баййәфтон. Дәбе нәма фәзында. Иуцасдәр ма банхъәлмә кастән, стәй куы нә әмә куы нә зында, уәд мәхи цәуынмә әрцәттә кодтон. Уалынмә библиотекәйи кусәг — сәргъләууәг уыдаид, әвәццәгән — фехъусын кодта, Дәбе фәрынчын, әмә конференци әндәр бонмә әргъәвд әрцид, зәгъгә. Әз мә фәндаг мә фыдыхойыл ракодтон әмә сын загътон, нәхимә кәй цәуын, уый. Әмә Бәрәгъуынмә фәңгагайдон.

Куыд тынг мә фәндыд Дәбейы фенын! Уәлдайдәр «Хъәбатырты кадәг» «Мах дуджы» куы мыхуыр кодтой, уәд ай бақастән әмә бәллыдтән йә ныффыссәгимә ләгәй-ләгмә фембәлүнмә, йә хъәләс ын фехъусынмә, цы фарстатә йәм дәтдзысты, уыданән цы дзуәппитә дәтдзән, уыдан базонынмә. Дәбейы фыстытәй мын бирәтә мә цард мә зәрдыл әрләууын кодтой. Алцыдәр мәм дзы хъардта, алцәуыл дәр дзы әүүән-дытән, әмбәрстон, Ботасы амарды фәстә Госкайы уәхсчытыл цы уәз әрәнцад, уый дәр. Копа куы фәрынчын әмә мәлүны къахыл куы нылләууыд, уәд мәм афтә фәкаст, цыма нәхи бәхыл исты әрцид, әмә уый уәлхұс ләууын.

Махмә бәх никуы уыд, фәлә кәд искуы саси фәзында, уәд-иу дзы әппәтәи фыңцаг мах фыс фәрынчын. Кәркниз дәр-иу йә бәлләхтә нә кәркдонәй райдыдта. Исқәй стур цымарайы нынныхст әмә мәңгисәй ласинағ фәци, уәд уый дәр мах хъуг иедаәмә хъумә макәй уыдаид.

Дәбейи фенын мә тынгдәр уымән фәндыд, мәгуыр ләдҗы

цард кәй әмбәрста, йә тухитә йә зәрдәмә арф кәй иста, фыццаджыдәр та — йә миддуне равдисынмә йын кәй арәхст әмә йыл чиныгкәсәджы кәй әүүәндүн кодта. Фәлә мә фәндөн йә рәстәжды нә сәххәст. Стәй ма, әвәццәгән, хәрзсаби уыдтән. Цардмә кауы хуынчытәй кастән әмә дзы дардмә нә, фәлә хәстәгмә дәр бирә цыдәртә нә уыдан, әндәр фысаджытә нәхи хъәуы дәр уыди. Әнәхъән Ирыстоны дәр кәй зыдтой, чингүйтә кәмән рацыд, ие 'мәдзәвгәтә газеттә әмә журналты кәмән мыхуыр кодтой. Уыданәй иу уыди Чехойты Сәрәби. Йә фыццаг чиныг «Әргом зәрдә» мыхуыры рацыд хәсты размә, фәлә, йәххәдәг куыд никәцәйуал зында, афтә нал зындысты йә фыстытә дәр: хәстәй куы ссыди, уымәй йә дыууә азы фәстәдәр әрцахстой, ницы ахкосджын уыд, афтәмәй. Әмдзәвгәтә хәсты ағъоммә фыссын райдыта Хъаммәрзаты Алихан дәр, суанг ма йын сә скъолайы дәр ахуыр кодтой. Инна ахәм Тохты Иван — хъәубәсты йә ацы номәйничи зыдта, иууылдәр әм Ванәйә дзырдтой. Йә заманы мын уыданы хабәрттә исчи куы радзырдтаид, уәд сын сә уацмыстә кәсгә бакодтаин, фенән дзы кәмән уыд, уый та уынгә фәкодтаин, фәлә, куы зәгъын, мә сабидуджы арәнтә тынг къуындағ уыдисты әмә, нәхи хъәуы цы хабәрттә цыди, уыдон әмбараинхъом дәр нәма уыдтән.

Нә хъәуы скъола авдазон кәй уыд, уымә гәсгә-иу авд къласы фәуыны фәстә ахуыр кодтам Николаевски станицәй. Уырдәм астәуккаг ахуырдзинад райсыны тыххәй цыдисты, станицәй уәллаг фарс цы хъәу уыд, уырдыгәй — Мустыздәхәй. Фарәстәм къласы ахуыр кодтаин, әвәццәгән, афтә мә равзәрстый районы фәскомцәдисон конференцимә делегатәй. Конференци уыди Чырыстонхъәуы — Николаевски станицә Дыгурый районмә хауд. Цәмәй районы центрмә бафтыдаин, уый тыххәй мә ахизын хъуыд дыууә хъәуы — Николаевски әмә Мустыздәхәй зәртү. Хур иу бәндәнән бәрц суадаид, афтә Мустыздәхәй фәуәле дән. Мә фәндаг кәрәй-кәронмә цәстәнгасай сбартон әмә дзы разәй иу змәләг куы бафиппайдтон, уәд мә зәрдәе чысыл фәрухсәдер, ныхасәмбал мын фәуыздән әмә рәстәг тагъддәр аивгүйдзән, зәгъгә. Ноджы мә разәй чи цыд, уый дәр цыма мәнәй хистәр нә уыд, ие асмә гәсгә мәм афтә фәкаст. Бәлццион иу заман фәстәмә фәкаст, әмә мә куы ауылхана, уәд, цыма чи дән, уый базоныныл архайдта, уыйай хъуыдаты аныгъуылд. Иуцасдәр йә бынатәй нал фезмәлый, стәй йә фәннәй

нал араст, әрмәст сыйндағдәр къаҳдзәфтәй. Әз мә цыд фетагъидәр кодтон әмәй йә уайтәккә дәр баййәфтон.

Базонгә стәм. Күйд рабәрәг, афтәмәй ме 'мбәлләнди' Малиты Васили (Васо). Уый дәр ахуыр кодта Николаевскы астәуқкаг скъолайы әмәй мән хуызән цыди районы конференцимә. Уымәй размә дәр, кәй зәгъын әй хъәуы, иумә әмбәлдаиккам, фәлә зонгә нә уыдыстәм. Әхсызгон уыд нә дыууәйән дәр, иу хъуыдаджы фәдыл иу ранмә кәй цәуәм, уый кәрәдзийән фехъусын кәнын, әмәй нын уайтагъд хәлар ныхас бацайдагъ. Уый размә әмбәхстәй арф ран цы хъуыдытә дардтон, уыдоны дуәрттә гом кәнинәй нал тарстән. Ныхас литератураһы тыххәй, әнхъәлдән, Васо райдыдана. Әмдәвгәтә кәй фыссы, уымәй мә хуызән сусәгдзинад нә арәста. Кәй фыссы, уый иу хъуыдагъ уыд, фәлә ма мын разыртта, ныртәккә цы фыссы, уыдәтты тыххәй дәр. Йә ныхасты әңгәгдзинадыл ын кәй баууәндидтән, уымә гәсгә дзы әз дәр мә хъуыдытә нә басусәг кодтон. Ныхас ныхасы къаҳта әмәй мын афтәмәй йә фыды кой дәр ракодта. Зынгонд фыссәг, дам, уыд, фәлә йә әртүн әвдәм азы әрцахстор.

Әртүн әвдәм азы йә кәй әрцахстор, уый мә уырныдана, фәлә фыссәг уыдаид, уымәй дәр зынгонд фыссәг, ууыл тынг фәдизәрдиг дән. Уәлайдәр мәм Васо йә ныхастәм гәсгә дзәбәх ләппу фәкаст. Мәхинимәр ма йыл суанг мә зәрдә дәр фәхудт: «Дзәбәх ләппүйи хуызән күй дә, уәд гәды ныхастә цәмән кәнис?» Әрмәст дзургә ницы скодтон, кәд исқәй сайыс, уәд дзы дәхи сайыс, зәгъгә.

Дыууә азы рацыдаид нә фембәлдыл, чи зоны, әртә, афтә Васоимә фембәлдистәм әндәр ран әмәй әндәр уавәрти: дыууәйә дәр горәты ахуыр кәнын райдыдана. Уәдмә Малиты Георгийи ном, зынгонд әмәй хәдбындур фыссәджы ном, хъәрәй дзурыны дуг дәр раләууыд. Васоимә нә фыццаг фембәлд ма абон дәр күй 'рымысын, уәд кәддәр Мустыздәхәй Чырыстоныхъәумә фәндагыл, мә фыд зынгонд фыссәг у, зәгъгә, кәй загъта, ууыл кәй нә баууәндидтән, уый тыххәй мәхижәй дәр әмәй Васоиә дәр әфсәрмө фәкәнын...

Цалынмә әмдәвгәтә фыссыны хъуыды зәрдәйи билцъ уацъта, уәдмә хуыматәджы уацхъуыдтә фыссыны талатә сыйфәр дәр ма рафтыдтой. Кәд-ма исты зонын, уәд мә мыггаг мыхуыргонд дамгъәтәй фыстәй «Ленинон»-ы фәзында, авда-зоп скъолайы ма күй ахуыр кодтон, уәд әмәй уыди, нә абана

аэвзәр кәй күиста, уый тыххәй. Йә фәстә фәзындысты әндәр армәджытә.

Иу хатт районы газеты редакциямә дәр баңыттаң. Баййәфтон дзы — бәрнөн секретарәй күиста, әнхъәлдән — Хосроты Михалы. Ацәргә ләг уыди, фәлә мемә, цима йе 'мгар уыттаң, ахәм ныхас фәкодта.

Мә уацхъуытта мыхуыры фәзындысты «Рәстдзинад»-ы дәр. Кәд-иу цалдәргай рәнхъытә йеддәмә нә уыдысты, уәддәр зәрдәйән уыйбәрц циндзинад хастой, әмә йын абарән ницәимә уыд.

Ме 'мкъласонтәй ма газетмә фыссыныл архайдата Хуыдәлты Хадзыби. Иу хатт әм писмо дәр әрәрвистой. Әстәм къласы ахуыр кодтам, афтәйәм әрбахастой, фыстытә иууылдәр машинкәйә мыхуыргонд кәм уыдысты, ахәм писмо. Чи йәм хъумә әрәрвистайд, зәгъгә, иууылдәр дисы баңыттымә әмә йә алыварс амбырд стәм. Әнхъәлмә кастыстәм, кәд ай байгом кәндзән, уымә, фәлә Хадзыби нә тагъд кодта. Писмо йә дзыппы нывәрдта, әмә йын цы нә фәкодтам, райхад ма йә, зәгъгә, уәддәр нә бакоммә каст. Уәдмә урок райдытта, әмә скъоладзаутәй алчи йә бынаты сбадти. Адәмәй писмойы хабар уайтәккә дәр әрбайрох, мәнән та мә цымыдисдзинадыл әфтәйәць бакодта, әндәр къаддәр нә фәци. Иуафон Хадзыби къонверт райхәлдта — мән йеддәмә уыцы хъуыддаг ничи ба-фипайдта — әмә дзы систа сығы әрдәг гәххәтт. Фыстытә уым дәр уыдысты машинкәйыл мыхуыргонд. Фәстәдәр мәм Хадзыби йә писмо равдыста. Куыд рабәрәг, афтәмәй, фәсивә-ды газетмә арвыста йәхи конд дзырдбыд, әмә йәм писмо дәр уый фәдил әрәрвистой. Цы йәм фыстой, уыдаттә мә ферох сты, фәлә мәхинимәр дис кодтон дыууә хъуыддагыл: дзырдбыд саразынмә йә ныфс кәй баҳаста әмә йә иу адәй-магән дәр куыд не схъәр кодта, ууыл. Мә цәстү Хадзыби дзәвгар сырәэт, кәд, куыд гыццыл уыди, афтәмәй бazzади, уәддәр. Уыцы писмойы фәстә мәм не 'пәтәй зондажындаң кәсүн райдытта. Дзырдбыд саразын хұымәтәдже хъуыддагыл нә нымадтон. Әрмәст тырнындзинад фаг нә уыд, хъуыди зо-нындзинәдтә, стәй цима редакцийы күсджеңиты әмсәр у, ахә-мыл ай баннымадтой әмә йәм хұымәтәдже писмо дәр не 'рәрвистой, фәлә машинкәйыл мыхуыргондәй...

Дәсәм къласмә куы баҳыттаң, уәд нә хъәумә кусын мә әрәрвистой пединституты студентты. Иуцалдәры мыггаджы

дзы фәсаууонмә зыдтон. Стәй сә мыггәйтә нә, фәлә ма сә уацмыстәм гәсгә дәр. Бәгъиаты Хъазыбег, Гапты Альберт, Цәрүкъаты Таймураз, Тыбылты Солтан, Гәдиаты Тотырбек, Боңиты Солтан, Дзуццаты Эльбрус... «Мах дуджы» дзы иу әмдәвгә дәр кәмән бакастән, уыданәй алчидарап цымас мә хәстәг кәнә мә хъәуккаг уыд, афтәе нымадтон. Бирә әмдәвгәтә дзы, ахуыр сә нә кодтон, афтәмәй мә зәрдыл бадардтон. Абон дәр мә нә рох кәнынц Тыдкыты Юрийы әмдәвгәйи рәнхъытә:

Уәд дә рафауәг та чи у:
Хорздзинад дын уарзы цәст,
Иунәг зәрдә и мә риуы,
Айста йә әндәр әрмәст.

Әмә уыцы ләппуттәй чидәртә ам ис, зәгъгә, куы фехъуистон, уәд куынна бацин кодтаин, сә мыггәйтә әмә нәмттә әмдәвгәйиау кәмән зәланг кодтой, уыдоны мәхи цәститәй кәй фенdziнән, уыл. Фыццагдәр кәимә фембәлдән, уый уыди Бәгъиаты Хъазыбег. Әхсызгон мын куынна уыдаид, кәимә фембәлынмә хъавыдтән, уыданәй иу мә размә кәй фәци, уыцы хъуыннадаг. Мә хабәрттәйин куы радзырдтон, уәд мә цәмәдәр гәсгә Тыдкыты Юримә сардыта, уый, дам, дын баххуыс кәндән. Әңгәгәйдәр мәм Юри зәрдиагәй байхъуиста. Уәдмә цы 'мәдәвгәтә ныфғыстон, уыданәй йәм иу радтон. Бирә рәнхъытә дзы аивта, бирә ныхәстү сәрмә әндәртә ныфғыста әмә мәм әй фәстәмә куы ләвәрдта, уәд загъта:

— Гъер ма йә арвит, кәддәра йә нә раудзиккой!

Юрийән уымәй размә мә хъаст ракодтон, районы газетмә әмдәвгәтә арвityн, фәлә мын сә никуыма ныммыхуыр кодтой, зәгъгә, әмә, цымас фәсаууонмә кәйдәр цәуылдәр баууңдын кәнынмә хъавыд, ахәм ныхәстә дәр уый тыххәй загъта.

Ме 'мәдәвгәйи рацыдмә бирә әнхъәлмә кәсын нә бахъуыд: уайтәккә дәр мыхуыры фәзында. «Фәззәг» — афтә хуынди, фыццагдәр мын мыхуыры цы литературан уацмыс рацыд, уый. Ме сәфәлдистадон фәндаджы уалдзәг — ацы стыр ныхәстү тыххәй жытыр курын чиныгкасәгәй — райдынта «Фәззәг»-әй. (Ацы ран мә зәрдыл аәрбаләууысты Пушкины ныхәстә: «И стал «Последний день Помпеи» Для русской кисти первым днем»*)

Уыцы әмдәвгәйи фәстә базонгә дән Хъаммәрзаты Алинимә дәр. Әхсызгон ын уыд, мә фыст мын мыхуыры куы

* «Помпейы фәстаг бон» сси уырыссаг нывкәннынады фыццаг бон». Дәлхөөн тәлмац.

федта, уәд. Раппәлүйди дзы, фәлә мын йә фиппаинаг дәр загъта. Юрийә дәр аирвәэт, редакцийи дәр әм хъусдарәг нә фәци әмә «Фәzzәджы» иу куплеты рәнхъытә иннатәй уәлдай уыдысты иугай уәнгтә къадәр әмә мә Алихан куы бафарста, афтә куыд рауд, зәгъгә, уәд ын дзуапп раттыны бәстү мәхәдәг загътон:

— Афтә гәнән нәй?

Цыфәндыйә дәр мә фыццаг әмдзәвгә тыңг сразәнгард кодта әмә ма йә хәдфәстә редакцимә ноджыдәр дыууә әмдзәвгәйи арвыистон. Иу дзы «Фәzzәг»-әй уыди әртә хаттәй дәр даргъдәр. Дыууә дәр иу номыры мыхуыргонд әрцыдысты. Уәд «Ленинө»-ы редакторәй куыста Тлатты Әмзор. Цыппар әмә йыл ссәдз азы йеддәмә нәма цыд, фәлә йыл ахәм бәрнөн куыст баууандысты. Фәстәдәр Әмзоримә бахәлар стәм. Нә хәлардзинад цыфәнды зын рәстәдҗы дәр никуы фәңү-дыдта. Абон дәр нә ахастдинәдәтә нә фендәрхуызон сты. Кәд дзы исты аивта, уәд — әрмәстәдәр хорзырдәм.

Бирә азтә рацыд уәдәй нырмә. Цыфәнды зивәггәнагай дәр бынтон дзәгъәл бадт нә фәкодтон. Фысджытә сәхәдәг сә куыст «бархи әнәбары куыст» (уырыссагау «добровольная каторга») хонынц. Мә зивәдҗы хурхыл бахәцын-иу кәм ба-фәрәзтон, уым мын-иу цыдәртә бантыст. Мәхи-иу мын әфсон-дзы бынмә батәрнын фадат куы фәци, уәд-иу мә уаргъ, ңас мә бон уыд, уйыбәрц ахастон. Ныффыстон цыдәртә, цы пайда сты әмә кәй хъәуынц, уйй нә зонгәйә. Мәе бон фылдәр әмә, чи зоны, хуыздәр ныффыссын дәр уыди, фәлә нә раудаи. Фылдәр кәй нә ныффыстон, уйй фәсмойнаг нәу. Цы ныффыс-тон, уыдон мин хатты къадәр куы уыдаиккой, мин хатты тых-джындәр уәвгәйә, уәд мәхи амондҗын хонин. Фәлә «куы уыдаиккой» әмә «куы уаиккой» әңгәдзинадмә ницы бар да-рынц. Ацы хъуыдитә фысгәйә мә зәрдыл иу ахәм хабар әрләү-уыд. Субботин Василийы чингуытәй йә кәңзыдәры бакастән. Уйй та йә әндәр кәмәйдәр фехъуыста...

Фадеев Александр нә бәстәйи фысджыты Цәдисы сәрдарәй бирә фәкуыста. Уыцы бынаты уыди суанг йә амәләтү бопы онг. Цыппорәм азты дыккаг әмбис уыдаид, әвәеццәгән, ада-мыл хәсты фәстиуджытә уәлдай тыңгәр куы 'руәз кодтой, уәд фысджыты Цәдисы сәрдармә әрбацыд иу зәронд ус. Йә иу къухы ләдзәг, йе 'ннәйи — зәронд хызын, афтәмәй бахыз-ти Фадеевы кусән уатмә бацәуәнмә. Әрыгон чызгән бамба-рын кодта, сәрдаримә йә фембәлын кәй фәнды.

— Күн мә фәрса, чи у, зәгъгә, уәд ын цы дзуапп ратдзынән? батыхсәгәу кодта чызг.

— Зәронд ус, зәгъгә, йын зәгъдзынә, кәддәр, зәгъ, әмдзәвгәтә дәр фыста...

— Мәнә уал ам әрбад, — бандонмә йын ацамыдта секре-
тарь, — ныртәккә йын зәгъдзынән, — әмә 'рбадти, афтәмәй,
бадгә күн кодтаид, уәд хъуамә йә бынатәй сыйстадаид. Иучысыл
мидсагъәсү уавәры фәүәвгәйә, дызәрдигәнгә сыйстад әмә
уыцы нәвәндөнәй дуарыл ие уәхскәй баҳәцыд.

Фадеев цыдәр фыста, фәлә дуары уынар айхъусгәйә, йә
кусын фәүағъта әмә секретарьмә скаст. Уый, цима цыдәр
әгъдау халы әмә рагацуа йә рәдидыл сәтты, ахәм хъәләсү-
угәй хатыркурәгау сыйрдан:

— Иу зәронд ус дәм әрбаңыди...

— Цавәр зәронд ус? — бустәхуызәй йә сонт фарст акодта
ләг.

— Тынг зәронд ус. Ләдзәдҗы әңцәйтты тыххәй цәуы. Мәгуыр... Әмдзәвгәтә, дам, фыстон.

Фәстаг ныхәстә айхъусгәйә, Фадеев фәфәлмәндәр. Иуцъус
әдзәмәй аләууыд, стәй, цима зәронд ус кәй әрбаңыд, уый чыз-
джы аххос уыд, афтә бардзыра дәттәгәу загъта:

— Фәдзур әм...

Чызг йәхинимәр сцин кодта, цима, дзәбәхәй раңауән
кәңәй нал уыд, уырдыгәй сәрәгасәй раирвәэт, уыйай әмә
феддәдуар. Чысыл фәстәдәр къасәрыл әд ләдзәг әмә әд
хызын тыххәиты әрбахызт зәронд ус. Фадеевмә хәстәгдәр
цы бандон уыд, ууыл әрбадт, йә дзәкъулы зәронд йә уәрдҗы-
тыл әрәвәрдта әмә йә ләдзәгыл әрәнцойгәнгәйә загъта:

— Зын цард мә әрбахуытта ардәм, Алыксандры фырт.
Базәронд дән. Чи мын баҳхуыс кәна, иу ахәм адәймаг ацы
зәххыл нәй. Дәуыл ма мә зәрдә дарлтон, әмә дәм әрба-
цыдән...

Фадеев йә тымбылкъухтә йә ныхмә ныбыңау кодта әмә
саяъесү баңыди, сылгоймагимә сә ныхас күйд тагъдәр әмә
хуыздәрәй ахицән уа, ууыл. Зәронд ус йә хъәстытә фәци,
уәдләр Фадеев йә ныхас цәмәй райдайа, уый нәма зыдта.
Авест үә зәрдыл әрбаләууыд, секретарь ын, зәронд ус
әмдзәвгәтә фыста, зәгъгә, кәй загъта әмә йә афарста:

— Әмдзәвгәтә фыстай, зәгъгә, мын загътой...

— Фыстон бәргә әмдзәвгәтә дәр. Стәй ма ныр дәр искуы-
иу хатт цыдәртә ахылы-мылы кәнын...

Фадеев та дардәр цы дзура, уый нал зыдта, стәй йә әваст
афарста:

— Иуцалдаәр рәнхъы радзурын дзы дә бөн никәцыйә?

— Цәуыннә? — чысыл фәхъәлдзәгдәр зәронд ус әмәй йә
ләдзәджы әххүсәй бандоныл арфадәр әрбадгәйә райлыдат:

Аерзади хъәды заз бәлас,

Аерзади, хъәды рәзт,

Сәрдәй, зымәгәй цъех пәләз

Йә уәлә уыд әмбәрзт...

Уыцы рәнхъытә айхъусгәйә, Фадеев йә бынатәй фестад,
йә армытъәпәнтә стъолыл авәрдта, зәронд усмә әргүыбыр
кодта әмәе аеппәтә диссагдәр хабар фехъусәгай бафарста:

— Уыцы әмдзәвгә ды ныффиистай...

— Әз ай бәргә ныффиистон, дә фәхъхъяу фәуон...

Фадеев йә бынаты әрбадт әмәй йә цәстытә йә дыууә ар-
мытъәпәнәй бамбәрзгәйә хъуыдты аныгъуылд. Йә зәрдым
әрләууыдысты йә сабионтә. Әрымысыд, гыццыл ләппүйә-
иу ын уыцы зарәг йә мад куыд зарыд әмәе-иу, заз бәласы йә
бындзарыл кәм алыг кодтои, уыцы бынатмә куы 'рхәецә, уәд-
иу ләппүйә цәссыгтә куыд әркалдысты...

Фадеев зәронд усән зәрдә бавәрдта, кәй ын баххүс
кәндзән, уымәй әмәй йә къәсәргәрномә рафәндарастант
кодта. Уый фәстә секретарьма фәдзырдта әмәй ын бафәдзәхшта,
цәмәй зәронд усән дыууә курдиаты ныффииссын кәна, иу бах-
хүсис тыххәй, иннә та фысджыты Цәдисмә райсыны тыххәй...

Субботин зәронд усы ном әмәй мыггаг наә фыссы, фәлә зына-
гонд зарәг «Заз бәлас»-ы ныхәстә («Аерзади хъәды заз
бәлас...») ныффииста Кудашева Раисә (1878 — 1964). Йә зарәг
ын дәс әмәй дыууссәдз азы әнхъәлдтой адәмон, афтәмәй та
йә ныффииссәг хәрзәрәджыйы онг дәр әгас уыди.

Куыд дзурынц, афтәмәй Кудашева әмдзәвгәтә фыссын
райдыдта әстдәсаздзыдәй. Мыхуыр сә кодта сывәлләттү
журналты. Йе 'мдзәвгәтә фыщаг чиныг мыхуыры рацыди 1957
азы, нудәс әмәй йыл артиссәдз азы куы цыди, уәд.

Аевәдза, иунәг ахәм «Заз бәлас» куы ныссадзай литерату-
рон хъәды, уәд дәр фаг у. Дә уацмыстәй иу уәддәр ахәм
бынат куы 'рцахса адәмы зәрдәтә, уәддәр дә бөн фидарәй
зәгъын у: дзәгъәлы наә фәцардтән...

Нә бәстә сур зәххы әхсәзәм хай куы ахста, уәд фысаджыты Цәдисы уәнгтә дәс минәй фылдәр уыдысты. Уыдонәй алчидәр ахәм «Заз бәлас» куы ныссагътаид, уәд уләфын цас әнциондәр уаид! Ахуыргәндәх хъәд зәххы «рәуджытә» хоның. Уә цәстүтил ма ауайын кәнүт, дәс мин «Заз бәласы» цы хъәды уаид, уый әрвылбон цас хорздзинәдты цәуид дзылләтән!

Литературә дәр әрдзы иннә фәзындыты хуызән у. Йә бирә әдзух — әдзух нә, фәлә арахдәр — йә хорзыл дзурәг нәу. Бирә, хорз куы нә уа, уәд хохәй дәр нә ахады, хорз чысыл куы уа, уәд дәр хохай куыд ахады, афтә.

VIII

Куывдатә әмә чындызәхсәвтәм цәуынхъом куы фәдән — уырдәм цәуынхъомыл та нымад әрцидтән, мә мад мә әндәр сыйхтәм уадзын куы райдыдта, уәд — уәд мәхимә бирә хъомылдәр фәкастән. Уыңы заман мәхи тыңг әнамондыл нымадтон, саби ма кәй уыдтән, уый тыххәй. Чындызәхсәв әмә куывды бадын афон кәмән уыд әмә алы ахәм бәрәгбоны дзаг фынджы уәлхъус йә зәрдәйы дзәбәхән чи бадти, хәрд әмә нозт кәй раз уыдысты, уыдоммә кәсгәйә-иу мә комыдәттә уадысты. Фынджы фарсмә бадджытәй хәләг нә кодтон әппәтү хистәр Цогойты Сосә әмә-иу йә фәйнәфарс цы дыууә ләдҗы бадт, уыдоммә. Иннәты раз-иу бадты кәронмә дзәвгар фәтәнәгдәр, әртә хистәры раз та-иу, куыд уыди, афтәмәй баззад. Кәд-иу банизтой, уәд стәм хатт, кәд-иу фынгмә әрәвнәлдтой, уәд та иу комдзагмә. Дис кодтон сә фәразон-азинадыл. «Нарты кадджыты» дәр ма йә куы фыстой, дзаг фынгмә Нарты Уырызмәг дәр нә ләууыд, зәгъгә. Нарты Уырызмәгән нә зонын, фәлә Цогойты Сосә фәрәзста дзаг фынджы уәлхъус бадгәйә бәрәчетмә фидауцы цәстәй кәсын. Әмә, куы зәгъын, фынджы уәлхъус бадджытәй мә алкәмәй дәр фәндыди, Сосә әмә йә фәйнәфарс бадджытәй фәстәмә. Дзаг фынгмә кәсын дардмә куы нә фәрәзтон, уәд әм җастәгәй кәсын куыд хъуамә бафәрәзтайн?

Уыммә дын йә дәле бадджытә! Нуазгә дәр кодтой әмә хәргә дәр. Әрмәст дзы бирәтән сә хәрд сә фарсыл нә хәңцид... Дә разы дзаг фынгтә уәд, дә алыварс та — әххормаг сөмәлләттә, уәд афтәмәй йә комдзаг аджынән чи аныхъуыр-адын? Уыдис дзы, аджынән әй чи ныхъуырдта, ахәмтә дәр.

Уыдона гәедыйы хуызән никәй уыдтой, афтәмәй хордтой. Хай-иу сә чи қуырда, уымән-иу хъуамә сә ләдзәджы кәронәй бахай кодтаиккой кәнә та-иу сәхи нәхъусәг скодтаиккой. Уыдон кәстәртән, ома мах карәнтән, зындгонд уыдысты әмә сәм хәстәг нә цыдистәм.

Фынджы әгъдаумә цырдзастәй кастысты уырдыгыстажытә. Мах хуызән әххормагтубынты йәм хәстәг нә уагътой. Расть зәгъын хъәуы, бынтон әнәрхъуыдыйә-иу нә баззадыстәм. Нә хардз-иу нын рахастой әмә-иу әй алырдәм аскъәфтам. Фәйна үәлибәхы карсты әмә-иу нәм дзы фәйнә дзидзайы кәрдиҳы кәд әрхауд, уәд — хорз. Әмә-иу уымәй чи бафсәстаид! Сәрәндәртә-иу цалдәр чырийы дәр аскъәфтой, къәбицәй дәр-иу фәфос кодтой, фәлә фылдәрү къухы уый не 'фтықис. Ахәм заман та хай курынәй хуыздәр хос нә уыд. Әмә уырдыгыстәг исчердәм фәцис, уәд дә хъару 'мә дәхәдәг — дә зәрдә кәуыл дарыс, уымә фәстәты бауай, фәкәсүн әй кә әмә дзы хай ракур.

Уыдис-иу ахәмтә дәр, әмә уырдыгыстажыты йәхәдәг чи хъахъхъәдта. Ләуджытәй-иу къәбицмә исчи арахъмә куы ауад, кәнә йәм исчи куы фәдзырда, уәд-иу фынджы уәлхъус бадәг, хәстәгдәр әм-иу цы ләппу ләууыд, уымә къухәй азамыдта, руай-ма, зәгъгә. Хистәр-иу рагацуа йә дзидзайы карст әмә үәлибәхы цыппәрәм хай ңаттәйә дардта әмә-иу әй ләппуйы къухы фәсагъта. Ләууәг-иу әй куы нә 'рбайяфта, уәд-иу фысы комәй хал чи нә раласдән, ахәм сабыр ләджен бадт акодта. Бирәты-иу уырдыгыстәг йә «фырракондзинады» уәлхъус әрбайяфта, әмә-иу кәд фынджы уәлхъус бадәг йәхихәй хистәр уыд, уәддәр ын-иу бауайдзәф кодта: «Уәхәдәг сә әвзәр ахуыр кәнүт, стәй сә уый фәстә фуынрайдайт!»

Хистәрты әхсән уыд бынтон әндәр зондыл хәст адәм дәр. Хай дәр дзы нә куырдтаис, кәстәг дәр әм нә кодтаис, фәлә-иу әм хәстәг кәй бацыдтә, әрмәст уый дәр ын тых кодта әмә-иу әппүнфәстаг йә маст ңамәй ссыдаид, ахәм мадзал ссардта. Дә номәй-иу дәм фәдзырдтаид. Куы-иу әм фәкастаис, уәд-иу дын загътаид: «Руай, хай дын авәрон». Батахтаис-иу йә цурмә әмә дыл-иу йә ләдзәг әруагътаид, уый дын хай, зәгъгә.

Уыцы бонтә мысгәйә ныр әндәр хъуыдымә әрцәуын. Кәлдәр хәләг кәмә кодтон, уыдонаң ныр та тәригъәд кәнын. Сә фылдәрән. Сывәлләтты әххормаг ңестытә уынгәйә йә комдзаг йә хъуыры кәмән нә цыди, къәбәр аджынән чи нә хордта. Зын уыди куыватә әмә чындызәхсәвтә кәнын.

нцондәр нә уыди ахәм куыватә әмә чындахсәвты бадын. Еңгәл ләгтән, әңгәл адәймәгтән. Аұрмәстәр йәхи мәт чи кәнене, уымән зыны дәр жөндон вәйиы, жөнконы та йын зын наә жайи.

Бынтон әндәрхуызонаей мә зәрдыл ләууынц Сидән әмә Ичъынайы куыватә. Уым алцыдәр әмә алқәй фаг дәр уыди, уымән әмә ницәуыл ауәрстой. Цәрадзонтә әмә Сидәмонты куыватмә алчидаәр мысайнағ хаста, йә рәбыны цы зыдта, уымәй фәстәмә ницәуыл хәңцид. Аәмә-иу цыфәнды заман дәр куыват мәгуырхуызәй наә разынд. Аәфсәст әмә дзы ажхормәгтә наә уыди, хайкурджытә куыннаә уыди, афтә.

Цәрадзонты кувәндон — Сидән Къасарайы Аұрыдондоны галиу фарс къәдзәхы уәхскыл баззад, фәләйәм быдыры дәр куыватой. Куыватой йәм, Цәрадзонтәй йәхи чи хуыдта, уыңы хъәутәй ралидзджытә. Уыдон та уыдысты Бадыхшәу, Нузал, Нәзыйджын, Къора әмә Уәллаг Зәрәмәг. Алы фәzzәг дәр мысайнәгтәй әлхәдтой әмә ма ныр дәр әлхәнинц кусәрттаг. Уымәй уәлдай кодтой къусбар. Къусбармә цытә хаудта, уый дзәбәх нал хъууды кәнен, фәләйә дзы зад кәй уыд, уый мә зәрдыл хорз ләууы. Аәмбырд ма кодтой әхца дәр, кусәрттаген. Хъәубәстә-иу фәкъордтә-къордтә сты әмә-иу цалдәр куываты дәр сарәстой. Ичъынайы куыват уыди раздәр. Дәс әмә аәтиссәәзаздзыд Хъупеты Дзандар (Гугуиы фырт) куыд зәгъы, афтәмәй Цәрадзонты куыват вәйиы нырхәні мәйи (сентябрь) аәртүккаг цыппәрәмә, Ичъынайы бон та уымәй дыууә къуырийы фәстәдәр.

Куыват-иу кәронмә куы фәцәйхәццә кодта, уәд-иу сәблөвирд кәнен хъуыд, иннә фәzzәджы фысым чи уыздән, уый. Ахәм кад-иу кәмә 'рхауд, уымән-иу адәмы ахсән радтой сгуы әмә бәгәнійи нуазән. Сидән әмә-иу Ичъынайы бонтә куы раләууысты, уәд-иу фысымты алыварс аәрәмбырд сты, хъуыддәгтәм рәвдзәр чи уыд, уыдон әмә-иу сарәстой, иннә уыңы афонмә сә зәрдыл кәй дардтой, ахәм куыват.

Кәд мә сабионтә цыфәнды тыхст әмә уырыд рәстәджытәм аәрцидысты, уәддәр дзы хъәлдзәгдзинад йәхи фәсдуар аәрәвәрүн никуы бауагъта. Цыфәнды зын уавәртү дәр цард йәхниуәнтә домдата. Хәст цы цәссыгтә фәкалын кодта, уыдон афтә бирә уыдысты, әмә адәймаджы зынәй уырныдта, искуы ма зәрдәтә аәртәфсәдзысты, әмә дзы амонд йә раздәрли бынат аәрцахсдзән, уый. Мах цы дыууә сыйхы астәу цардыстәм, уыңы ссәдз хәдзарәй хәсты бazzадысты Дзасохты

Агуыбе, Аксо, Сослан әмәе Сосыгко, Нартыхъты Гадзыбе, Руазты Хәсанә, Барис, Мысост, Муха, Къоста, Савел, Афәхъю, Цуцаты Бадджери, Дзусты Вакса. Хәсты рәстәдҗы немың амардтой Руазты Уырдыс әмәе Мысырыхъойы.

Сәедз хәдзарәй фәхъуыд әхсәрдәс амәй-ай гүиппирсардәр ләппүйи. Уыйбәрц зиантә цы дыууә сыйхыл әрцид — ахәм сыйхтә та хъәуы дәсгәйттә уыд — уырдыгәй ма искуы фәндры цагъд райхъуысдзән, уйй әнхъәл адәймаг нал уыд. Фәлә райхъуыст. Стәй канд мах сыйхәй нае — хъәуы цал фәндры уыд, уал раны-иу изәргәтти сарәзтой къәрцәмдзәгъд хъаст әмә-иу хистәртә кәстәрты кафтмә кәсгәйә мысыдысты се 'вонг бонтә, раздәхән кәмән нал уыд, уыцы амондджын дуг.

Иу заман нае сыйхән фәндры фаг нал уыд әмәе балалайкәтү «сдзурын» кодтой. Кәд ма исты зонын, уәд сәе уыцы хъуыддагыл нәхи Алиханты Асләнбег фәсалх кодта. Йәхәдәг дәсны цагъта әмәе йәхи балалайкәйил иннәтән дәр цагъдын амыдта. Иууылдәр мәләтү зәрдәргъәвд разындысты. Цыма сәе фесхойын йеддәмә ницы хъуыд, уйй хуызән әмхуызонай февнәлдтой. Алы хәдзары дәр, зәгъән ис, әмәе балалайкә разынд. Нәхи Дибәхан дәр хуыматәдҗы къухты хицау басгүйт! Балалайкәйә цагъдын куыд фәцахуыр, уйй зонгә дәр нае бакодтон. Цыма цәрәнбонты дәр афтә дәсны цагъта, уйй хуызән, ие 'нгуылдз-ты змәлдүл цәст нае хәңцид. Ёз-иу әм кәсынәй нал әфсәстән. Кастан әмәе дис кодтон йә арәхстдинадыл. Иуәй-иу хатт-иу мәм йәхәдәг дәр әрбакаст, йә мидбылты-иу баҳудт, әмә-иу балалайкәйи зәланг ноджы фәтынгдәр. Иуцалдәр цагъдәдҗы-иу куы байу сты, ахәм изәртә дәр-иу скодта. Уәд-иу әрәмбыра уәлдай фылдәр адәм. Хъастмә-иу әрцидысты хистәрәй-кәстәрәй. Хуынтә-иу чи ракаста, ахәмтә дәр уыди.

Әвәдза, рәстәдҗытә куыд тагъд ивынц! Ёз ахәм хъәуы хъомыл кодтон, әмәе әнәхудәй җәүүн ронбәгъд уәвүнәй уәл-дай кәм нае уыд, гомсәр әмәе бәгъәввадән иу кад кәм кодтой, растдәр зәгъгәйә та дзы иуән дәр кад кәм нае уыдай. Чындахъясәв, чызгәрвишт кәнәе әндәр исты бәрәгбоны рәстәдҗы-иу хъастмә нуазән куы ракастой әмә-иу дзы арахъ-хъы сыкъя куы уыди, уәд-иу йә хицәуттә зын уавәры баҳау-дысты: кәмә-иу әй авәрдтаиккой, уйй нае уыди, уымән әмә-иу ләппу-фәсивәд фәскъуымты абырыдысты, мәнән исгә куы 'р҆зая, әмәе йә нуазын куы хъәуайы тәссәй. Арахъы ну-азән райсыны бәстү кәңцифәнди ләппу цалдәр кафты скәнди-

шыл дәр сразы уыдаид. Ныр та, аңхъәлдән әмә, хъуыддәгтә бынтон иннәрдәм ныззылдысты. Иу хатт акафыны бәстү цалдәр чи бануаздән, уыдан фәфылдәр сты. Стәй уәды хъааст әмә ныры хъааст кәрәдзимә дәрдзәф ләууынц.

Фәскуист-иу алчи йә уынджы цы хъааст сарәста, уым ныртәк-кәйи дынджыр, фондзыссәдз адәймагәй уәләмә кәм вәййи, уыцы хъаастәй фылдәр циндзинад уыд. Ноджы-иу фәндүрү уәлхъус цалдәрәй куы аләууысты әмә-иу дзы иу куы базарыд, иннәтә та йын фәндүрү әмхъырнад куы бакодтой, уәд ма уымәй диссагдәр адәймаг хъусгә дәр цәмә бакодтаид әмә кәсгә дәр. Зарәттәнәг канд зынгонд ныхәстә нә фәзмыйдта, фәлә мысыди йәххиуәттә дәр. Кәм-иу дзы, чи кафыд, уыданәй искәй фәрәхуыста кәнә та-иу әй хуыздәр кафынмә сразәнгард кодта. Зарәт-иу фылдәр хатт истой кәрәдзийи дзыхәй. Хъааст-иу йә тәмәны куы бацыд, уәд-иу фынгты уәлхъус чи бадт, уыданәй дәр бирәтә сыйтадысты, рәстәгмә-иу сә кәрдзын кәнин фәуагътой әфсина тә әмә-иу фәсивәдь хъәлдәзәгдинадмә кәсгәйә хъуамә сә чырира дәр басыгъдаиккөй. Хъаасты-иу бирәтә сә амонд ссардтой. Сәхицән-иу дзы чындызитә әвзәрстор ный-йардҗытә. Ныры хуызән раджы дәр чындахәсдҗытә әмә хуын-дзәуттә әрвистой рәсугъадәр әмә уәзданда дәр чызджыты, каджындәр әмә бакастджындәр ләппуты. Хъаасты заман-иу фәсивәдән фәзынди ног зонгәтә. Уыцы хъуыддаг-иу йә къухы кәмән нә бафтыди, уыдан та кәрәдзиуыл сә цәст әрәвәрдтой әмә-иу фадәттә ссардтой әндәр ран фембәлынән.

Кафаг ләппу хәдзар нә дары, зәгъгә, ахәм әмбисонд дәр ис ирон адәммә. Уый әңгәг дәр афтә куы уайд, уәд Ирыстоны фылдәр хәдзәрттә әнәдарәг уыдаиккөй. Чи зоны, әдзухдәр кафгә чи кодта кәнә та кафын йеддәмә чи ницы зыдта, ахәм ләппуйә загъдәуыд, хәдзар нә дары, зәгъгә. Ахәм ләппутә та хъуамә хәрзчысыл уыдаиккөй. Кадджын уыдысты кафаг ләппутә дәр әмә фәндүрдзәгъдаг чызджытә дәр. Адәмы циндзинад-иу фәдывәр, фәндүримә чи зарыд, уыдонмә хъусгәйә. Абон дәр ма мә хъустыл уайы Цогойты Мухарбәдҗы хъәләс. Фәндүрдзәгъдәджы фәстә-иу куы аләууыд әмә-иу зарәдҗы «къахдзәф» ацахсгәйә йә цъәхснаг хъәләс куы ныйязәльд, уәд-иу кафдҗыты уәнгты змәлд фендәрхуызон, фәндүрдзагъд дәр-иу фәтүнгдәр, әмдзәгъдыл дәр-иу бафтыд. Уымә зарәг, фәндүрдзагъд әмә әмдзәгъд кәрәдзиуыл саргъ дугъон бәхыл куыд фидауа, афтә фидытой.

Исчи зәгъдән, алы фәлтәр дәр йәхи рәстәгәй феппәлы, зәгъгә. Чи зоны, афтә чи ахъуыды кәна, уый нә фәрәдиңдән. Фәлә, йә рәстәгәй чи феппәлы, уый дәр, мәнмә гәсгә, нә фәрәдий. Алы хъуыдаджы рәстәдзинад дәр абаргәйә разыны. Мә рәстәдҗы цы хъааст уыди, уымән зәгъән ис, әмә ныртәккәйыонимә иумәйагәй ницы ис. Заргә ныртәккә дәр къаддәр нә кәнынц. Чи зоны, нырәй фылдәр зардҗытә хъаасты никуы уыди, фәлә кәддәры хуызән цәсты ахадой, уый әнхъәл нә дән. Раздәр-иу зарәг хъаасты фидауц бәрzonдәр систа, ныры зарәг та йә йә быны акәны. Иугәр музыкалон инструменттә скүистой әмә ма сыл микрофон дәр бафтыд, уәд кувәг әмә амменгәнәг нә, фәлә цәвәг әмә марәг кәрәдзийы нал фембарынц. Дә амонд куы уа, уәд «музыканттәй» дардәр бадт фәуыдзынә әмә дә, чи зоны, дә хъусты къәрмәдҗытә тъиссын ма бахъәуа. Фәлә дын уәддәр, цалынмә зарәг фәуа, уәдмә дә фарсмә бадәгимә иу ныхас скәныны фадат нә фәуыдән, уымән әмә, хъәләсыйдаг куы хъәр кәнай, уәддәр дә нә фехъусыздән.

Әмдзәгъды хабар дәр хуыздәр уавәры нәй. Мә рәстәдҗы тынгдәр къухтәй әмдзәгъд кодтой. Иуәй-иуты къухәмдзәгъд афтә цәхеснаг уыд, әмә-иу әм адәм әркастысты, уыдон цавәр армытъәпәнтә сты, зәгъгә. Уыдон та-иу уыдисты хуымәтәг күсәг ләппүйи фидар армытъәпәнтә, адәймаджы дисы чи әфтидта әмә йын уыцы-иу рәстәг цин хаста.

Стыр хъаасты-иу әмдзәгъд кодтой ләдзәдҗытәй дәр. Даргъ фәйнәгыл-иу дыууәрдигәй хәцидысты, астәуәй та-иу цалдәрәй әмдзәгъд кодтой. Уый дәр къухәмдзәгъдау фәндүри җагъдимә тынг фидыдта. Әмдзәгъд кәныны рад-иу кәмә 'рхауд, уый-иу фырцинәй цы фәуыдаид, уый нал зыдта, уымән әмә йәхи хъаасты архайәгыл нымадта. «Әмдзәгъ!», зәгъгә-иу кафәг әмдзәгъдгәндҗытәм куы басирдта, уәд-иу сә ләдзәдҗыты къәрцц дзәвгар фәрәвәдзәр, кафт та-иу йә бәрzonдәр цүупмә схызт. Ныр къухәй арәх нал әмдзәгъд кәнынц, ләдзәгәй әмдзәгъд кәнын та бинтон ферох. Йә бәсты нәм фәзынди гуымсәг, фәндүрдзагъдимә чи нә фидауы, арәх әй йә быны чи фәкәны. Сәйрагдәр та, нә фыдәлтәм ахәм әмдзәгъдгәнәг никуы уыд...

Уәлдәр Цогойты Сосәйи кой кодтон, нә хъәуы хистәр уыдис, зәгъгә. Чи зоны, уымәй хистәр ма дзы разындаид, фәлә тәккә каджындаид фынгты уәлхъус әгъдау уый ләвәрдта. Йә ри-

хитæ цъитийы хуызæн урс-урсид уыдысты. Уæз уыди йæ къах-
зæфы, йæ ныхасы, йæ куывды æмæ йæ алчи йæ бæргебоны
фынджы хистæрæн уымæн бадын кодта. Уынгты-иу уæзбын
къахдæфтæгæнгæ йæ лæдзæгыл æнцой кæнгæйæ куы фæцæйцыд,
уæд ын æгъдау лæвæрдтой кæстæрæй-хистæрæй, сылгоймагæй-
нæлгоймагæй. Бадгæ чи кодта, уыдон ын-иу куыннаæ систадаик-
кой, лæугæ чи кодтаид, уыдон-иу ын сæ сæртæй ныллæг куыннаæ
акуыттаиккой! Сæ чьирикувæгæй стырдæр æгъдау кæмæн хъуа-
мæ лæвæрдтаиккой, сæ куырыхон хистæрæй хуыздæр кад кæмæн
хъуамæ кодтаиккой!

Уæлдæр ма кодтон Цогойты Мухарбеджы кой дæр, хъазты уымæй
зарагдæр нæ уыди, зæгъгæ. Уæвгæ, чи зоны, хуыздæр чи зарыд,
ахæмтæ дæр разындаид, фæлæ дзы æз мæ зæрдyl Мухарбеджы
бадардтон. Уый хъæлæсæй цъæхснагдæрæй мæм никæй хъæлæс
ærbайхъуысы мæ сабидугæй, уымæй тынгдæр мын ничи æримысын
кæны фæндырдзагъд æмæ хъырнын, фæндырдзагъдимæ зарын.

Дæвгар рæстæг фæхаста «усгур» ном Мухарбæг. Чындахсæвмæ-иу ын цы галтæ схастой, уыдон-иу базæронд
сты, Мухарбæг та ма-иу уыцы лæппуйæ лæууыд. Бирæ азты Сосæ
хъæуы хистæрыл нымад уыд, йæ фырт Мухарбæг та устурыл.
Йæ афон куы 'рцыд, уæд хъуыддаг бакодта Мухарбæг. Бирæ
азты йæ хорздзинады абадынмæ чи бæллыд, уыдоны нæ
фæфыдæнхъæл кодта: сарæста сын нæртон чындахсæв...

Йæ заманы, Сосæйыл цал азы цæуы, уымæй искæй бафæрсын
мæ зæрды никуы 'рæфтыд. æрæджыйы онг нæ зыдтон, Мухар-
бæг бинонты хъуыддаг цалаздзыдæй бакодта, уый дæр. Цалдæр
мæйы размæ дыууæ хъуыддагæй дæр Мухарбæгæн йæхи бафарс-
тон. Йæ дыууæ дзуаппы дæр мæ дисы бафтыдтой. Куыд рабæрæг,
афтæмæй, Сосæ фындаæс æмæ æртиссæдз азы йеддæмæ нæ
фæцæрд, ныртæккæ Мухарбæгыл цас цæуы, уымæй чысыл
фылдæр, фæлæ Мухарбæджы хъæуы зæронд дæр ничи рахондзæн,
хъæуы зæронддæр кæй нæу, уый тыххæй, стæй йæ азтæй æрив-
гондæр кæй зыны, уый тыххæй дæр. Уæдæ бинонты хъуыддаг
дæр, адæммæ куыд каст, афтæ æрæджиау нæ бакодта: цыдис ыл
æхсæрдæс æмæ ссæдз азы. Уæ фарн бирæ уæд, фæлæ, мæныл,
мæ иунæджы цардæн хæрзбон куы загътон, уæд уымæй кæд
чысыл фылдæр цыд, уæддæр мыл адæм сæ цæст, Мухарбæгыл
куыд æрæвæрдтой, афтæ не 'рæвæрдтой.

Дыууæ дзуаппыл дæр уымæн фæдис кодтон...

IX

Мә мадымад Лези — мах әй Дзыцца хуыдтам — афтә дзураг уыд: «Абон райсомәй цы бахордтон, уый мә ферох, фәләрагон хабәрттә мә зәрдыл хорз ләууынц». Мәхәдәг дәр, әңхъәлдән, ахәм уавәрмә фәңәуын. Ивгъуыд бонтә мә цәсттылы кәддәры хуызән ирдәй уайынц. Уәлдай тынгдәр мысын хъәуы цард. Мә сыхәгтә мын кәддәриддәр зынаргъ уыдысты, фәлә мыл цима цас фылдәр азтә цәуы, уйиас мә зәрдәмә хәстәгдәр кәнынц, афтә мәм кәсиси. Иуәй-иу әхсәв мәм хуыс-сәг хәстәг күү нал фәңәуы, уәд арәх мә хъуыдыты нә хъәуы баләууын. Нә сыхы кәй хәдзары къәсәрәй нә бакәсүн, ахәм нал баззайы. Мә цәсттылы раз систынц бирәты сурәттә...

Цал әмә цал азы рацыд, хъәуән хәрзбон күү загътон, уәдәй нырмә! Ставд нымадәй уыдон дыууссәдзәй фылдәр сты. Бирә ивидзинәйттә әрцид уәдәй нырмә нә сыхы. Әз дзы кәй зыдтон, уыдонән сә фылдәр — хистәртә та, зәгъән ис, әмә иууылдәр — се 'нусон фәндагыл ацыдысты.

Әппәты разәй нә сыхы чи амард, уыдон тынг цъәррәмых-стыйтәй хъуыды кәнын. Хәрзсывәллон уыдтән, афтәмәй нәхимә кодтой Хъантеты Буцайы ләппу Юрик әмә йәчизг Верәйи марды кой. Дзырдтой Ревазты Афәхъойы иунәг фырт Дзаххотт дәр, дам, амард. Уый фәстә әвирхъяу хабар айхъуист хъәуыл. Немыц Даргъ Хуымты амардтой, нә хәддәле чи цард, Ревазты уыцы Мысырыхъойы. Амардтой йә, не скомкоммә чи цард, Ревазты иннә уыцы ләппу Уырдысимә. Фондз азы йеддәмә мыл нә цыди, фәлә Уырдысы ныгәнән бон хъуыды кәнын. Уый фәстә амард нәхи Ладийи мад Гуассә, Хъантеты Боци, Дзегка, нәхи Бибо, Хъантеты Дзәлиго, йә чизг Елетхан. Кәй ранымадтон, уыдон, Елетханәй фәстәмә, хорз нә хъуыды кәнын. Стәй Елетханән дәр йе 'даг бакастәй мә зәрдыл ницы ләууы, фәлә күүд цәрдәг уыд, уый мә цәсттылы уайы...

Нә кәрты астәу хосы уәрдон акалдәуыд, әмә сыхы сывәлләттә йә алыварс дугъ систой. Цәмәдәр гәсгә дзы Елетхан уайы мә цәсттылы йә алыварс тәхгәйә. Цима йә байяфыныл архайынц әмә йә бон никәмән у. Бәстә хъәр әмә ахст сси. Әппәты амондджындәрүл йәхи нымайы Елетхан, уымән әмә йә байяфын йә бон никәмән у...

Елетхантә нә хәдуәллагфарс цардысты. Сә хәдзары къул мах цәхәрадонимә әмарән кодта. Сә рудзгуытәй та иу цәхәра-

донмә «касти». Мә мад-иу Дзәлигойы, Елетханы мады, арәх әримысыди. Сәрдигон цәхәрадоны кусгәйә күсі сдойны дән, уәд, дам-иу ай цымал Дзәлиго зонгә кодта — сә рудзынг байғом әмә-иу мын хъәзын къусы къуымәл раләвәрдта, дә ком ауазал кән, зәгъгә. Мә мады уыңы ныхәстә мә наә рох кәнынц. Никуы ферох кәндзынән Дзәлигойы ном дәр...

Әвәдза, наә сыйх тынг стәнәг и. Утәппәт хистәртәй ма базад әрмәстәр цыппар. Нәхи Лубә, дәс әмә йыл цыппарыссәздәз азәй фылдаәр цәуы, әмә Хәнантеты Геор, фондз әмә цыппарыссәздәз дәр. Ревазты Венерә әмә нәхи Тамарә (Хъодзасон) уыданаәй дзәвгар кәстәр сты, фәлә уәддәр хистәрты бынатмә баңдысты.

Күс зәгъын, утәппәт хистәртәй цыппар йеддәмә әғас нициуал у. Мә зәрдә сын зәгъы, цәмәй ма бирә азты хистәры ном әнәниз әмә зәрдәрухсәй фәхәссой. Нә сыйхы иннаң қәрдҗытәй мәнәй хистәр иу дәр нал ис. Аңыдысты канд хистәртә наә. Кәстәртәй дәр бирәтә нал сты (уәле дәләмә райдайон): Дзасохты Баса, Сәли, Тамарә, Сослан, Мария (Касиан), Бутускә, Гагуызд, Лади, Уәлгә, Хъазыбет, Дзусты Елена (фондзыссаң азәй фылдаәр фәшара), Дзитойты Алихан, Дзасохты Алихан, Налди, Амырхан, Асләнбет, Хәнантеты Хаджумар, Лазигка, Валодя, Федыр, Ревазты Маринә, Сафонка, Ирә, Дзасохты Хәмисиат, Чабәхан, Хадзыби...

Мә мад әвирхъау мард акодта. Дыууә 'мә дыууиссәзд азы размә. Күйд әмә цы уавәрты, уыдан мә чингүыты фыст сты. Цалдәр сылгоймагәй гутәтты сәр бадгәйә суадоны сәрты әрбаңай-хызысты. Гутәтты цәлхытә дзыхъхъы күс ныххаудысты, уәд Веринкә гутон здахән рулмаә йә фәсонтә 'рхаста әмә мәләтдәзаг цәф фәци. Йемә чи бадт, уыңы устытәй иу уыди Цогойты Гуассә. Гуассә мын ай йәхәдәг дзырдта. Уыңы хабар күс базыдтон, ууыл афтә бирә наәма цәуы. Гуассәйи бәлвырдзинәдтәй бафәрсынмә хъавыдтән, әмә мын ахәм фадат уәвгә дәр фәци, фәлә мын, хъыгагән, нициуал радзурын йә бон баци. Тынг базәронд, стәй уәдәй нырмә азтә дәр чысыл наә раңыд.

Мә дыууә хоимә билтон иунәгәй бazzадысты. Сә хистәр әз уыдтән әмә мәнныл дәр әвдәдәс азы йеддәмә наәма цыд. Райәйыл — мә хоты хистәрыл — цыпләрдәс, Дибәханыл — дыууадәс азы.

Күйд аирвәэтыстәм, уйй мәм абор дәр диссаг кәсы. Йә ахуыр дәр наә күйд ници ныууагъта, сахъат дәр наә күйд ници

фәци әмә ма бирә әндәр цәуылдәрты хъуыды кәнгәйәрцәуын ахәм хатдәзәгмә: адәмы руаджы наә фәңдуытам, цы сыйхәстү цардыстәм, уыдоны фарнаә хайджын уыдыстәм әмә наә зындинәдтә ницәмә дардатам. Стәй кәрәдзиуыл әнувыд уыдыстәм. Канд хотә әмә әфсымәр наә уыдыстәм, фәлә нәхимә райстам мад әмә фыды хәстә дәр. Мә бон фидарәй зәгъын у: кәрәдзийы зәрдәхудты никуы бацыдыстәм. Никуы бацыди наә зәрдәхудты сыйхәстә дәр...

Веринкә куы амард, уәд мын маң цард ад нал кодта. Мә мад цы: зәххыл нал цыд, ууыл цәуын мән дәр нал фәңдыд. Наң мә фәңдыд, мә мад цы уәлдәфәй нал уләфыд, уымәй уләфын. Мә мад цәрынәй цы хәдзары наә бафсәст, уйй мә нал әндәвта. Мә мадмә цы хур нал каст, уйй мә нал тавта. Әнә Веринкә мә аңы дунейн ницыуал урәлтә. Цәрынәй мәм амәлын хуыздәр каст...

Веринкә иу минут дәр мә зәрдәйә наә цух кодта. Уәлмәрдәе наәм, цәхәрадәттә-иу куы бафснайдтой, уәд дәр хорз зындысты, наә хайы кәронмә рацәугәйә та-иу бынтон аәрбаввахс сты. Рацыдтән-иу цәхәрадоны чыылдыммә әмә-иу, адәммә кәм наә зындаин, ахәм бынат ссардтон әмә-иу мә тыппыртә суагътон. Мә сәрмә арв сау мигътәй наә зынди, иу рухсы цыртт мәм никәцәйуал калд. Хъуыды кодтон аәрмәстдәр мәхиуыл. Иуахәмы та аәрмәстдәр мәхи мәтү куы бацыдтән, уәд фың-цаг хатт мә алыварс чысыл уәрәхдәр акастән. Әппәтү фың-цаг мә хотә мә зәрдил аәрбаләууысты. Мад әмә сын фыл кәй нал и, уйй фаг наәу, ныр та әнәфсымәрәй дәр баззайой? Цы фәуызысты? Исчи сә куы хъыгдара, уәд сә сәрүл чи сазурдзән? Әз мә уавәрәй фервәздзынән, фәлә мә фәстә уыдон цы ми кәндзысты?..

Зымәг аивгъуыдта. Уалдзәг дәр фәсте аzzад. Дәс къласы кәй фәуд кәннын, уйй мәм тынгәй-тынгдәр хъарын райдытада. Адәмы 'хсәнмә арахдәр әфтыдтән, әмә мә әнтъиснәг хъуыдитә къадәр тыхсын кодтой. Искуы ма худыны номыл мә былтә базмәлдзысты, уйй әнхъәл нал уыдтән, фәлә удәгас адәй-магән әдзух иу уавәры уәвән наәй. Ме 'мбәлттә кәм худтысты, уым-иу әз дәр баҳудтән. Веринкә-иу мә зәрдил куы 'раблаууыд, уәд ыл-иу цыма гадзракатәй цыдтән, афтә-иу мәм фәкаст, әмә та-иу хъәлдәзәгдинад мә цәсгомыл ахуыссыд.

Иу хатт чызджытә нәхимә наә уыдысты, афтәмәй наә ру-
дзынг сәрфтон. Сәрфтон әмә мәхинимәр цыдәр зарәттән
баҳъырныдтон. Уыцы заман мә рәэты аәрбацәйцид дәләсихаг ләр

әмә мын салам радта. Кәд мын мә зарын фехъуыста, зәгъгә, мәхи цы фәкодтаин, уый нал зыдтон. Хәрзаг ма зәгъя, йә мад амара, уый та зарыныл схәцыд.

Дзәгъәлы нә фәзәгъынц: «Мәгуыр амәләг, чи цәра, уый та йәхицән амәлтә кәндзән». Кодтам амәлтә, уәдә нә кодтам! Алы хъуыддаг дәр нәхимә каст, фәлә нә сыйбәстә сәхи дард никуы аластой.

Исчи йәхинымәр ахъуыды кәндзән, ау, иу хәстәг-хион сын күйд нә уыди? Уыди нын хәстәджытә алырдыгәй дәр, әрмәст нәм дзы хәстәг ними цард. Аппәты әввахсәдәр нәм уыди нә фыдых Оля әмә нын уый дәр иу хъәуәй иннәмә нә хъуг дәр не 'рдыгътаид, нә цәхәрадон дәр нә бафснайдтаид, хәринаг дәр не скодтаид. Нә хәстәджытәй нәм әппәты дарддәр нә мадығсымәр Хәчъассә царди, фәлә нын уымәй стырдәр ныфс ними уыд. Йәхицән аст сывәллоны уыдис, уәддәр мах никуы ферох кодта, йә цәст нәм дардта, рацыдис-иу нәм әмә-иу нын зәрдәтә февәрдта, нә тыхстытә нын-иу сарәзта. Хәчъассәйи ацыды фәстә-иу нәхимә дзәвгар тыхджындәр фәкастыстәм, ныфс нә-иу бацыди. Мә зәрдәмә рухсы тынтае әххәссын рай-дылтой. Ноджы скъола каст куы фәдән әмә горәтмә цәуынвәнд куы скодтон, уәд зәрдәйи цыдәр бәллицтә стәлфыди.

Горәты иунәг хатт йеддәмә никуы уыдтән. Хъантеты Геор әмә йә чызг Зинәимә. Ныр мәхицән цәугә әрцид. Расть зәгъын хъәуы, мә ныфс цәуыл дардтон, уымән мәхәдәг дәр ницы зыдтон. Уәддәр ацыдтән әмә бахаудтән...

Уәд дәр әмә уый фәстә дәр мә сыйбәстә әдзуходәр мә зәрдил ләууыдисты. Уыдонәй мын адджендәр зәххыл адәм нәй. Амә кәд сә фылдәр әгас нал сты, уәддәр мәнән мә цуры цардағасәй ләууынц... Мә хъуыдитә мә ивгъуыдмә куы ахәссынц, уәд мә зәрдил араөхдәр сәрд әрләууы. Уәд-иу мах сыйәгтә иннәты хуызән кәрәдзийи араөхдәр уыдтой, уәл-айдәр кусгә чи нә кодта, уыдон әмә сывәлләттә. Иу кәнә-иу дыгууә хәдзары дуармә бәләсты бын аууоны рабадтысты әмә-иу ныхәстән кәрон нал уыд. Армәст ныхәстыл дзы йә рәстәг ними сәфта. Чи-иу йе 'лвисинаг кәнәе йә хуыниаг ракаста йемә, чи та йә сывәллоны рәвдүйтта, чи — хуртуан хъахъхъәдта. Ахәм күистыты та ныхәстә кәнүн ницы хъыгдардта.

Алы сыйхи хуызән нә сыйхи дәр дәс хәдзары уыд, фәлә иу дон нә нызтой. Уәләрдыгәй чи цард, уыдон цыдисты, Касиантим цур цы суадон уыд, уырдәм, иннәтә дон хастой нә хайы

фәстейә. Уым дәр уыд суадон. Суадәттәй нә зәхх тыңг хъәздыг у, уәлдайдәр ие скәсәнырыдыгәй фарс. Дәстгай рәтты дзы әвзәры җәстысыджы хуызән уазал дон. Уыдонәй алчидаәр уырдыгмә згъоры әмә иу афон Күйройыдоныл йәхи бафәдзәхсы. Дәллаг сыхы уавәр иуцасдәр әндәрхуызон уыд. Уәләр-дыгәй чи цард, уыдон мах суадонмә цыдысты, дәллаг хайы җәрджытә та дон хастой Дзусты Михелты цъайә.

Нә хъәуы уынгты дон цыди къанәутты дәр. Фаллаг сыхәй цы къанау калд, уый-иу мах уынгты галиу фәрсты дәләмә фәззылди. Кәд астәүәй чи цард, уыдонмә дардомау уыд, уәддәр дзы дон хастой. Нуазынән нә бәэззыд, фәлә дзы пайда кодтой арахъхъ уадзгәйә, донхорыг кәнгәйә, әхсадтой дзы дзаумәттә. Иуәй-иутә-иу сә Җәхәрадәтты скъахтой цъайтә әмә әвзартыл дон кәнныны тыххәй дардмә цәуын нә хъуыд. Махән ахәм цъай уыд нә гыццыл Җәхәрадоны. Халсарты хуымтыл-иу дон уырдыгәй кодтам.

Не 'рвадәлты зәронд ус Налдий-иу гуыбыр-гуыбыр йә доны бедраимә цәугә куы ауыдтам, уәд-иу дугы раудыстәм, чи йәем фәраздәр уыдзән әмә йә бедра хәссын кәмә 'рхаудзән, зәгъгә. Налдийән-иу әхсызгон куыннә уыдаид йә кәстәрты уәздандзинад әмә-иу ын цыма хәдзар сарәэтәуыд, уый хуызән йә цәсгом ныррухс. Иннә ахәм Әнди. Уый дәр не 'рвадәлтәй уыди. Къутуты — афтә хуыдтой колхозы хордон — нартхорызгъяләгәй куыста әмә-иу алы изәр дәр ләгүәрдоны хъузджытә ласта. Мах-иу йә размә ацыдыстәм әмә-иу ын йә ләгүәрдон гыбар-гыбургәнгә сә хәдзары дуармә баләууын кодтам. Цас арфәтә-иу нын фәкодта зәронд ләг! Фәстәдәр ын йә хойы ләппуимә дәр базонгә дән. Ләппу, зәгъгә, зәронд ләг уыди. Абайты Бәбүйи бирәтә зонгә дәр кодтаиккөй. Цъәйи турбазәйи куыста. Хәххон фәндәгтыл цәуын бирә ләппүты сахуыр кодта. Цыппарыссәз азәй йыл фылдәр цыди, уәддәр йә кусын нә ныууагъта.

Уәздандзинад уыди нә сыхы иугәнәг тых, хистәрән әгъдау кәннын йәхицән хәсыл чи нә нымадта, ахәмтә дзы кәд уыди, уәддәр иннәты әхсәнәй нә зынди, фәлә дзы, хъыгагән, бирәтә хәсгә мәрдтә фесты. Хъантеты Валодя әффсады фәмард, Дзасохты Амырханы Хасавюрты (скъолайы директорәй куыста) амардтой, Бухары кәйдәр къухәй мәрдтәм бацыд нахи Бутускә, әвирхъяу мард акодта Дзитойты Алихан, Чернобылы радиацийы марг афонәй раздәр йә цард аскъуытда Дзасохты

Хъазыбекән. Әмә, куы зәгъын, нә сых стәнәг. Мә зәрдә сриссы, нәхи Басаты хәдзары бынаты йә биндуртә йедәмә мә цәст куы ницәуылуал әрхәцы, уәд. Сафтид нәхи Бутускә әмә Гагуызды хәдзар дәр (Гагуызды фырт Хуыцауы уазәг уәд, йә мад әмә йә бинонтимә цәры, цы горәты райгуырд, уым — Дзәуджыхъәуы). Йә раздәры хицәуттәй ничиуал ракәсси нә инна әрвад Ладийы хәдзарәй (Цәрадзон йә бинонтимә алыйгъд Әрыдонмә). Дзасохты Алиханы кәддәры гүшпхәдзары ма әрмәст Лубә баззад. Йе 'ртә фырты сә мад әмә фыды разәй җиафони мәрдтәм бацыдисты. Агуыбе, ссәдз азы дәр ыл нәма ышыд, афтәмәй фәмард Фыдыбәстәйи Стыр хәсты. Тохы быдыры хъәбатырәй хәцыд йә хистәр әфсымәр Амырхан. Йә цоңт уәззау цәф фәци, афтәмәй сахъатәй әгас хәдзар ссардта, фәлә үә нәхи цыфыддәр знәгтә мәрдтәм барвыстой.

Мыггаджы аргъ ләппу уыди Асләнбег, әфсымәрты кәстәр, зонджын, әгъдауджын, әмгаруарzon. Пединституты физикон-математикон факультеты ахуыр кодта, фәлә уәззау низы ахесты баҳауд әмә үә ахуыр ныууагъта.

Алихан әмә Лубә ницәуыл ауәрстый, цәмәй сә фәстаг ныфсы фервәзын кәнөй: нә сын бантыст. Авд әмә ссәдзаздзыд, усгур ләппүйә мәрдтәм бацыд. Веринкәйи фәстә афәдз дәр нал ацард. Горәты рынчындоны амард әмә куы сцәйластой, уәд әз үә размә раңауыны бәсты нә хайы кәронмә фәдән әмә мә күинничи уыдтаид, афтә мәхі зәххытыл хостон.

Нә хъәуы мә әппәты стырдәр ныфс Асләнбегәй уыд. Әмә та уымәй дәр фыдәнхъәл фәдән. Бирә ныфсытә дзы әвәрдтон мәхиицән. Әппәты зындәр уавәры-иу куы баҳаудтән, уәддәр Асләнбегыл мә зәрдә дардтон. Уырныдта мә, раст фәндаг мын кәй бацамондзән әмә кәңзыранфәндидәр мә фарс кәй әрбаләудзән. Әмә та мә уый дәр иунәгәй ныууагъта...

Доски Алиханты дәллаг фарс царди. Йә мад Маринә Асләнбеджы мад Лубәйи фыды хо уыд. Әмә мәм Доски, Сәрәбийи түххәй телеравдысты фәстә Бесләнныхъәуәй телефонәй куы ғызырдта, уәд нәм Асләнбеджы кой дәр рауад — цыфәндийә дәр цыбыр рәстәгмә бирә хабәртә әримысыдыстәм. Афтә-у загъта, Музәферәй цы рауайдзән, уый, дам, ма куы федата... Хуыцау үә зонәг, цы суәвүн әнхъәл мын уыди. Кәд мыл дәгәйдәр үә зәрдә истәмәй дардта әмә ие 'ууәнчы аккаг разындуңтән, уәд дзы мәрдтәм хатыр курын. Хорз уәвүн үә фәнды, ахәм зын ссарән у, фәлә, адәймаг, әвәццәгән,

йә ныхыфысты цы уа, уый әвзары. Уәллаг ын цы ныв скәрдә, уый араңтәй ахизән ын нае вәййы...

Мәнәй дәс азы хистәр уыд Асләнбег, фәлә цыма йе 'мгар уыдтән, йәхи мемә афтә дардта. Ёз, кәй зәгъын ай хъәуы, әңкъардан уавәр әмә архайдтон, мә кар куыд амыдта, уыцы митә кәныныл, Асләнбег та-иу мә әдзухдәр йәхи әмвәзмә иста әмә-иу мемә ныхас кодта, әмгаримә куыд фәныхас кәнынц, афтә.

Канд нае сыхы нае, фәлә нын әнәхъән хъәуы цы 'рвадәлтә уыд, уыдонәй дәр наем зәрдәйә Алихантәй хәстәгдәр ници уыд. Сидзәргәсү хәдзар хъуагәй фылдәр цы вәййы. Әмә-иу нае цы нае бахъуыди! — бәндән, фәрәт, хырх... Ләгуәрдон, тачқә, къахән... Нә сәр-иу әдзухдәр Алихантәм фәцавтам. Әмә искуы афтидкъухәй әрцыдыстәм, уый нае хъуыды кәнын. Уәдә әнәләг хәдзары кәнинағ хъуыддәгтә цас вәййы! Уыдоммә дәр-иу фылдәр Алиханмә дзырдатам. Бирә рәетты йәм дзурын дәр нае хъуыд. Нә быру искуы әмпъузинаг фәци, кәнә кау әмбәрзинаг у, уәд-иу Алихан йәхәдәг фәраздәр. Нә рәэты уәрдоны цәуы — маҳмә әнәрбадзургә никүы фәци, кәд уә куыроймә исты ласын хъәуы, зәгъыгә. Фәстәмә здәхгәйә дәр-иу нае разы йә уәрдон баурәдта: йә сугты сәр-иу нае хай әнәбастәй әвәрд уыд әмә-иу нын ай дуармә ап-пәрста. Афтә хәларәй фәцардыстәм цәрынәй хәрынмә. Алиханы зондыл хәст уыд Асләнбег дәр. Мә гыццыләй фәстәмә дәр ыл мә хәрзәфсымәры хуызән сахуыр дән әмә, куынәуал уыд, уәд мәхимә тынгдәр сидзәр фәкастән. Но-дакы ма уыцы аз мә мады мад Дзыцца дәр амард.

Дзыцайы тыххәй мә иуцалдәр ныхасы зәгъын фәндү. Йә фәлгонц мә чингуыты әнцон базонән у, фәлә ма мәхииң хәсылы нымайын ам дәр йә кой ракәнын. Ләджыхъәдҗын сылгоймаг уыд. Кәд асәй, тымбыл къухыйас йеддәмә нау, зәгъыгә, кәмәй фәзәгъынц, ахәм уыд, уәддәр йә ныфс йә асәй бирә фылдәр ахадыдта. Фонд сывәллонимә сидзәргәсәй бazzад әмә сә счаста. Алкәй дәр дзы царды фәндагыл бафтыдта. Йә цоты кәстәр Тасолтан хәстәй нал ссыд. Уый фәстәй разәй мәрттәм бацыд йә астәуккаг чызг — мә мад. Фылты фыд хъәбуләй бавдәлон уәвын у. Йә кәстәры зындинад чи бавзәрста, зәрдәйы рыст уымәй тынгдәр чи зоны! Фәлә Дзыцца йә мидуавәр әддәмә никүы равдыста.

Веринкә куы амард, уәд Дзыцца йә сәрән нае уыд. Уәлләр

шынмæ йæхи раласын кодта. Хохæй — быдырмæ. Амæ цалдæр мæйи махимæ бazzад. Хуыссæнæй æddæmæ нæ хызт, афтæмæй. Сайгæрынчынæй дæр нын ныфс уыд. Амыдта нын алы хъуыддаг дæр. Амæ йæм хъуыстам. Аххæст кодтам, цæуыл нæ домдта, уыдон иууылдæр. Цалдæр мæйи нæм фæци, æмæ дзы æз иу цæссыг æрхauгæ никуы федтон. Ома дзы йæ хъæбул нæ рысти? Фыргулы зæрдæ афтæ куы рыстаид, фæлæ йæхиуыл хæцыд. Махыл хъуыды кæнгæйæ. Йæ цуры-иу нæ исчи йæхи лæмæгъæй куы равдыста æмæ-иу йæ цæссыг куынæуал баурæдта, уæд-иу ыл сбустæ кодта, сымах йеддæмæ йæ мад никæмæн амард, зæгъгæ. Уыцы рæстæг-иу йæхи зæрдæ цы уавæры уыд, уый та Хуыцау йеддæмæ чи зыдта!

Цас ма нæм фæуыдаид, уый зын зæгъæн у, фæлæ йыл низ тыхджындæр кæнын райдыдта æмæ йæ Хæчъассæ фæстæмæ Буронмæ аласта. Хæрзçыбыр рæстæг ма рацыд, афтæ йын йæ мард æрластой. Йæхи хохы ныгæнын нæ баугъта. Йæ фыртæн бафæдзæхста, æз, дам, амы мæрдтæй никæй зонын, æмæ-иу мæ нæхимæ алас, зæгъгæ. Аэрласта йæ Бæрæгъуынмæ йæ фыргулы фырт Амырханы хæдзармæ æмæ йæ уырдыгæй ракастой. Аслæнбег æмæ Дзыцца куынæуал уыдысты — дыууæ дæр Веринкæйы фæстæ афæдз дæр нал ацардысты — уæд мæ зæрдæ ницæуылуал лæууыд. Цима хъысмæтæй цы уæззау хæстæ дардтон, уыдон цыбыр рæстæгмæ фидинаг уыдысты, уый хуызæн.

Аслæнбег æмæ Дзыцца удыкондæй дæр кæрæдзимæ хæстæг лæууыдысты. Сæ иуы дæр æмæ се 'ннæйы дæр адæм æргом-дзыра хуыдтой. Дæлгоммæ ныхæстæ син æнад уыдысты. Дзыцца-иу афтæ загъта, Аслæнбеджы, дам, æргомдзырд кæй у, уый тæххæй уæлдай фылдæр уарзын. Аслæнбег-иу йæхæдæг дæр Дзыццайæ раст афтæ загъта...

X

Хæлæг кæнын аиппыл нымад у. Хуыцау адæймаджы куы фæлдыста, уæдæй фæстæмæ йæ уыцы миниуæгыл къух сисын мынц, дæхи дзы хиз, зæгъгæ, йын дзурынц, фæлæ уæддæр лæг кæнæм. Кæрæдзимæ дæр, дзаумамæ дæр, хъæздыгдзи-амæ дæр. Мæ сабийы бонты бирæ цæмæдæрты нæ хæлæг код-н. Хъæздыгдзинадмæ никуы бæллыктæн. Рæсугъд æмæ зырь дарæс мæ уд-мæ дзæцц никуы схуыдтон. Суанг фыд кæмæн д, уыдоны бынаты февзæрыныл дæр никуы ахъуыды кодтон, мæн æмæ мæ зæрдæ дардтон, мæ мад мæ æрвylбон кæй ми-

ниуджытә фәзмын домдта, уыцы фыд, раджы уа-әрәджы, кәй фәзындаң әмә нә хәдзары хъуыддәгтә сә гаччи кәй абад-дзысты. Мә фыдмә әнхъәлмә кастыстәм әнәхъән бинонтай дәр, уымән әмә, кәд әмә кәм амард, уый ничи зыдта. Әнәбәрәгәй фесәфт, зәгъгә, кәмәй дзыртой, уыдонәй-иу агас иу әмә дыууә разынди?

Зәххыл иу ахәм адәймаг нә уыд, дә фыд кәм амард, уый федтон, зәгъгә, чи загътаид. Ничи федта, куыд ай ныгәйтой, уый дәр. Әргом дзургәйә ма йәм әз абор дәр әнхъәлмә кәсын. Хәсты хабәрттә кәм вәййы, ахәм кино куы февдисынц, уәд дзы мә фыды фәагурын. Цыма йә әцәгәйдәр куы 'вдисиккой, уәд ай базонин, уый хуызән. Абоны онг йә номыл дыууә кәрдзыны никуыма ныххәлар кодтон. Ирон әмбисонд дәр мә ницәуыл ахуыр кәны. «Зынг» зәгъынай комән басудзынәй тәрсын. Чи зоны, әмә рәдийын... Кәд әцәг афтә у, уәд искуы мә рәдый сраст кәндзынән.

Хәләг кәнын кәд адәймагән йемә нә райгуры, уәддәр дзы дзәвгар кәстәр уа, уый әнхъәл нә дән. Әмә, куы зәгъын, кәд бирә цәмәдәрты нә хәләг кодтон, уәддәр ацы хъуыдаджы бынтон әнәаипп нә уытән. Кәддәрты мәм бәхыл абыдинай хуыздәр ницы каст, әмә-иу барәджы кәцы ран федтон, уым йә фәстә кәсгәйә бazzадтән. Уәлдай тынгдәр хәләг кодтон, ме' мәрттәй-иу бәхы кәуыл баууәндысты әмә-иу ыл бәгүиләгай уынгты чи фәцәйцыд, уымә.

Бәхимә әмбәлдән бынтон сабийә фәстәмә. Мә фыд бәхыл куыста әмә уый руаджы. Цыппар-фондазздыдәй дәр адәймаг йә зәрдил цыдәртә кәй бадары, уый мәхициәй зонын. Мә фыд цыма кәрдәг әрбаласта, афтә мәм кәсы. Кәрдәг ракалдта, бәхы суагъта әмә йыл мән авәрдта. Веринкә уый куы ауыдта, уәд фырадәргәй цы акодтаид, уый нал зыдта. Мә фыдән дзырдата, рахаудзән әмә йәхи ныппырх кәндзән, зәгъгә, фәлә йәм уый нә байхъуыста. Бәхы уынгмә ракодта әмә йәм йә дыууә къухәй февзыста. Әз зәхмә афтә бәрzonдәй уый размә никуы ракастән, стәй ма бәх йә бынатәй куы фәцагайдта, уәд фыртәссәй цы фәуыдаин, уый нал зыдтон. Мә амондән ын йә барцыл хәст бафәрәзтон әмә йыл дыууә къухәй ныzzәгәл дән. Кәд цы-фәнди фидар хәецидтән, уәддәр нә рахаудзынән, уый мә нә уырныдта. Хуыцау хорз, әмә фәллад бәх уайтагъд йә сәппәй бандад әмә чысыл әddәдәр әрләууыд. Веринкә ләф-ләфгәнгә мә уәлхъус февзәрд. Уәдмә мә фыд дәр әрбахәецә әмә мә

бәхәй әристә. Веринкәйы хъәбысы дәр ма мә зыр-зыр цыд. Әрмәст кәугә не скодтон...

Уыл бирә азтәе раңауыны фәстә та бәхыл абадын мә уда-
мә дзәцц сси, фәлә мәм уыцы амонд нә хауд. Бәхыл бадынәй
къаддәр нә хәләг кодтон, велосипед кәмә уыд, уыдоммә.
Әрмәст та уыдон дәр бәхәй арәхдәр нә уыдысты. Сә хи-
циаутты та сын хуыдтон тәккә хъәздыгдәр адәм. Велосипедтә
уыдис Нартыхъты Виктормә, Чехойты Валодямә, Хъуппеты
Никъиформә. Уыдис ма ноджыдәр кәмәдәрты, фәлә се'ппәты
нал хъуыды кәнин. Стәй дыдзәлхыг «уәрдәтты» хициауттә
адәм иууылдәр куы уыдаиккой, уәддәр дзы мә зәрдым тынгдәр
ахәм дыууә хъуыдаджы бадартаин...

Әрыданәй әрбацәйцидтән. Фистәгәй. Къанау цы кәнгә
цәүгәдөн хонәм, уый Әрыдан әмә Бәрәгтьуыны җексән арән
уыдис. Доны сәрты-иу куы бахызтаис, уәд-иу чысыл фалдәр
фәндаг фәсаджил. Комкоммә, ома дә фәндагыл дарддәр куы
цидаис, уәд дә бахуыдтаид, Әрыданы халсартыкуыстгәнәг
әстәм совхоз кәй хуыдтой, уырдәм. Зулаив цы уәрдонвәндаг
азылд, уый та Бәрәгтьуынмә фәндаг уыд. Йә кәрәтты телефон-
ныхъәдтә фаты хуызән әмрастәй цыдысты суанг Къутуты
цурмә, уым рахизырдәм уәлмәрдты билты фәуырдыг кодтой
әмә Дзусты Темболатты рәэты хъәуы уынгты баивгъуыдтой.

Къанауы сәрты әрбахызтән әмә нахимә фәндагыл араст
дән. Иучысыл раудаин, афтә мә фәстә цыдәр уынәр айхъуыс-
тон. Фәкастән, әмә чидәр велосипедыл әрцәйцид. Фәндагән
йә ләгъздәр фарс цыдтән әмә иннәрдәм бахызтән, цәмәй
дыдзәлхыджы хицауы йә «уәрдон» къуыбыртыл тулын ма бахъ-
уыдаид, уый тыххәй. Бирә рәстәг нәма рацыд, афтә велоси-
педы хицау мә цуры әрурәдта әмә мәм дзуры:

— Рауай, абад.

Алцәмә дәр әнхъәлмә кастән, фәлә мән тыххәй исчи йә
велосипед бауromдзән әмә, иунәгәй дәр зын цәуән цы фәндагыл
уыд, уым ма мән дәр йә фәсарц сәвәрьинмә йә ныфс
бахәсдзән, уый әнхъәл нә уыдтән әмә иучысыл әдзәмәй
мәууыдтән.

— Абад әмә дә ныххәццә кәнон, — дзуры та мәм ногәй
еллцион.

Йә фәсарц нә, фәлә йә разәй, руль әмә бадән цы хәтәләй
Фидаргонд уыдысты, ууыл мә сбадын кодта.

Фәндаг искуы-иу ранәй фәстәмә къуыппытә әмә дзыхъ-

хъытә уыд, къуыбырджын. Ноджы дыууајә күү 'руәз кодта^м, уәд велосипед тулын дзәвгар фәзындәр. Зәронд велосипеды хъыс-хъысыл дәр бафтыд. Цасдәр рауайыны фәстә мәм фәсмон әрцид, велосипедыл сбадыныл кәй сразы дән, уый тыххәй. Фәндаг әвзәр әмә даргъ уыди: цәуын нә хъуыди иу-цишпар километры бәрц әмә, цалынмә ныххәңцә уыдаиккам, уәдмә мә хәрзгәнәджы хурхәй амардтаин. Раств зәгъын хъәуы, әрдәгфәндагыл мәм рахизыны зонд дәр әрциди, фәлә сазурын нә бауәндытән. Уәлмәрдты бил рахызтән. Нәхимә ком-коммә фистәгәй хәстәг уыд. Велосипеды хицау ма мә дараадәр ласыныл дәр разы уыд, ам дәләмә, дам, фәндаг уырдыг у, стәй — ләгъз, фәлә йын нал сразы дән.

Фәстәдәр күүд базыдтон, афтәмәй мә, велосипедыл чи 'рбаласта, уый уыди Цомайты Хатууы фырт Михал. Уый мәнәй әхсәз азы хистәр у әмә зыдта, йәхәстәг кәй дән, уый әмә, кәд кәстәр уыдтән, уәддәр мын баләггад кодта. Ноджы хуыматәджы хәстәдҗытә нә уыдистәм, фәлә — дыууәрдәм хәстәдҗытә. Цәвиттон, Хату әмә мә мадымад Лези хо әмә әфсымәрәй райгуырдысты, стәй Михалы мад Сенәги Дзасохты хәрәфырт уыди...

Уәд Михал Жеридоны МТС-ы мотористәй күиста әмә-иуалы бон дәр уырдәм велосипедыл цыди. Уәздан әмә хәдәффармәй зыдтой канд Михалы нә, фәлә се 'ппәт бинонты дәр. Михал бирә азты әнәзәрдәхудт фәллой фәкодта Ирыстоны күистуәтты. Райста паддзахадон хәрзиудҗытә, уыдонимә Ленины орден дәр...

Бирә хорздзинәйтә зонын адәмәй, фәлә мын Михалы уәз-дандзинад уәлдай ад кәнү. Күү йә фенең, уәд, кәддәры цау кәд не 'рымысын әмә йә кой кәд нә ракәнын, ахәм фембәлд нә вәййы.

Дыккаг хабар та мә зәрдәйы әндәр фәд ныууагъта... Уый дәр велосипедимә баст у. Үици велосипеды хицау дәр Михалы хуызән нә хәстәг уыди. Жэ-иу сәм арәх уыдтән. Уәлдайдәр, велосипед сәм ис, уый күү базыдтон, уәд. Уый дәр мәнәй цалдәр азы хистәр уыд. Жэ ма авдазон скъолайы ахуыр кодтон, уый та хъуамә Николаевски дәс къласы фәуыдаид. Күү-иу сәм ныццыдтән, уәд мәм әй абадынмә дәр никуы авәрдата, күүддәр каст фәуон, афтә горәтмә ахуыр кәннынмә цәулзынән әмә йә дәүән дәтдзынән, зәгъгә. Үици ныххәстә мәм афтә тынг бахъардтой, әмә сәм арәх цәуын дәр нал уәндытән.

Тарстæн, æнæ кургæ та йæ куы нæ фæлæууон æмæ мæм куы фæхæрам уа. Тарстæн, арæх сæм куынæуал цæуон, уæд, велосипед æй нал хъæуы æмæ уый тыххæй нал цæуы, зæгъгæ, куы хъуыды кæна, уымæй дæр.

Нæ сæм ныууагътон мæ цæуын. Аермæст æй кургæ никуыуал акодтон, йæхæдæг та мын афтæ никуы загъта, марадз, иу тигъæй бил иннæмæ уæддæр абад, зæгъгæ. Фæлæ йæм уый тыххæй мæ зæрдæйы уаг нæ ивтон. Аэз æнхъæлмæ кастæн, æппынфæстаг велосипед мæхи кæд бауыздæн, уыцы амондджын бонмæ. Нæ мы фембæлды рæстæг дæр-иу йæ зæрдæйыуаг базоныныл æнæбæцархайгæ нæ фæдæн. Йæ раздæры хъуыдыйыл фидар кæй хæцы, уый мын куы бамбарын кодта æмæ, цæуыл бадзырдатам, уымæн ивæн нæй, зæгъгæ, комкоммæ куы загъта, уæд та-иу цыма, цы уæлахизмæ тырныдтон, уымæ иу къахдзæф фæхæстæгдæр дæн, уый хуызæн зæрдæрухсæй нæхимæ зæхтæн.

Цыдысты бонтæ. Нæ хæстæджыты лæппу астæуккаг скъола каст фæци, бацыди институтмæ дæр, фæлæ йæм йæ ныхас аивыны зонд нæма 'рцыд. Фыццагау мын зæрдæ æвæрдта велосипед раттынæй. Зæрдæ æвæрдта, фæлæ мын æй нæ радта. Уый ма пенсимæ дæр ацыди, уæддæр мæ уыцы хабар нæ рох кæны. Ома йæм фыд-зæрдæ бадардтон? Аэппындæр нæ. Нæ ахастдзинæдтæ куыд уыдисты, афтæмæй бazzадисты. Кæд Михалимæ амбæлгæйæ зæдзуходæр кæддæры хабар æримысын, уæд ме 'ннæ хæстæгимæ раджийы хабарæн йæ кой дæр нæ ваййы. Цыма уæвгæ дæр никуы тиыди, дыууайæ дæр афтæ дарæм нæхи. Аэз кæй никуы ницы Фæдзуурын, уым диссагæй ницы ис. Диссаг у, уый йæ дзыхыл кæй тыххæцы, бирæ азты фæстæ мæ хатыр куыннæ ракуры. Аэппынницы, фæлæ йæ кæддæры митæ хъазынырдæм уæддæр куынни-уы аздахы...

Фыццаг хайы кæрон

1996 аз, май, Кисловодск

ЧЫЗДЖЫ УАРЗТ

ДАУЫРӘ

МЫРХОЙ

— Чи уә уыдис?
 Чи уыдис? —
 Райста зәронд Нана уис
 Амә күздзы тынг фәнадта,
 Стәй йә күздзонәй фәтардта...
 Усы къәчтәм хи нылвасы,
 Къәдзил тилгә сабыр уасы
 Гәды. Мукъутыл — ўхсыр!
 Рабәрәг и давәг ныр!

ФӘЭЗМГӘЙӘ

Пыхсмә гәсгә
 Сбыдтам кау.
 Хъазмә гәсгә
 Скодтам нау.
 Цъиумә гәсгә
 Ләг йәхәдәг
 Скодта диссаджы
 ХӘДТӘХӘЕГ!

ТАГЪДДЗУРИНАӘГТА

Хъустә, рустә, билтә — къәйттә,
 Къухтә, къәхтә дәр — дыгәйттә.

* * *

Къухтә кусынән ысты,
 Ма сыл бацауәрд күисты.

* * *

Урс пакъуы чысыл бәләгътә
Симынц ңады рәгътә-рәгътә.

* * *

Тәрсү 'хынән — 'ртывәрсүг, —
Морә чысыл дурмәсүг.

* * *

Чызджы дзыкку — зулфаст.
Ләппуйы сәр — булкъдаст.

* * *

Далыс дарыс — хәрх къымбил!
Кафаг әлхүи, цылау зил!

* * *

Халон хаста халмәх хал,
Ахстан сарәзта, ысхъал.

* * *

Илас бәлас ныссагъта,
Йә фәд царды ныууагъта.

* * *

Бәх әрхоста къахәй зәхх:
«Рахәссүт мын ардәм цәхх!»

* * *

Рувас хъәдгәронәй каст,
Арсән кодта күздәй хъаст.

* * *

— Скән-ма мын, нана, хъәбын,
У мын чыри хәрын зын.

* * *

Мәлдзгуытә хәссынц дзәкъултә,
Сты тымбылтә әмә зултә.

* * *

Уырыл фәбыры тыштыр бур уыры,
Къәспәг нә уыны, йәхи йыл къуыры.

* * *

Уызынән йә син — йә хызын,
Уырыдзытәм сахуыр хъуызын.

* * *

Хъыбылтә ысты тымбылтә,
Сырх — сә рустә, сырх — сә былтә.

* * *

Ис нәм иу сыкъаджын фыр,
Хъулон — къәхтә, хъулон — гуыр.

* * *

Хәлуарағ әрдажста мыст,
Скодта йыл тынәй фәлыст.

* * *

Скодта кәрпүл кәрп хъәдындз,
Судзы цәстытә 'мә фындз.

* * *

Сау мигъ у къәвдайы мигъ,
Сайы уарын, сайы их.

* * *

Дзуринағ дзургәйә
Дзураг у дзурағ.
Куринағ кургәйә
Кураг у курағ.

* * *

Цъәх-цъәхид цъырцъыраг
Цъыхырыты цъупыл
Цъиуау цъыллинг-мыллинг кодта.

* * *

Арынг — уылынг,
 Уазәгән — фынг.
 Сивыр — цыбыр,
 Дзыхыл — гуыдыр.

* * *

Цъула-цъула, гуцъула,
 Фыдуаг ләппу Дуртула
 Къәрттәй не 'шары цъула, --
 Энәхъән хъәу әрхъула...

Гуцъу-Гуцъу, Гуцъула,
 Ләппу нал у Дуртула,
 Энәхъән хъәу әй уарзыңц, --
 Сабитә йемә хъазыңц.

* * *

Күзд нә басийы,
 Евәдза, цъити,
 Сәрдәй, зымәгәй
 Йә сәрыл мит и.

* * *

Нә хәххон хъәуы
 Ныссагътон неси.
 Ныддынджыртә ис,
 Цәттә мын не сси.

* * *

Скасти хохы цъуппәй хур,
 Хәхтә, рәгътә дарыңц бур!

* * *

Кәнә әппәлдәй ләг уәлхох,
 Фәвәййы дзы йә сахъат рох.

* * *

Теуа, хиуа ѡемә саг
 Донәй банизтой сә фаг:
 Теуа — цуайнаг, саг — әрдәг,
 Хиуа асдәрдта кәрдәг.

* * *

Хорзән йәхорздзинад къәхты бын ис,
 Зәхмә ныггуыбыр кән ѡемә йәх сис!

* * *

— Чъиу мын! Чъиу мын! Чъиу мын! Чъиу!
 Зары кауы михәй цъиу.
 Гал ѡем батылдта йәх сәр:
 — Чъиу мәм наәй! Цәгъдын сынәр.

* * *

Бал ныммәра, мал нышпъәра.
 Бахуыскъ бал. Бахус мал.

* * *

Донән цыхцыраәг — йәх тәдзән,
 Зоныңц әртәхтә сә күист...
 Зыхъыр мыстытән сә сәдзән, —
 Нал хәры наә гәды мыст:
 Бафсасти дзиңза, әхсыраәй,
 Зары мыстытән хуыр-хуыраәй!

ХҮР — ТӘЕППУД!

Дугъы уайын хуримә,
 Аз — мә бәхыл,
 Уый та — зәххыл.
 Не 'хсан донхәристы раегъ.
 Зад уыгәрдән дары цъәх.
 Судзгә къори зәххыл тулы,
 Уисын барагъ дәр ай суры:
 Гъе, мә сагсур дугъон бәх,
 Хурәй тагъдәр размә тәх!

Бәләстә фәстейы зыйынц,
 Ерысхыгъд бәстон нымайынц.
 Хур хәрәгсастәй фәтарст,
 Фәскох амбәхсти әваст...
 Хур — тәппуд! Хур — тәппуд!
 Баззад къәдзәхыл даә худ!

СЫНК, СЫНК, СЫНК

Сынк, сынк, сынк,
 Сынк, сынк, сынк,
 Әңгуылдзтән сә кафт ыстынг:
 Сынк — фәсасынк,
 Сынк — гәпсынк,
 Здыхстсынк, дзуарсынк,
 Сынк, сынк, сынк,
 Сынк — уәләфтау,
 Сынк — кәрдсынк,
 Ставд рәхсад сынк,
 Сынк, сынк, сынк,
 Сынк — нывәфтыд,
 Сынк — цәстсынк,
 Кәс, цәттә у чындз «Уылынг».
 Цин та йыл кәндзән наә уынг.

— — —
 ГӘДЖЫНОН-ХАБӘТЫ Риммә

КӘД ДӘН ИРОН СЫЛГОЙМАГ АӘЗ

Кәд дән зәххыл ирон сылгоймаг аәз
 Әмә хәссын сылгоймаджы пәләз, —
 Әнкъарон хъуамә уыцы номы уәз,
 Йә кад хәссынән агурон фәрәз.

О, доны чызг Дзерассә у мә уидаг,
 Сатана мын ысфәллыста мә фәндал, —
 Кәд не суыдзән нәртон уәвын мә бон,
 Уәддәр сә халәй хайджын хъуамә уон.

Мә царды нысан хъуамә уа јефсарм,
 Мә къәхты фәйтәй зәхх әнкъара хъарм,
 Бәркады суадон хъуамә уа мә арм,
 Тәнәг, фәлә фәразон та мә царм.

Кәд хъавгә аз хъәбулы ном хәссын,
 Мәтгәнгә алкәд уымәй дәр тәрсын, —
 Ныйиарджытән сә зәрдәтәм, мыйяг,
 Мә уды хъарм куынә бахъара фаг.

Әфсымәртән кәд райгуырдтән аз хойән,
 Мә ном сын хъуамә макуы уа сәрхойән.
 Мә зәрдәйыл тых кәна хъуамә зонд,
 Цәмәй сә худтә уой мәнәй бәрzonд.

Әз цардәмбалән кәд аевзәрст әрпцидтән,
 Уәд Мады-Майрәм, Сафайыл әфтыд дән.
 Әз нарты зылдај дунемә әрпцидтән,
 Әз Иры фарны къәбицы әертдзыскән!

О, Мады ном, цәй уәззаяу хәс дә, уастән,
 Ди цины уаргъ, ыстыр ныфс дә мәнән.
 Фәхәссон дәу кәд, къусбарау, кәронмә,
 Нә уыдзән уәд мә царды фәд дәлгоммә.

Әмгәртимә цәххы пут кәд фәхордтон,
 Мә цин, мә зын әнә уыдон нае кодтон, —
 Къәбәр әмә цәххы ад хъуамә 'мбарон:
 Бәрсткуывдәй сын сә ном әдзуҳдәр арон.

Цы зәххы сой мә рахуыдта дунемә,
 Әмдзу кәнөн йә зынты хъуамә йемә,
 Куы йә хурх кәна карз дугән йә уылән,
 Фәстаг туджы 'ртах радтон хъуамә уымән.

НÆ УРОМАËГ, НÆ ЗÆХХ

Зæххы къори, куы уазал дæ, куы — тæвд,
Дæ сабыр дугыл у æдзух нæ куывд,
Вæййыс сырх дæр рыст адæмæн сæ тугæй,
Фыдцæфтæ араæх райсыс ды нæ дугæй.

Сырх даритæ кæд уалдзæгыл ыскæныс,
Фæззыгон ды дæ рæттæ дзагæй дарыс. —
Мыд-дидинты тæф ауайы уæд фындзыл, —
Æртæдзыхæттæ авæрын уæд фынгыл.

О, зонын æз, фæлмæн кæй у дæ зæрдæ,
Фыдтухитæй зынты уацар кæй фæдæ.
Дæ хъæбул дæн, дæ тугæй дæн æз дæр,
Дæ зынтæй нæу мæ тухи дæр хуыздæр.

Мæ дуджы цард, дæ комулæфт дæн æз,
Дæ фæндаг у куы хурæмрæнхъ, куы — фæз,
Æмæ тæхын, цæрын æви мæлын, —
Дæуимæ баст дæн, уый æргом зæгъын.

Дæу къабазгай куы фækæнынц хæстмонцæй,
Дæ хъæбултæ куы аныгуылынц сонтæй, —
Мæ къабæсты хид анхъæвзы фæсонтæй,
Мæ зондæн уæд ыстæрсын æз фæсонтæй.

Кæд дыл кæрæф дуг нæмгуытæ фæрсудзы,
Мæ хуылфы уæд мæ туджы ц'ыртт фæсудзы.
Æрчъихортæ дын де рагъай куы уадзынц,
Мæ астæуай уæд, зон, бæндæнтæ ласынц.

О уарzon зæхх, нæ уромæг, нæ дарæг,
Кæдмæ дæм хъуысдзæн мадæлты фыдхъарæг?
Кæдмæ кæндзыстæм иу цары бын дихтæ?
Кæд атайдзысты хæсты уазал ихтæ?

АСТЕМЫРАТЫ Изет

ТЛАТТАТЫ АННӘЙІ НЫХАС
КЪОСТАИМӘ КӘНӘ
АЕРТЫККАГ АННӘ

Арәхсәв та мыл... Фемдзаст дән дә къаммә.
Фыцдагау та архәндәгәй кәсис...
Нәй, най, Къоста, на разынд ахәм Аннә,
Кәмә уыди дәу батавыны ныфс.

Амә мә зәрдә ме 'вдисән фәуәд,
Уыздәни мын мә къәйныхдзинад барст,
Куы дәм ысуәндөн ацы дзырдтә, уәд:
«Мәрдтәм дын уәд хәлар, Къоста, мә уарzt».

ЧЕЛДИОН-ГОДЖЫЦАТЫ Надя

* * *

Зәххон хәрзтәй нае фефсәдәм уәләуыл!
Хәлоф фәкәнәм — уый дәр ма аеххәст...
Нае къах вәййы мәрдтыбәстү къәсәрыл,
Уәddәр әффисиc нае фәзоны нае цәст...

Нае быдыргътән ңагъар ысты нае удтә —
Нае фәуадзынц дызәрдыштаг әмгәрон:
Аңдәр дунемә дзуарәвәрдәй къухтә
Хәссәм әрмәст — уәddәр кәнынц сә кәнон!

ТЫМЫГЪ

Арв сыхырна фестад — урс цъәмәл ләхуры.
 Авд хъәеццулы ауюн баниуәрста хуры.
 Салд фәедджийә тары кауын къул әрхынцы.
 Амбәхсы нә цары — рагъәнхъәд фәбырсы.

Сисәй хъуысы ниуын — фестади сыл гәды.
 Кулдуарән йә зиллон хъисфәндыр фәцәгъыды.
 Хъинц-хъинцәй нә Мила хи кәртәй фәлидзәг,
 Сау дзәгъәл гәдыйыл бахәңцыди ризәг.

Сәрра и нә пең дәр тымыгъы фыдәнән.
 Саби ныр куы фестин, әвәдза, хуыздәрән!
 Пеңзы фарсмә бадин 'нәмәтәй хъызыт зымәг.
 Хиирхәфсәгә фасин гинойән йә дымәг!

2003.12.01

ФЫСТАГ

Ызнон та мәм ныррухс дә худгә хурау.
 Цы ныйичъи дә цәстәнгас мә удыл?
 Дә къах та дә куы нал хаста мә цурәй...
 Дә уарзты цин куынә уадзыс фәпудын.

Мән та бынтон нә рәвдауы дә баҳудт.
 Дә фәрсты ме 'нгас атагъд кәнүн дардмә.
 Кәддәрәй уарзты рахиз базыр ахус, —
 Нә ивазы йә габәстә дә уарзтмә.

Ды хуры тынтәй хъармдәр тынтә уафыс,
 Әмә дәм, зон, хәләг кәнүн, мә боныл!
 Әз уыцы тынтәй бауәфтон сырх гауыз.

Бәргә цин кәнин рухс суадонәй доныл,
 Әвдадзы хос мә базырән куы ссарис
 (Дә баҳудт дын уәд абарин аэрвоныл), —
 Әз абоны бон баивин ызноныл.

2003.25.02

'ХСИНЫ ЛӘГ'

'Хсины ләг нә уарзы комкоммае ныхас.
Искәй рис нә уадзы йе 'мгәрон, әввахс.
Арахсы әвзагәй, хъәләсәй — фәндыр,
Районд у йә уагәй, зәрдәйыл — гуыдыр.

Рафтауы йә гуыдыр баҳъәугә рәстәг,
'Нәпайда, мәгуыры не 'руадзы хәстәг.
Дон әй ласдзән — зоны ахус кәннын дон,
У кәйдәр хәдоны абырын йә бон.

У паддзах йә фыны, схъәл ныхас нәу зын.
Дардәй ләг фәзыны, 'ввахсмә та — узын.
Адәмән цыфыддәр, дурвидар йә ных.
Цардагур, мәгуыртән басәтты сә тых.

2001.15.05

АЛБЕГАТЫ Илита

КЪОСТА

Дуг раивы дуджы, фәлтәр та — фәлтәры.
Дә фәндаг та дард у, зындауән, әңкъард.
Кәд рәстәджы дымгә ивгъуыд бон фәтәры, —
Дә алы дзырд фат у, дә хъуыды та — кард.

Цы диссаг у, участән! Аңусәй-әнусмә
Нә ивы нә цардән йә бынтур, йә уаг:
Зәххы бәркад хауы әлдарән йә къусмә,
Мәгуыр та цәрәнбон — әлгъыстаг, хъәстаг.

Ды уымән йә ристә дә зәрдәмә истай,
Ды уымән әмбәрстай йә катай, йә низтә.

Дә балцы фәндагыл куы сдойны уай дард ран, —
Мә цәссыг ысбәэздзәни, донән әй нуаз.
Хъызт бол дын кәм уыдзән әндзараинаг артән? —
Аңусон фәндаггон, мә зәрдә мын айс.

ÆНÆ МÆН

Фæллад бæлцон тæвд бон
Куыд бацагуры дон,
Æрцагур-иу мæ афтæ, —
Æмбæлдзæн дыл мæ арфæ.

Дæ сæрд уыдзæн æнæ мæн хъызт,
Дæ фæндæгтæ — тæссар, ыздыхст.
Ныгуылæнау дын — хуры скаст,
Къæцæлау та — дæ хъару саст.

Дæ ныхас рисхæцдæ, æнкъард,
Дæ амонды хъæлæс — мæнгард...
Ныффæраз, бабыхс-иу æнæ мæн, —
Рæхджы æмбæлдзыстæм æнæмæнг.

Зындзыстæм та кæрæдзимæ, —
Цыдæр мæ фeroх и дæумæ.
Зындзыстæм та кæрæдзимæ, —
Цыдæр дæ фeroх и мæнмæ...

ПЛИТЫ Зæирæ

ХУР

Ма мæм худ зæлдаг тынтæй ды уынджы,
Рудзынгæй мæм ма ныкъул дæ цæст.
Царды уæз æнкъард кæны цы чызджы,
Уымæн ды йæ зæрдæмæ ныккæс!

Дæ Къамимæ дзурын...

Дæ къамимæ дзурын, цыма дæ
Мæ цуры, мæ зæрдæлæууæн.
Мыйяг кæд фыруарзтæй æрра сдæн,
Цыдæр зин мын скодта кæлæн.

Зæлдæгты, зынг хуры зæринты
Мæн тухы æгомыг хуызист...
Мæн дисы æфтауынц мæ цинтæ...
Кæд æрцæудзæн сайды хыз ист?..

«ЗЫМӘГОН ХЪЫЗТ БОНТЫ...»

Зымәгон хъызт бонты,
 Сәрдигон ахсәвты
 Да уындумә бәллүйтән. Сыдтән...
 Дау агурағ сонтәй,
 Мә сәфт хур, да фәстә
 Ахсынәны чыилау зылдтән.

Хъысмәтән мә фембылд:
 Мә әрыгон азты
 Зәрдәйы фәндоныл цыдтән.
 Кәд уыдзән нае фембәлд? —
 Аңхъәлмә-иу кастән,
 Мыдадзын цырагъау сыгътән,

Цы мә хъуыд да хәрзтәй,
 Цы зылдтән да фәстә,
 Цы судзәггаг хъыгәй куырттон?
 «Цымә да цы дарын?» —
 Фәкалтән да хъастыл.
 Дау фенон! 'Ндәр ницы куырттон.

ЦОМАРТАТЫ Дүнә

* * *

Ратылди цәлхыздаг мәй
 Мидбылхудгә асәстәй.
 Уарзәттән әнәфсармәй
 Ракафы сә уат' астәу.

Ма сәм кәс, мәй, рудзынгәй,
 Ма сын хал сә тарф фынтә.
 Уадз, баззайой бузныгәй
 Чындызәхсәвы арфәтәй.

Уадз, сә бәллицты фәдыл
 Дүн-дунетыл азилой,
 Се 'взонг цардбәллон фәндты
 Нарты хъазты асимой.

Маул хъыгдар уарзэтты,
Апү, зил дæ хæтæнты.
Кæд нæртон гуырд-фаззэтты
Аузиккой авдæнты.

БУДАЙТЫ Милуся

КУЫД УЫДЗÆН НÆ РАЙСОМ?

Куыд уыдзæн нæ райсом?
Æрхæсдзæни цин?
Куыд уыдзæн нæ райсом,
Уыдзæн ма дзы хин?

Куыд уыдзæн нæ райсом,
Цæуыл уыдзæн тох?
Куыд уыдзæн нæ райсом,
Цы нæ уыдзæн рох?

Куыд уыдзæн нæ райсом,
Кæдæм у нæ цыд?
Куыд уыдзæн нæ райсом,
Кæндзыстæм ма зыд?

Куыд уыдзæн нæ райсом,
Уыдзæн ма дзы уарзт?
Куыд уыдзæн нæ райсом,
Нæ фесæфдзæн маст?

Куыд уыдзæн нæ райсом,
Куыд уыдзæн нæ цард?
Куыд уыдзæн нæ райсом?
Нæ ахуысдзæн арт?..

ЦÆМÆН?

Цы кæнон, куыд кæнон, зæгъ-ма мын, мæ хур.
Мæ риуы мæ зæрдæ, мæ зæрдæ ныддур.

Цæмæн мæ æфхæрыс, цы кодтон, Хуыцау?
Цæмæн у, цæмæн у мæ развæндаг сау?

Цæмæн и, цæмæн и мæ зæрдæйы маст?
Цы фесты мæ цинтæ, цы фæци мæ УАРЗТ?

МӘЕ МАРӘГ — МӘЕ ЧЫЗГ

Чысыл радзырд

Йәк къухтәй йәсәры бын бавәрдта, афтәмәй доныбыл кәрдәлжы цъәх гауызыл әрхүйссүй Ирбег. Арвмә кәссы. Йә дәлфәлтүр-дигәй къамәй цъыкк кәнинц ье 'мбаелттә. «Амардтон... Рацу, цәй... Аппар сәе... Баззадтә...» — хәццә кодтой Ирбеджы хъустәм, къамәй хъазджытә арах кәй дзырдтой, уыңы ныхастә.

— Амырханы фырт Ирбег, минәвәрттә дәм барвитәм, цәмәй махимә къамәй ахъазай? — дзуры йәм Алихан. — Әви никәуыл уал әрвәссыс, доценты ном куы райстай, уәд? Уыныс, Хъазыбет колхозы сәрдар сси, фәлә уәддәр махимә ис. Дыта?

— Ныуудзут-ма... Мәнәй хұымәтәгдәр адәймаг куы нәй, уәд мә цы агурут? Уә къамты бәсты фәлтау аңауәм, нәхицән фәйнә чызджы райсәм әмә...

— О-огъо, кәңүрдәм ахәцыд! — сдистә кодта Алихан, ье 'рфгүйтә хәрдмә сисгәйә.

— Әрыгонәй цы нә бавзәрстай, уый дә зәрондмә 'рхастай? — баппәрста йә ныхас Хъазыбет дәр.

— Уәд әвзонг уыдтән, раст, әнәхин. Ныр та ақардтән, фед-тон цыдәртә әмә бамбәрстон: дә уд цыдәриидәр агуры, уый йын дәтт. Әмә уын зәгъын, ам нә рәестәг дзәгъәлы кәй сафәм, уый. Цомут, хуыздәр ранмә нә бынат аивәм! — уыңы разән-гардгәнән ныхасимә Ирбег сыстад.

Иннә ләгтә дәр ай бафәзмыйтой. Алчидәр сә фәцард әну-сырдәгәй гыццыл фылдәр. Сә алқамәндәр сә уыд бинонтә, цот.

— Гъенир иууылдәр не стырынд сты!.. Искуы-иу хатт әрәмбырд вәййәм әмә та афайнәрдәм стәм уайтагъа. Кәрөнмә уәддәр ахәссәм нә бадт, кәрәдзи рагәй куы нә федтам, уәд цы хабар у? Цы уынгәджы бон уыл әрцыд? Чызджытә куы нә баххуырсат уәхицән! — гыццыл сывәллонанысыл сбустә кодта Уырызмәг. — Мәләтты уырсытә...

— Де 'рфгүйтә цы алхынцъ кодтай? Ды ма мын бузныг дәр
зәгъдзынә, әдылы, — баҳудт Ирбег. — Мә мард фен, кәд
афтә наә уа, уәд. Әз дәр дә хуызән къодах уыттан раздәр...
Фәрәвдз у, ңай!

Ләгтә базмәлыйсты, сцәттә кодтой сәхи, машинәйы ба-
бадтысты әмә ақыдысты.

Бирә ауадаиккай, чысыл ауадаиккай, фәлә дын иуахәмы
Ирбег афтә:

— Мәнә уын уыңы хәдзар. Уром, шофыр!

— Цавәр хәдзар? — афарста йә Уырызмәг.

— Райәндөн хәдзар — зәрдә дзы райы, уд дзы рәзы...

— Әмә йыл фыст куы ниңи ис...

— Әмә йыл нәдәр уыдзән! Раст зәгъгәйә, мәхәдәг дәр
ардәм фыңцаг хатт ңауын, әнәуый та куы кәм, куы кәм...

Уайтагъд сын «байуәрстой» фәйнә уаты әмә сын загътой,
уә бәдултә уәм зындысты, зәгъгә.

Ирбег бады, әнәрхъәцәй әнхъәлмә кәсис. Дуар байгом...

Ирбег разылд, әмә уартә цыдәр хорз зонгә цәсгом. Стәй...

Цавдурал фәци, йә цәститә атартә сты, сәр фәкъуырма,
къәхтә аздыйау сты.

— Ды?! Уый ды дә?! — базмәлыйсты йә былтә. — Әмә...
ам... ды цы кусыс?! Искәй агурыс?

— Әмә ды та дәхәдәг... Дәу та цы Хуыцау... цы хәйрәг?..

— Әз дәу агурағ... Нә мә уырнында, кәд дәм мә зәрдә
хайдата, уәддәр... — Ирбег фестад әмә хафт-хафтәй чызғыл
раләууыд.

— Цъаммар! Ләппүты мой! Ды мәнәй нә райгуыртә!
Мәнән чызг нал ис! — йә хъәләсисдаг хъәр кодта Ирбег. —
Уый мын дә мады хәрзтә сты: дә къух дын уазал доны ату-
лын никуы бауагъта, бындз агадын, ныр дыл хытъынджын
уырсытә!..

Әмә та йә къух чызджы ахъаззаг нындауынмә куыд сцәйис-
та, афтә йә зәрдәйи сәрмә фәләбурдта, афәлурс, әрхауд
уәлгоммә... Йә чызг әм базгъордта, фәлә йә фыд нал базында,
чыма кәмәндәр дзуры, уыйау ма тыхтәй-амәлтәй сферәзстана:

— Мә марәг... мә чызг...

ÆФЦÆГЫЛ

Нын

Æрттивгæ стъалы сау арвæй фæлгæсы а дунейыл. Йе 'взист базырты тæмæнæй рæвдауы миты бын норст хæхты. Ссыгъдысты уыдан дæр уазал артæй. Йæ сусæг уарзт Арвы Саби лæвар кæны цъæхдзаст цъитийæн, йæ цæст æм фæныкъул-фæныкъул кæны, стæй иыл айзæрста æвзист цæхæры стъæлфытæ. Сæрттывта урс хох æнæхъæнæй. Æмæ, йæ зæлдаг æндæхтæ уафгæйæ, йæхимæ дæу сайы. Æмæ ды дæр сындæггай цæуыс, дæ уын нывондæн цыма хæссыс... Уарзты цагъар дæ ныр ды дæр...

Уый амонд у: дæу амонд! Уæллохмæ цæуын...

Схæстæг æм дæ. Ныфсæвæрæг дымгæ дыл цин кæны. Æрзоныг кодтай: уый де 'нæкæрон уарзт табу кæны хæхтæн. Иу иннæйæ бæрzonдdæр, иу иннæмæй рæсугъddæр, иу иннæйæ... Нæй ам дзырды фæрцы æнкъарæнтæ равдисæн.

Хæхтæ — хъайтар æфсымæртæ!

Фыдæлты æнæбасæттон мæсгуытæ. Рагон ирон хæдзæртta. Кæд æмæ уæ кæд сарæзтой сæ цардныфсы къæйтæй фидæнæн табугæнæг адæм — Хуыцау йæ зонæг... Ма сæ фæфыдæнхъæл кæнæм, уарзтæмхиц фæсивæд.

Хæхтæ — Ирыстоны зæрдæ! Мæ удлæууæн бæстæ...

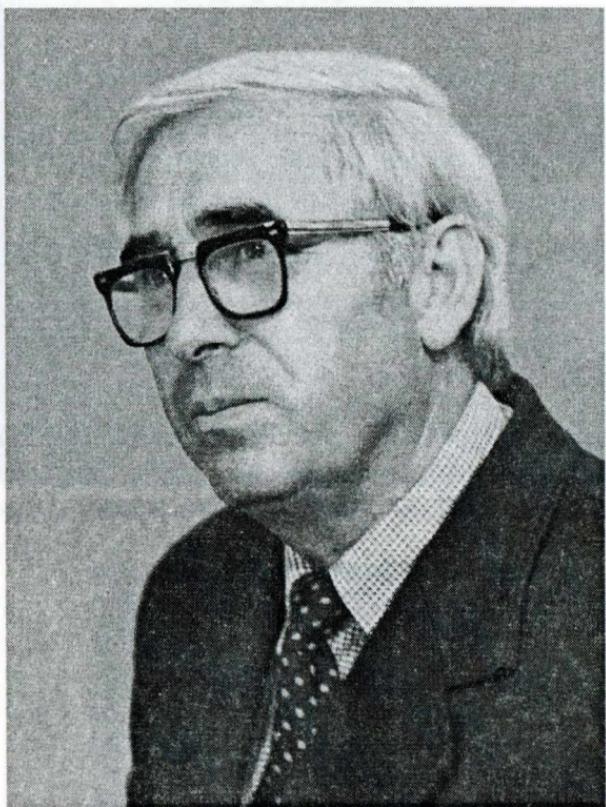
Хæхтæ — Ирыстоны къонайы рæхыс. Сымах уæ тызмæг æмæ дæрзæг армæй лæвар кæнут ирон адæмæн ныфс æмæ 'фсарм, мидбылхудт æмæ лæгдзинад.

Ды нæма хъусыс хæхты Ханты уæздан цагъд? Уæд ноджы уæлдæр схиз — ссыгъдæгдæр бынатмæ...

Æфцæг, æз ам дæн æцæг? Æмæ... Æмæ иунæг дæн, ау?..

ТЕДЕТЫ ЕФИМ: 75 АЗЫ

ТУЛДЗ БÆЛАС

СУСÆГЦЫД

Артурæн

Уарзты дæлбар баистæм,
Бацыдмæ ма чи хъæцыд.
Уæ мæ зынаргъ кайыстæ,
Маял домут сусæгцыд.

Чызг куы вæййы иунæгæй, —
Бирæ мад нæ фæхаты.
Бацыдтæн уæм сусæгæй
Иу хатт нæ — фынddæс хатты.

Кодтат-иу мыл хахуыртæ:
Сæфт лæппу у, сайраг у.
Йе куыстæн нæу, ахуырæн, —
Кафаг æмæ зараг у.

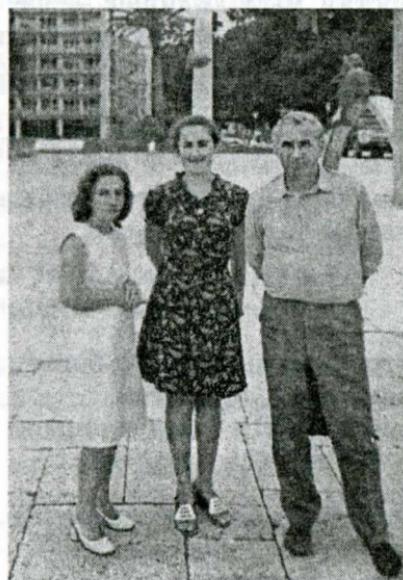
Баихсыди чызджы уд,
Ма хъыгдарут уарзæтты.
Баууæндүт мыл: тынг зын у
Уарзондзинад басæттын.

Маял домут сусæгцыд, —
Рындз æхгæд у сусхъæдæй.
Уырдæм дысон уе 'взонг чызг
Рахъуызыди сусæгæй.

Цардамонд дзы байяæфтам,
Ма хъаст кæннут, мацæмæй.
Мах нæ уdtæ баивтам,
Баззадыстæм афтæмæй.

Ефим Ирон литературайы музейы кусджытимæ. 1958 аз.

Ефим Пицундайы. 1960-æм азтæ.

ЧИ НӘМ КАСТИ?

Атахтысты ңады сәртү хъазтә,
Үйдон нын нә хъыгдарыңң нә цин.
Чи нә федта уыгәрдәны хъазгә?
Чи нәм касти?

Чи нәм хъуыста?
Чи?

Кастән дын дә цәстүтәм аәдзынәг,
Дидинджыты нал уыдтон бынтон.
Уалдзәгау дын дидинәг уыдзынән,
Хуры хъарм дын фестдзынән, дзырдтон.
Гъәй, тәхуды, уарийау дә сәртү
Базыртыгъдәй арв-фәндәгтыл тәх,
Фестин дын аәз аууондарән сәрдү,
Къәвдайә дәм не 'руадзин аәртәх.
Нал уәндыйдән фезмәлүн дә цуры,
Атәхдзынә -- урсбазыр бәлон,
Айстай мын мә хъәләс, аәмә сдзурын
Нал фәрәзтон,

нал уыди мә бон.

Баппәрстай мыл дидинәг -- дә фәндтә,
Стәй фәлидзыс, разындуә фәрныг...
Гъәтт, ләшшу, кәм дә аәмә цы фәдә!
Сәфдзәни дә амонды фәрдыг...
Дидинджытә ассәстай дә быны,
Атылдтә чырчыргәнгә фәлмән,
Урс бәрз бәлас айнәджы рабыны
Мысинағәй бazzади мәнән...

АРВЫ ДУАР

Федтон диссаг: иу хур боны
Арвы рухс дуар фегом,
Расырдтой дзы урс бәлоны
Сау цәргәстә -- федтон...

Ферттывтой сә зынг цәстүтә...
Аркъәуттау -- сә ныхтә...
Афтәмәй йәм удхәсджытау
Сарәзтой сә тыхтә...

Гъэтт! Фәцәйхауд сәрсәфәнмә
Бәлон хәхты фәхстыл, —
Уәд фәтарст, фәтыхти әмә
Абадти мә уәхсыл.

ХЪӘДДАГ ЗАРАГ

Аэз цәрын нә бәрzonд хәхты,
Митбәрзәндтәй феппәлын,
Райсом раджы айнаә рәгътыл
Хурыскастыл фембәлын...

Аэз цәрын... Нә уәльвонг фәэсты
Аразын мә царды хос:
Зымты дзуг мә кәрчытә сты,
Сычъитә — мә лыстәг фос.

Хәхты уадындз, јердзы гәс дән,
Арвмә хизын фәхсытыл,
Базыртыгъд дзыгъуыр цәргәстә
Абадынц мә уәхсчытыл...

Сырдты дзугтә рагәй нырмә
Арф кәмтты 'мә саурындзәй
Рамбырд кәннын дон дарынмә,
Кафгәйә мә зарджытәй...

Сау хохән йә арф зәрдәйы
Карз сыйар — мә каджын сән,
Хуры цәст мә айдән вәййы,
Ихын кард — мә сәрдасән.

Ехх, чызгай, мә урс дыгоппон,
Цәй, мә хур, цы фәхъус дә?
Хәхты аэз цы зард ыскодтон,
Уый нырма нә фехъустай.

Фәлә, курын, ма мыл бахуд, —
Фидыцән мә фадыварды:
Арсдзармәй кәрп, бирәгъдзарм худ,
Арвардын — мә ронбасты...

Афтәмәй цы фәндтә уафын,
Уыдон ныв ыскәндзынән,
Усгур дәм сырддзарм хәлафы
Горәтмә ныңдәудзынән.

Горәт?.. Нәу, нә хуры әмбәрц, —
Ам сыгъдәг әрдз — хъахъхъәд, 'мә
Дәу сызгъәрин саджы фәсбарц
Аскъәфдзынән тар хъәдмә.

ÆРРА БАРӘГ

Чи дән — зонут, рабәрәг дән,
Туг мә уәнгты 'хиды,
Сахъ бәлләдон, әрра барәг дән,
Дун-дуне мәм сиды...

Ферттывтой әндөн цәфхәйтә...
Атәхон? Кәңцырдәм?
Сләууы бәх йә фәстаг къәхтыл,
Хатт цәууы фәрсырдәм...

Ехх, фәдис! Мә сырх күүрәты
Развәндаг әгәрдүн,
Донзиләнты, донкъуырәнты,
Әрфиты ләгәрдүн...

Акәсүт Әрфәнүфәдмә,
Дун-дунеты арфы:
Уый мә бәх, мә цины фәндтә
Афәд кодтой арвыл...

Бәх ыстәвд и, Арктикәйы
Урс ихты хъәбысәй
Арв бәстәе, Галактикәмә
Уый ләнк-ләнк фәхъуысы...

Гъей тәшпүд «зәндджын» барджытә!
Зарут әмә зарут
Үе 'нәууылд фәлвых зарджытә,
Фәныкгуызтау бадут!

УЫЦЫ 'ХСÆВ

Уыцы 'хсæв, оххай, цы хорз рауд!
Уый диссаг дзур æмæ дзур:
Мæйрухсы тынтæй — нæ зæлдаг уат, —
Бæласы аууон — хъæцдул...

Дзурын ма чи уæндыйд, ризæг мыл
Бахæцыд, нал уыд мæ бон...
Хъæумæ цы тындзæм? Аэризæр ныл, —
Хъуамæ дын кадæг кæнон:

Дард арв... Ыстъалытæ... Уыцы ран
Сомбон куыд уыдзæн — зæгъæм,
Судзгæ уарzt не 'хсæн, куы нæ цæра,
Гъеуæд нæй уырдæм тæхæн.

Риутæ — цыкуратæ... Арвы зæд,
Нæу сын цæрæнбон æвгъяу.
Рустыл фæлмæн русты аныдзæвд
Ацæхæркалы зынгау...

Фаг нæм фæхъуыста чысыл мækъуыл,
Хъæдмæ фæцæуы хъæддзау...
Ахсæв цыбыр уыд — цæсты ныкъуылд,
Апæрраest кодта уæрцдау...

ТУЛДЗ

Тулдз бæлас арвы цъæх, арвы сау
Не 'взары, зары сærbæрzonдæй, —
Бирæ æнусты уый дарæсау
Батоны ѹе стыр цæрæнбонæй...

Иу тулдз ис махæн нæ хохрæбын,
Фарааст æвæзны — йæ бындзæфхад...
Уымæн, дам, раджы йæ тæккæ бын
'Рынцад ызгъæрджын аланты 'фсад...

Тулдзы куы ныздухы уадтымыгъ, —
Йе ставд уәйыг цәнгтә фидарау
Басәттыңц уады әгәндәг тых,
Дардмә фәкәсү дзәбидырау...

Тулдзән йә гуыркъотә цингәнгә,
Цардхъом тых равдисыңц фәэззәджы:
Топпы наемгуытау әхситгәнгә
Аныхсыңц Зәххы тымбыләджы...

Диссаг — йә бәзджын сыйтәрты конд:
Цалхонд хырхы хуызән фидауыңц...
Тулдз бәлас! Тулдз у фыдәлтыккон,
Таурағъты уый дзурыңц, уый зарыңц.

Тулдз бәлас — кадәг, мә зәрдә мын
Йе 'фсәйнаг зарәгәй сагайы:
Нәй иын тыхгәнәг, әрмәстдәр ын
Арвы ныңдәфәй тәссаг вәййы.

ХӘЕХТАЕ СУДЗЫНЦ

Хәехтә судзыңц,
'Хсидгә агау дәтты
Къәйтү бинтәй абузыңц, кәлүңц...
Раст цыма әвзиистталхджын уәрдәттә
Арф кәмтты ысхъиугәйә тәхүңц...

Хәехтә судзыңц...
Мин азты сә риуты
Абухы гуылфгәнәг цәхәр, —
Фенкъусы сә сонт вулканы сриуыгъд,
Афады сә кардзәфәу цәхгәр...
Хәехтә судзыңц...
Ма 'икъуысой зәрдәйяу,
Ма батайой, уый тыххәй сыл әрдз
Зынджы ныхмә уалдзәгәй, сәрдәй уа
Сәвәрдта уәззау цъититәй кәрц...

Уадз әнкъуысәент!
 Сонт тых сыл әңцайәд,
 Фәлә царды никәд вәййы рох:
 А зәххыл кәцы ран нәй әңцойад,
 Уым, әрмәстдәр, уым сәвзәры хох.

ДЗӘБИДЫРЫ ФӘНДАГ

Афтә мәем касти: зындзәүен у сырдән.
 Уәртә ис хохрабын,
 Дис кәнын, дис:
 Нәй йын ысхизән әмдзәхгәр,
 Фәрсырдәм,
 Хаудзәни, — загътон, — ныртәккә...
 Фәдис!..

Зәрдәйы гуыпп-гуыпп ыссыди мә риуы,
 Фәлә дын уый митәм уалынмә кәс:
 Аләууыд иуран, фәхәңцыд йәхиуыл,
 Фестади арвмә ыстәхын әнгәс.
 Амә фәгәпп кодта айнаң къәдзәхыл,
 Авзәрста дурты йә къәхтәй әмә
 Хохы фисынтыл,
 Ыздыхтфарс хәтәнтыл
 Арвы 'рдәм сиргәе ыстахти хәрдмә...
 Сатәгәй фестад йә цәсты раз быдыр,
 Ба-ба-бау! Дистә фәкодтон.
 Цәуыл?
 Загътон: нә сарәхсид ацы дзәбидыр
 Авгләгъз фәндагыл әппындәр цәуын.

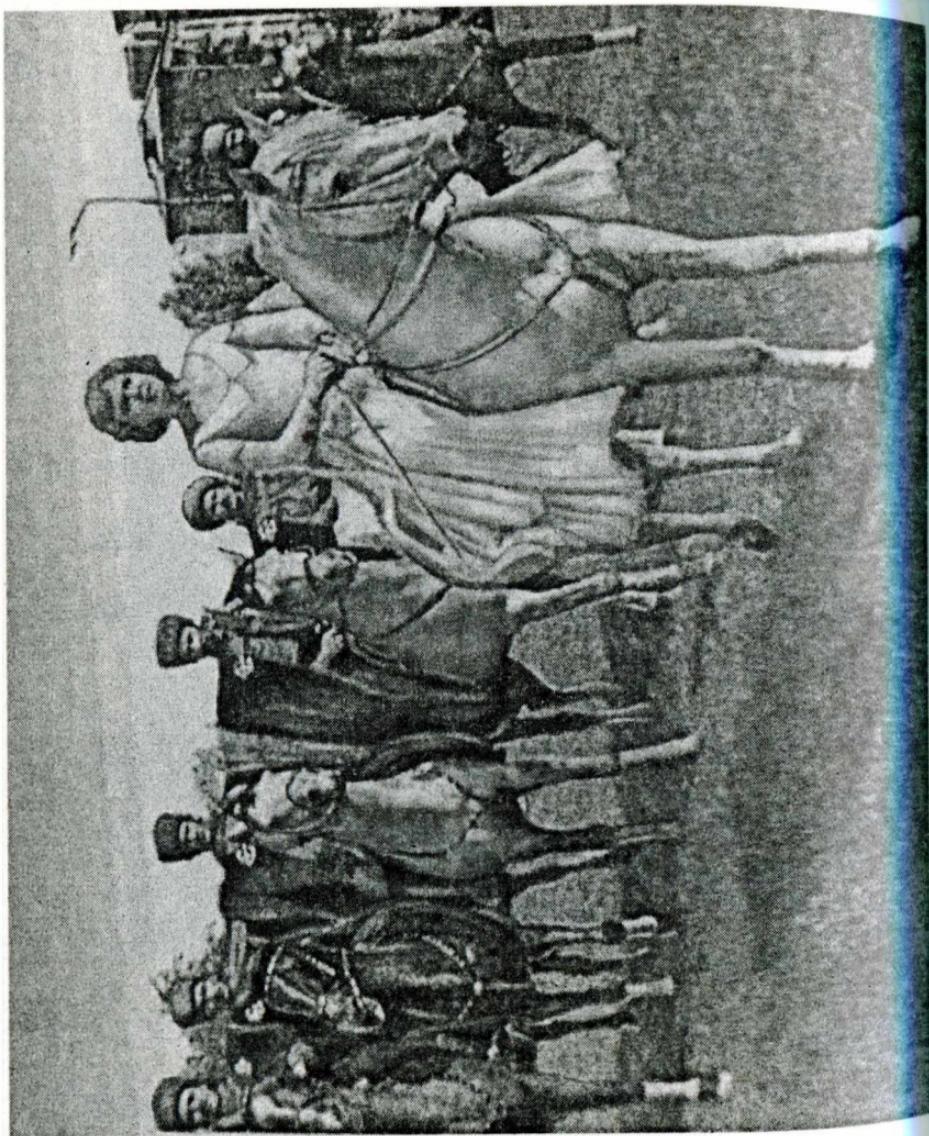
ТУГЪАНАТЫ ДЗЕРДССЕ: 75 АЗЫ

Цегап Ирыстоны амә Ұарасенұы ад-
амон артисткә Шүгінапты Әзессә-
йыл сағхасп 75 азы. Әзессә ғи у, уйи,
аевеңүелен, амонын никәмән хәауы. Ном-
дзыид бағағи ың атсаджы архасп амә фидау-
үәй балхәдтә дүнейи алы бәстәеты мин-
гай адаймәстү Зәрдәстә, стығ қад скодта
нағ ирон дэйләйән, разынд ың нағтон
номы akkar.

Әзессә, ың үест дын уағзы: бирә
азты ма аңәніз амә Зәрдәрүхсан ғәңдер!
Дә фарны тығыса дын дәләмә ма ғуа-
дәнш аланты бындағы!

«Мах дуджы» күсдіжытә

ФАТИМӘЙЫ НАМЫС

Хуыцауы раз ард баҳордан
тон: қавәрғәндү тирияниң
дәр мә цард-цәрәнбонты
уыдзының зынаг.

Томас Джейферсон

2002 азы мәскуйыаг чинигуадзән «Вагриус» рауагъта Юри Крохины чиниг Салхъазанты Фатимәйы тыххәй. Фатимә у не 'мзәххон, ивгъуыд әнусы 60-әм азты райдайәны афтыди Францмә, бирә рәстәг күиста «Радио Сәрибар»-ы, стәй та Әппәтдунеон Францаг Радиойы, уаңтә фыста журнал «Континент»-мә, газет «Русская мысль»-мә әмә әндәр рәттәм. Кәддәрилдәр раст әмә әргомәй әвдиста, уыцы рәстәг Советон Цәдисы, уәлдайдәр мидцоппайы, стәй та рацараЙзы дуджы цы уавәр уыд, уыдәттә. Фатимә цыди дунейы алы бәстәттәм, әмбәлди бирә номдзыд адәймәгтимә, ныхас кодта семә әмә сын сә хъуыдытә хәццә кодта милуангай адәмтәм. Интервьютә иста политиктәй, фысджылтәй, кинорежиссертәй, ахуыргәндәй, аивады кусджылтәй. Ранымайдзыстәм дзы цалдәр: Францы президент Франсуа Миттеран, Польшәйы президент Войцех Ярузельский, Александр Яковлев, Мераб Мамардашвили, Эжен Ионеско, Гәздәнты Гайто, Эрнст Неизвестный, Сергей Параджанов, Андрей Синявский, Булат Окуджава, Владимир Войнович, Никитә Струве, Наталья Горбаневская, Юннә Мориц, Васили Аксенов әмә бирә әндәртә.

Дорогу, ведущую страну в тупик, мы все знаем потому, что шли по ней почти 80 лет: строительство коммунизма, террор, диктатура. Значит, чтобы выйти из тупика, нужно попробовать другой путь. Установить диктатуру в стране легко. Тот факт, что этого в новой России до сих пор не произошло — доказательство поисков иного пути. Будем вместе надеяться, что это — путь к демократии...

Фатима Салказанова

ЮРИ КРОХИНЫ РАЗНЫХАСӘЙ

А дунейыл дәс әмә дыууссәдз азәй фылдәр цәрын, фәлә бәлвырдәй мә бон бамбарын нәу: циу, цавәр у нә бәстә, Уәрәсе? Стәй йын, әвәццәгән, бамбарән дәр нәй — йә ивгүүид замантә цыдәр әнахъинон фәлмәй әмбәрзт сты, йә абон дәр уәдә афтә гуырысхойаг, ныхмәвәрд цәуылдәрты ләууы. Дуне чингүйтә, уацтә, трактаттә фәкастән, горәттә әмә хъәутыл фәзылдән, адәмимә фәныхас кодтон, фәлә уәдәдәр мә тыхст әмә дызәрдыгаг хъуудытай нә фервәзтән. (...)

Иуахәмы цалдәр мәйи дәргүү мә райгуырән бәстәйә дардран ацардән, зәгъән ис, уйй уыди зәххы кәрон — Ног Зеланди. Иу изәр нәм нә сыхаг чызг, дыуадәсаздыд скъоладзау, әрбацыди. Скъолайы йын бахәс кодтой цалдәр фарстән дзуапп раттын. Гъемә куырдта, цәмәй йын радзурәм, ныртәккә Уәрәсейы разамонаәг чи у, бәстәйы тырыса цы хуызән у, 1917 азы революци кәмән цы пайда әрхаста, уыдәтты тыххәй. Фәстаг фарст мә хъуудытыл бафтыдта. Англисагау ын тыхтәфыдтәй бамбарын кодтон, революци кәй ницы пайда әрхаста. Революцийы, зәгъын, раивта мидхәст, әмә дзы мингай адәймәгтә фәмард. Уйй фәстә та әппәт бәстәйы дәр райында террор. Фәлә гыццыл чызг уәдәдәр хъууддәгтән ницы бамбәрста, диссаг әм кости, уыцы иу бәстәйы адәм цыдәр гуырысхойаг идеяэты тыххәй кәрәдзи марәг кәй систы, ноңжы иууылдәр цавәрдәр алывәрсыг рәстдзинад кәй агурынц, идеалон әхсәнад кәй аразынц әмә ма сә фәдыл әппәт адәмдәр ахонынвәнд кәй кәннынц, уйй. Ног Зеландийы цәрдҗитә стәй америкәгтә, европәйегтә әмә а. д.) махән ницы зоңынц. Әрмәст сәм хәццә кәннынц алыхуызон легендәтә, ырысән, дам, сә фылдәр сты кәнә ПӘК-ы агенттә, кәнә афиозитә, фәлә уыцы иу рәстәг се 'ппәт дәр — расытгәнжытә. Күйд сын бамбарынчындәуа, Уәрәсейы фыссәджы әмә оэты ныхасмә иттәг зәрдәбынәй цәмән хъуыстой (Толстойә мә Достоевскийә райдай әмә фәу суанг Солженицынәй) — ырдзырд-фырбуцай сә хъәләстә куы ныффәсус вәййынц, олитикәйи сә хъустәм куы аныгъуылынц, уымамә сә хъуудытә кәрәдзийә афтә дард вәййынц, цыма зәххы файнә поюсыл сты! Цавәр бәстә у ай — ләгхуыцәуттә саразынц куы

Павлик Морозовәй, куы академик Сахаров әмә маршәл Жуковәй? Нә национ удыхъәды ацы әнанхъинон диссәгтә, бәргә, искуы куы раиртасиккам...

Ноджы мәм әнанхъинондәр ми та уый кәсі, нә абоны хәдзонд адәмәй бирәтә национ идеяе агурыныл кәй сбәндән сты. Цы у национ идеяе? Уый кәнә ис кәнә нәй, әмә дәхи куы амарай, уәддәр әй не сфаәлдисдзынә, кәд цыфәнды дзырлазауғә философ, ие та политолог дә, уәддәр. (...) Кувәндаэттә адәмәй сты семыздаг. Сә алывәрсты та (хаттәй-хатт аргү-антән сәхи мидәг дәр) — әвирхъау-әнәсәрфат ләгмәрләтиә, тыхми, тыхтона. Базарадон экономикае (кәнә йә эрзац) цәркеси амәлтә кәнә, йә алыварс та коррупцийы әнаккаг митән кәрон нәй. Сәрибар нә адәмән әфсондзы ад скодта. Әмә бәстәйиң цәрдҗыты стыр хай мысын байдыдта советон дуг, «райрәзгә» социализм. Ис ахәмтә дәр, нә бирә низтәй фервәзынән цәттә хостә кәмә разынд. Уыдан сты әхсәнады тәккә тәссагдәр знәгтә. Нә бәлләхты уидәгтә агураң ис нә фыдыбәстәйи ногдәр историйи — дыууынәм әнусы. Махмәә әдзухдәр уыди, хицәутты политикәимә разы чи нә уыд, ахәм адәймәгтә. Алы рәстәджыты сә хуыдтой адәмы знәгтә, әхсәндзардәй иппәрдтиә, диссиденттә, ахәстәтты әмә-иу сә әррадәтты бакодтой, фәсарәнтәм-иу сә фәсирдтой. Горбачевы рацарәзты рәстәг сын сәхимә дәр әмә сә доктринаттәм дәр хъусдардҗытә фәци. Бирәтә банхъәлтой: уәдә зион бартыл чи тох кодта, уыдан ныр бынат ссаңдзысты паддзахады политикон әмә әхсәнадон царды. Фәлә уыңы иу рәстәг хъуыстыры тәрәхтә дәр — нә ауәрстый, советон тоталитаризмы ныхмә чи тох кодта, уыданыл: раздәрау сә хуыдтой хәстмас әмә фыд-зәрдәтә, хиуарzon интригантә, пайдайаг хъуыладаг бакәннынмә чи нә арәхсы, ахәм цардхалдҗытә, йә сәркенда саһъат кәмән у, ахәмтә. Хаттай-иу әрцыди, бамбарән кәмән нәй, ахәм хабәртә: антикоммунистон Ныхмәләуды Интернационал саразәг Владимир Максимов фәстаг рәстәджы уаңтә фыссын райдыдта газет «Правда»-мә. СЦКП-йыл хъоды бакәнныны тыххәй Конституцион Тәрхондон цы әмбырдтә арәзта, уым-иу уыдысты раздәры диссиденттә Владимир Буковский, Рой Медведев әмә Петр Егидес, уыммә фәстаг дыууә хәңдышты СЦКП-йыл фарс. Әрәдҗыйы политзек Сергей Ковалев сси Уәрәсейи Президенты цур Адәймаджы бартә хъажъхъәнәг комитеты сәрдар, Владимиры ахәстоны чи бадт, уыңы Кронид

юбарский та бацахста журнал «Новое время»-йы редакторы әдивәджы бынат. Фәлә уәddәр советон коммунистон системәйи знәгты фылдәр хай ныртәккәйи Уәрәсейи нә хъәуы, җәдәгәлон ын сты. Советон Цәдисы «әртә хатты зәк» Александр Гинзбург цәры Парижы, иудадзыг йә хъус дары Уәрәсейи прессәйи әрмәгмә әмә телеуынәны программәтәм. Павел Литвинов у физикәйи ахуыргәнәг Иугонд Штатты. Владимир Буковский Уәрәсемә цәуниаг нал у; уый зәрдәрлыстәй зәгъы: барты сәрыйлдурдҗыты тох әмә амәддәгтә зыбыты дзәгъәлы уыдысты.

Фазиль Искандер йә диалог афтә ракуында: «Уәрәсейыл хъуыдыгәнәг әмә америкаг». Ахәм ныхәстә дзы ис:

«— Цы кусынц Уәрәсейи?

— Уәрәсейы хъуыды кәнынц Уәрәсейыл.

— Нә ма бамбәрстай. Цы кусынц Уәрәсейи, зәгъгә, дә афтә фәрсын? Цы хъуыддәгтыл хәст сты?

— Уәрәсейи Уәрәсейыл хъуыды кәнынц. Уый Уәрәсейән йә ахсджиагдәр күист у.

— Омә хорз! Кәд Уәрәсейыл хъуыды кәнын уәрәсейәгты ахсджиагдәр хъуыддаг у, уәд ма исты фәрссаг күистыл дәр хәст сты? Уәрәсейыл чи хъуыды кәны, уыданәй уәлдай ма әндәр истыхуызон адәм ис Уәрәсейи?

— А-а, ды иннәты кой кәныс? Уәрәсейи бирәтә Уәрәсейыл хъуыды кәнынц, иннәтән та сә күист — давын!

Фыссәджы сарказм әмә хатдәгтә бамбарән ис. Ай-гъай, давгә иууылдәр нә кәнынц, уәдә хус дзәнгәдайыл дәр афтә бирәтә не сты хәст. Хуыцауәй разы, хуызән адәм ис царды алы къабәзты дәр — культурәйи әмә наукәйи, экономикәйи әмә ма суанг политикәйи дәр.

Уыданәй иуәй-иутимә сымах базонгә уыдзыстут ацы ран. Чиныджы сәйраг хъайтар у уәрәсейаг журналисткә Салхъанты Фатимә. Уый дыууиссәдз азы дәргүз цәры Францы, йә хуысты фәдил әмбәлди политиктә әмә фысаджытимә, режиссертә әмә ныvgәндҗытимә, политэмигранттә әмә «нә дужы хәдәгъдау хъайтаримә» (Уәрәсейи, Ирыстоны, Францы әмә әндәр бәстәты). Иемә чи фәнүхас кәны, уыдоны хъуытән фылдәр хатт Фатимә йәхі аргъгәнәг не скәны, фиппаңгтә дәр сын стәм хатт ратты. Йә фарстытә та вәййынц ыргъ, кәй фәрсы, уый хаттай зын уавәры чи баппары, ахәмтә.

Йә ныхасы уаг — сабыр, хиуылхәңгә. Ныхас цы хъуыдагыл фәңғәуы, уый журналист фәзонаны тынг хорз, уәдә логикайә дәр вәййи иттәг ифтонг. Фәстаг дәсгай азты дунейи адәмты зәрдәтә әппәтәй тынгдаәр цы риссын кодта, уыцы фарстатае йә радионыхәсты, газетты әмә журнналты мыхуыргонда уацты абоны хуызән сыйынц нә цәститы раз. Фәлә, чи зоны, чиниг-кәсәджы ноджы тынгдаәр сыйындыс кәнной әндәр хабәртә: Салхъазанты Фатимәйән йәхи хъысмәт ңавәр уыди, чи әмәйин цы баххуыс кодта ахәм дзырдазәүгә, курдиатджын, на-мысджен адәймаг суәвүнән?

Чи зоны, Салхъазанты Фатимәйы хъуыдитә әмә ныхәстәй искаәцытә алкәй зәрдәмә ма фәңғәуой, уәдә кәмәндәрты хъыг дәр уыдзысты йә иуәй-иу хатдәзәгтә. Фәлә уым дис-сагәй ницы ис: быңаутә, ныхәй-ныхмә әвәрд хъуыдиты бын-дурыл сәвзәры әңгәгдинад, әмә, чи зоны, ныртәккә Уәрә-сейи цытә ңәуы, уыдан бамбарынән ацы быңауыг фарстаты алыварс ныхас исты ахъаз фәуа. Нә зәрдил ма әрләууын кәнәм Уәрәсейи фыццаг диссиденттәй иуы ныхәстә:

«Мә цәститә цыынд, мә сәр гуыбыр, мә дзых әхгәд — мә райгуырән бәстә афтәмәй уарзыныл нә сахуыр дән. Әз афтә нымайын: адәймаг йә райгуырән бәстәйән пайды хәссынхъом у, иттәг хорз әй куы уына, әрмәст уәд. Сәттын ыл, мәнән әңгәгәлон у, алцы дәр сирхмәтәгау цардхуызәй, әвәлмонәй кәмә зыны, иллюзиты уацары чи баҳауд, ахәм буц әмә әввонг патриотизм. Әз арәх дзырдтон әмә та йә ногәй зәгъын зәрдәргъәвдәй: махән әрдз йәхәдәг саккаг кодта — адәмты удварны әмә әхсәнады егъаудәр трибуналты цы хъуыдәйтә әвзәрстәуы, уым хъуамә уәм әңгәг әфсармҗын рәсттәрхон-гәндҗытә».

Петр Чаадаевы ацы ныхәстә әххәстәй ахәссән и Салхъа-занты Фатимәйы цард әмә куыстмә.

ЦАЛДӘР ХАБАРЫ ФАТИМӘЙЫ ЦАРДӘЙ

Райгуырди 1942 азы 28 январы Мәскүйы. Ахуыр кодта Крас-ннопресненски районны 93 скъолайы — Молчановкәйи. Йә фыд Зембатты Алыксандр уыд инженер. Арәзта хидтә. Фыдыбас-тәйи хәсты рәстәг баҳауди уацары әмә йыл райгуырән

Фатимәйі мад Тамарә.

Фатимәйі фыд Алыксандр.

Фатимә чысыләй.

Чындыздан чызгмә йәе бирә нал хъяуы.

бәстәйыл гадзракатәй цәуәжды ном сбадти. Мад тынг зың уавәры баҳауди: кәнә хъуамә хицән ауыдаид Алыксандрәй, кәнә та хастаид фыдыбәстә уәйгәнәджы бинойнаджы ном. Әмә мад разәрста фыңғаг вариант — ахицән йә сәрхизауәй. Фатимә райста йә мады мыггаг — Салхъазанты. Алыксандрән бантысти Гитлеры концлагерәй раирвәзын, фәлә әвинпайды скүйиси Сталины концлагеры. Фатимәйән йә фыдымаид, номдзыд инәлар Хоранты Созырхъойы хо, уыди фәрнәжын ирон сылгоймаг. Мәскуйы цәргәйә дәр дзырдта иронату, кодта ирон әгъдәуттә. Алы хуыцаубоны дәр-иу скодтой әртә уәлибәхы. Хораноны фәрцы кәстәртә дәр, кәд бынтон хорз нае, уәддәр дзурын базытой иронату.

Фатимәйыл 15 азы цыдаид, афтә ахуыр кәнүн райдытта францаг революционертә Дантон әмә Робеспьеры күстытыә, Стыр Францаг революцийы Декларати адәймаджы барты тыххәй. Уыдәттимә куы базонгә, уәд әрцид ахәм хатдзәгмә: Советон Цәдисы адәмән сә бартә сты къахыргонд. Йә хъуыдытае ныф-фыста гәххәттыл. Әмә дын уыңы гәххәттә Әдасдзинады комитеты кусдҗыты къухмә куы баҳауид. Уыдон дәр ма әрыгон чызджы әнцой кәм уагътой! Цал әмә цал хатты йәм фәсидтысты, цал хатты йә кодтой биноныг фәрстытә! Ракъах-бакъахтә, әртхъирәнтә, суанг ма йә слестгәнәг иу хатт тымбыла-къухәй дәр ныцавта әмә йын йә дәндаг асаста. Комитеты кусдҗыты фәндыди, цәмәй чызг басастаид, антисоветон хъуыдатае йын йә сәрү йә мад нытъттыста, зәгъгә, ууыл.

Иннә бәлләхтә та скъолайы райдытой: рәнхъ сләууын кодтой әппәт пионерты дәр, Фатимәйыл бабастой сырх галстук, стәй йын ай sistой. Кәрон нал уыд әмбырдтән — пионерты отряды, дружинәйы, педсоветы. Радыгай сидтысты ахуыр гәндҗытәм дәр оргәнты кусдҗытә. Иу ахуыргәнаег сын радзырдта, Фатимә, дам, мә уроучи афтә бафарста, скъолаты программәти Дудинцевы «Не хлебом единым» цәуылнае ис, зәгъгә... Ацы фәллурәдҗәжын ратон-батонтә, әбуалгы мазила ахаста цалдәр мәйы... Стәй чызджы ацу ходтой әстәм къласәй, йә сәрмагонд хъуыдаджы та йын ныф-фыстой: «*Без права поступления в средние учебные заведения Советского Союза*».

Фатимәйы мад Тамарә күиста ССР Цәдисы Әнәниздзинады министрады. Әвәстиатәй әрәмбырд әмбаладон тәрхон-дон. Цыыфкаләнтә, алы әфхәрән ныхәстә, уайдзәфтә,

әртхъирәнтә. Систой йәкүстәй әмәк йын министр загъта: «Дә өзіндік дәрдемә акән әмәк дыууә бонмә аңу, ңаң гәнән ис, уйиас дардадәр ранмә, науәд үә дыууәйи дәрәрдәхсизсүстү».

Әмәк мад әмәк өзіндік баләуудысты Норильски. Тамарә күсын райдың хұмынташты дақтырая. Фатимәйән ахуыр кәнәнінің бар нәе үәди. Фәлә Норильски скъолатәй иуы директор, раздәрлә ахст ләг, өзіндік гәххәттитәм күн 'ркаст, үәд Тамарәйән загъта: «Фатимәйы гәххәттиты фыст нәе, күсәг фәсивәді изәрон скъолай ахуыр кәнәнінің бар ын нәе, зәгъгә. Үимә гәсгрә үәз райсизнән ме скъоламә. Цәмәй нәем дырда 'рхая, үй тыххәй бонәй күсгә кәнәд».

Әмәк Фатимә сси Стыр Әфтауцгәнән Фабрикәйи электронәхсидәг. Үйиң фәстәк күиста горәххәсткомы библиотекәйи. Ам ын фадат фәци чингүйтә кәсінән. Ссарадта дзы Фрейды, Андре Жиды, Колетты чингүйтә, Достоевский уақымысты әххәст әмбырдғонд. Суанг ма ын Библи әмәк Хъуыран бакәсүн дәр бантысти. Фараст сахаты күсгә кодта, фонд сахаты та ахуыр. Әвирхъау климат, үәззәу уавәртә әнәфәзынгә нәфесты әрүйгон өзіндік әнәниздзинадыл. Иәхәдәт күнде зәгъы, афтәмәй аборн дәр нәма фервәэти, норильскаг синдром кәй хоныңц, үимәй — әбуалғ тарст әмәк депрессийә, адәймаг суанг үәхи марыны онг кәмәй свәйи, үыңы низәй.

Әртә азы фәстәк Фатимә аңыди Мәскеүимә (үә мад баззади Норильски) — фәндидә әй МПУ-иы цур Скәсәйнаг әвзәгты институтмә баңауын. Столицәйи үәм әнхъәлмә кастысты үәх, үәк, үә фыдынад әмәк үәк фыдынхо Феня (Фатимә). Институты үйн үәк гәххәттитәм күн 'ркастысты, үәд ын сәи иуварс әрәвәрдтой — нәе, дам, дзы фәскомцәдисон характеристика, рекомендаци күистуатәй, стәй СЦКП-иы горкомәй характеристика. Уәнтәхъил әмәк сәргүйбәрәй раздәхти Фатимә. Фәлә үәддәр фидарәй скарста: хъумә каст фәуон үәлдәр скъола. Әмәк күсынмә баңыди фәскомцәдисон арәзтадмә. Фәдзы 'рдәг фәцамадта хәдзары къултә, стәй үәк райстой рупская имена библиотекәмә. Ам сси фәскомцәдисон дәр, адтой үйн характеристика. Үә мад Тамарәйән хъығ үәди, Фатимә фәскомцәдисон кәй сси, дә принциптыл, дам, гадзратәй раңыдтә, әмәк үәм иуцасдәр дыыхәй дәр нал дырдта. 1963 азы Фатимә фәлварәнтә радта МПУ-иы филологон факультети изәрон хайадмә әмәк сси студенткә. Фәлә дзы афә-

дзы әрдәгәй чысыл фылдәр йеддәмә нә ацахуыр кодта: францаг студенттимә балымән сты әнәхъән къордәй, әмә та әләс-дзинады кусджытә сә фәдыл бафтыдысты. Сә ныхмә әгәр цәхгәр күс әрләууыд, уәд ыл даутә әрымысыдысты чекисттә, әмә Фатимәйни университеттәй аппәрстой. Уәдмә чызғ базонға францаг студент Марк Андре-Пиллуаймә, кәрәдзи бауарстой. Хъуыддаг бакәнынән сын алы ңәлхдуртә әвәрдтой оргәнты кусджытә, фәлә уәддәр дыууә әрыгон удән бантысти сә фәнд атәрын. Цыбыр дзырдәй, 1963 азы Салхъазанты Фатимә ацыди Францмә, базыдта францаг әвзаг, бакасти Сорбоннәй. Абон дәр Фатимә иттәг бузныг у әмә әхсизгонәй мысы сенатор Пьер Лаффитт әмә йә бинойнаг Софийи (Софья Григорьевна — уый Францмә Петербургәй афтыд). Уыдан ын стыр әххуыстә фесты, хицән уат ын радтой, сихор дәр арах кодтой иумә. Фатимәйән ләппу күс раптууры, уәд уымә дәр дзәвгар рәстәг кости Лаффитты ләттадгәнәг сылгоймаг. 1970 азы Фатимә контракт сарәзта «Радио Сәрибар»-имә әмә ацыди Мюнхенмә. «Уый уыд әвәджиауы рәстәг, «Радио Сәрибар»-ы сызгъәрин дуг. Уәд ма дзы амәй-ай фәрнажындәр адәм күистой, уырыссаг интеллигенцийи әвзаргәдәртә, — дзуры Фатимә: Гәздәнты Гайто (Георги), Владимир Вейдле, Георги Адамович, Лидия Червинская, Виктор Франк, Александр Бахрах...»

ДОМЕНИК ДЮТЕЙЫ РАНЫХАСӘЙ

(Аппәтдунеон Францаг радиойы сәргъләууыг)

Әз кастән Фатимәй әрмәжджытә «Русская мысль»-ы, уәлдайдәр та йә репортажтә Афганистанәй. Мә зәрдә мын-иу бындзарәй нынкъуыстый. Фәстәдәр мын алы дам-думтә дзырдтой, уыцы сылгоймаг, дам, әвирхъау у, кәуыл, дам, хәст кәны, уыдоны ңәрдудәй ныхъуыры, ңәвиптон, тынг тәссаг, дам, у. Әз дәр дзы мәхи дәрдты ластон. Францаг сылгоймаг уәвгәйә, ахәм хъуырдухән-тохтәй мә уәнгәл уыдтон. Уалынмә нә редакцийи ңыдәртә раивта, бирәтә дзы күистай ацыдысты, кәйдәртү арвыстый, ног адәмтә нәм фәзында. Әз зыдтон, Фатимә әгүистәй кәй бады (о, хәдәгай, кәдәр әм уазәгуаты дәр уыдтән), әхцахъуаг кәй у, ахәм стыр курадиат дзәгъәлы кәй сәфи. Гъемә йәм иу бон бадзырттон...

Куыд рабәрәг, афтәмәй Фатимә у иттәг хорз адәймаг, сыгъдәг үдү хицау, эталон, кәмәй фәзәгъынц, ахәм. Расть зәгъын хъәуы, йәхә характер адәймаджы тасы әфтауы, цәвиттон, у цардәгас джынасу. Фәлә — әвәджиауы хорз адәймаг, йәхицән аргъ кәнүн зоны, уарзы йәк күистәмә, йәфарсмә чи кусы, уыдоны. Фәдфәливаң митә йәм нәй, цәуыл не 'ууәнда, үйдәтты тыххәй никуы ныфғысдзәни. Фидарәй мәк уырны: чердәмфәнды дәр әй куы барай — Фатимәйы хуызаттә тынг стәм сты. Аз әм тынг хорз зәрдә дарын, гәнән куыд нәй, ахәм аргъ ын кәнүн. Уымәй дардәр Фатимә у нә редакцийы тәккә хуыздәр журналист. Не 'ппәтәй уәлдәртү тәхы, йәдәсныйад әмә фәлтәрддинадәй махәй алкәй дәр әмбулы. Ноджы кәстә та цас кәнүн! Уырысай бирәтә, Францы цәргәйә, нә бәстәй хъуыддәгтәй иуварс ләууынц, әрмәст сә уырыссаң цаутә, хабәрттә әндавынц. Францәгтә дәр сты әмә уыци иу рәстәг не сты францәгтә дәр. Аз кәй зонын, уыдон әхсән ис иунәг уырыссаң францаг сылгоймаг — уый у Фатимә...

САЛХЪАЗАНТЫ ФАТИМӘЙЫ ИНТЕРВЬЮ ГАЗЕТ «РУССКАЯ МЫСЛЬ»-ӘН

— Афтә мәм кәсы, әмә мын царды карз, домаг ахуыргән-жытә әмә адәм кәй уыди, стәй сын сәх хъуыдаттән стыр аргъ кәй кодтон, уымә гәсгә иззәрдион әмә әнувыд дән мәк күистыл. Зонын ай, мәк уацхъуыдтәй мын иу дәр никуыничирайсдзән әмә мын никуы зәгъдән, мәнә ацы ран гәды ныхас ныфғыстай, факт ныззыгъуыммә кодтай кәнәе рәстдзинады ныхмә рацыдтә.

— Алпәтәй тынгләр дын дә журналистон күсты чи фәахъаз?

— Мәк мад, Н. Я. Эйдельман әмә Гәздәнты Гайто. Н. Я. Эйдельман нын амында: әрмәст факттә әмә дататә бахъуыды кәнүнмә ма тырнуг, фәлә архайут аххостә раиртасынмә, стәй иу йә фәдыл цы расайдта, уый бамбарынмә. Цәвиттон, хъуыны кәнүнни фәндагыл нә арәзта Натаан Яковлевич...

— Гәзләнты Гайтоимә базынд та дын цы ахъаз фәци? Куыд кәд базонгә дә йемә?

— Георги Иваны фыртимә базонгә дән 1967 азы. Аз уәд «Радио Сәрибар»-ы әнәштатон кусәг уыдтән. Иу хатт «РС»-ы прижаг бюромә бацыдтән әмә мәм уыци бюроны уәды дирек-

тор Боб Эллерс йәхимә фәсидти: «Раңу әмә дә нә радиойы уырыссаг редакцийы сәйраг редактор Гәзданы-фыртимә базонгә кәнон». Әз йә кусәнуатмә бацыдтән. Къәләтджыны бадтис иу ләг. Кәд бадгә кодта, әз та — ләугә, уәддәр мәм уәле дәләмә кasti. Мәныл цыди 25 азы, йә чингүйтә ыйн бакастән. Цәвиттон, хъуамә классикимә базонгә уыдаин! Уыди мыл сай кәсәнцәстytæ, хурәй чи хъахъяны, ахәmtæ — Норильскы Стыр Әфтауцгәнән Фабричы кусгәйә сә электрон әхсидәнәй бахъыгдардton. Гайто мәм тызмәгәй әrbакаст, әлхыскъәмхасән худт баколта әмә мә афарста: «Сay кәсәнцәстytæ цәмән дарыс? Цәмәй-иу дә уынджы ма базоной, уый тыххәй?» Әз ын загътон, мә цәстytæ фәсахъят сты әмә сә дзәбәх кәнын, зәгъгә. Әddәmә ницы равдыстон, фәлә мидәгәй мәсты кодton. Уәд Георги Иваны фырт афтә: «Ирон дә, зәгъгә, мын загътой. Әвиппайды дын хъуамә зәгъон, кәд әз дәр ирон дән, уәддәр мә фыд падзахы әфсады булкъон уыд, Ирыстоны нә службә кодта, мәхәдәг иронау нә дзурын әмә не 'мбарын». Кәсәнцәстты тыххәй мә куы бафарста, уәд әм райдытton мәсты кәнын әмә ыйн ныр гуимирыгомау дзуапп радton: «Бәрәг у, булкъоны фырт кәй дә, уый. Мә дада та падзахы әфсады инәлар уыд әмә иронау дәр дзырдта, стәй-иу йә бынатәй систад, сылгоймагимә-иу әй куы зонгә кодтой, уәд». Уәд Гайто йә хъәләссыздаг ныххудти, систад, йә хъәбысы мә ныккода, әмә уәдәй фәстәмә хәләрттәй бazzадыстәм.

Мюнхенәй-иу Парижмә куы 'рбацыд, уәд алы хатт дәр әмбәлдыстәм. Фәстәдәр, «Radio Сәрибар»-имә контракт куы сарәзтон әмә Мюнхенмә куы ацыдтән, уәд стәм хәттытәй фәстәмә алы бон дәр сихор кодтам иумә радиойы. Йә арм мыл тынг дардта, аудыдта мыл. Әз ма әрыгон журналист уыдтән, әмә мын Гайто зонд амыдта рәдауәй, хорз хистәрау. Йә амындастытә әмә уынаффәтә фылдәр уыдысты әгъдау әмә этикәимә баст.

АЛЕКСАНДР ГИНЗБУРГЫ НЫХӘСТАЙ (ПАРИЖ)

Салхъазанты Фатимәимә базонгә дән кәнә 1979 азы кәрон, кәнә та 80-әм азы райдайәны, Парижмә фыццаг хатт куы бацыдтән, уәд. Фатимә уәд куыста «Radio Сәрибар»-ы, әз та — америкаг профцәдисты бүройы. Хаттәй-хатт-иу баудтән

«РС»-ы парижаг бюромә, фәлә Фатимәимә нә ахастдзинәйтә уыдысты «әғас цу — хорзәй баззай». Фәлә йәм иуахәмы уазәгуаты уыдтән Америкәйә нә иумәйаг зонгә, номдзыд мәскүйаг актрисә Жаннә Владимирская (радио «Америчы хъәләс»-ы күиста) әрбацыд әмә Фатимәмә әрфысым кодта. Мах дәр уым фестәм. Иуцасдәры фәстә Фатимә ацыди Мюнхенмә. Күы'rbаздәхт, уәд әмбәлүн райдытам. Исты капеччытә йәм күы'rbахауды, зәгъгә, бынат агуырдта, әмә йын загътой, «Русская мысль»-мә, дам, истытә фысс. Фәлә мах уәдмә «Русская мысль»-әй феддәдуар кодтой, әмә иу мәйи фәстә Фатимә уыцы газетән ницыуал фыста. Фәзынди нәм ног газет саразыны хъуыды, әмә цыппарәй райдытам ууыл кусын: Фатимә, ноджы ма иу дзәбәх сылгоймаг Галя Аккерман, стәй әз әмә Аринә. Нә фәндәй ницы рауади. Сылгоймәгтә пълан әмә программә сарәстой. Әз афәлвәрдтон уыцы пъланмә гәсгә әхца самал кәнын — нә бантысти. Фатимә уәдмә күист ссардат... Рәстәгәй-рәстәгмә фәныхас кәнәм телефонәй. Иумә ацыдыстәм Канмә дәр (Нормандимә, ис дзы музей-мемориал).

Әз стыр аргъ кәнын Фатимәйы уазәгуарзондзинадән, тыңг мә зәрдәмә цәуынц, йә конд кавказаг хәринәгтә дзидзайә. Фынг әвәрүнмә у дәсны... Йә характер, ай-гъай, кавказаг у, тагъд ратәвд вәййы. Әдзух цыма раст нә вәййы, афтә дәр мәм кәсы, уымә гәсгә йыл дис дәр бакәнын. Фәлә, Хуыцауәй разы, хыл никуы фестәм, кәд-иу кәрәдзимә хъәрәй сазырдатам, уәддәр.

Фатимә — курдатджын журналист у. Уый әдде ма йын Хуыцау хорз хъәләс радта. Фонд әмә ссәдз азы зәрдәргъәвдәй фәкуиста «Радио Сәрибар»-ы, әмә зәгъян ис, Татьянә Миткова мәскүйаг НТВ-йән күид уыл, афтә Фатимә та «РС»-ы фидауц уыди.

ФАТИМӘЙЫ ИНТЕРВЮЙӘ

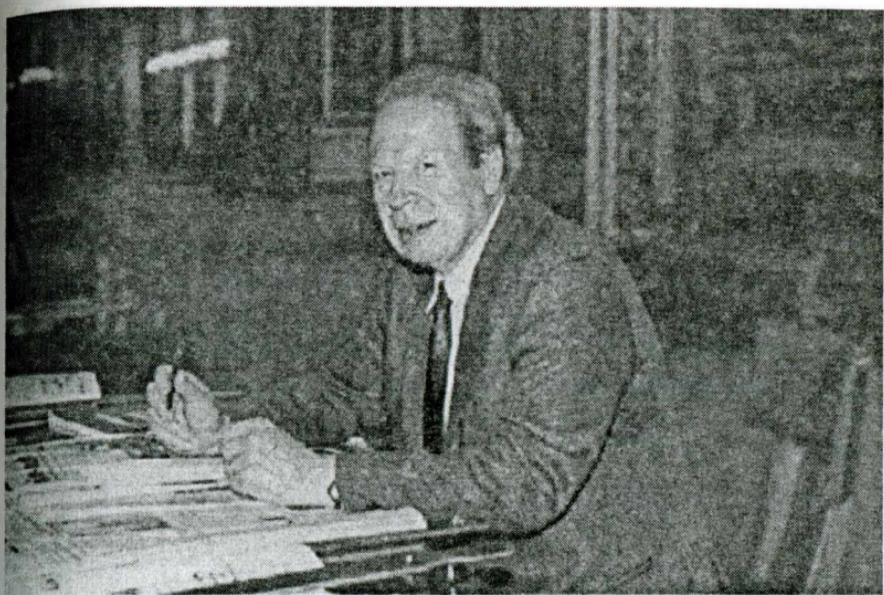
— Хуыцауәй разы, дә афгайнаг балцәй әнәфыдбылызәй раздәхтә...

— Фәлә дзы тәссаг хабәрттә уыди. Советон Әфсады ных-мәләуджыты политикон разамонджытәй иумә бацыдтән, интервью дзы райсон, зәгъгә. Уый мә бафарста: чи дән, мә ный-йардҗытә цы гәнәт уыдысты? Әз ын афтә, мә кары, зәгъын,

адәймаджы йә ныйгарджытәй нал фәффәрсынц — йәхәдәг чи у, уый сә фәфәндү базонын. Махән, дам, уый ахсджиаг у. Уаин аэз загътон, мә фыд, зәгъын, фыццаг фашистты концлагеру уыди, стәй та Сталины концлагеры, фәбадти дзы 12 азы. Мә мады аәмә мәхи хабәрттә дәр ракодтон. Уый мын афтә: интервьюйы тыххәй, дам, дын дыууә-әртә боны фәстә дзуапп ратдзынән. «Уәд та ныртәккә аныхас кәниkkам», — бафарстон ай аэз. «Нә, раздәр уал хъуамә цыдәр хабәрттә базонәм».

Цалдәр боны фәстә та йәм бацыдтән. «Фатимә-ханум, — загъта уый, — цәмән мә асайдтай?» Аэз фәтарстән: хәстонты къорды штабы иууылдәр — гәрзифтонг, аэз та — зыбыты иунәр, мәх хәцәнгарз — магнитофон. Мә хъуыдаг, зәгъын, сәхәртәй нәу. Фәләй йә, цымә, уәddәр цәмәй асайдтон? Ныртәккә мә къуләнцой әрәвәрдзысты. Уый мын бамбарын кодта: «Ды загътай — 9 кәнә 10». «Уый фәстә дәр ма хасты уыди мә фыд. Уыцы дыууә азы дәр ын йә лагеры әмгъуыдмә бафтыдтон». Ләг баҳудти: «Зонын ай, зонын. Фысгә интервью». Стыр дисы мә бафтыдта уыцы цау: дыууә-әртә бонмә пакистайнағ провинцийы цы хуызы базыдтой, мәхицәй дәр цы лыстәг хъуыддәгтә ферох сты, уыдон! Уагәры сын џавәр бастидинәтә уыди ПЛЭК-имә аәмә әндәр ахәм сәрмагонд службәтимә!

О, хәдәгай, Афганистаны руаджы иу хатт мә къухы интервью райсын бафтыди Францы президент Франсуа Миттеранәй дәр. Сенатмә бацыдтән. Уым залтәй иуы хъуамә уыдаид әмбырд, афгайнаг ныхмәләуджыты делегаци кәм архайдта, ахәм. Кәцы залы хъуамә уыдаид, уый мә ферох. Агурынҭарайдыштадон. Амә дын мәнә афтид залтәй иуы президентимә хәрхәмбәлд куы фәуаин. Миттеран мә афарста, кәм, дам, уыдзән әмбырд. Аэз ын загътон: зонын ай, фәлә мын цалынимә интервью нә раттай, уәдмә дын аэз нә зәгъдзынән. Президент баҳудт әмә афтә: «Уәдә баздух дә магнитофон, мадам, алидзән мын нал и. Фәлә дзургә әрмәст Афганистаны тыххәй кәндзыстәм». Интервью ныфыстон, стәй ынын басастән, дәр ай, зәгъын, нә зонын, әмбырд кәм уыдзән, уый. Гъемә дыууәйә дәр худынырдәм фестәм. Раст уыцы сахат тарст хуызәй әрбазгъордтой, сә президент кәмән фесәфт, уыцы хъаҳхъәнджытә аәмә нын фәндаг бацамыдтой. Афтә хорз цыдышты мә хъуыддәгтә кәддәриддәр — царды дәр, куысты дәр...

Сенатор Пьер Лаффитт.

Фатимә йә фырт Сашәимә.

Галиуырдыгәй рахизырдаң: Булат Окуджавә, Фатимә, Ольгә Окуджавә, Юли Ким.

Сергей Параджановимә.

THE WHITE HOUSE
WASHINGTON

October 25, 1994

Ms. Fatima Salkazanova
Radio Free Europe/Radio Liberty
Munich
GERMANY

Dear Fatima:

On behalf of a grateful nation, I want to thank you for your service as an employee of Radio Free Europe/Radio Liberty. RFE/RL played a crucial role in the development of democratic forces in Eastern Europe and the former Soviet Union, and you contributed to its mission in many valuable ways. The world will feel the impact of your loyal service and your dedication to the cause of freedom for years to come.

Thank you for your outstanding efforts.

Sincerely,

Bill Clinton

Билл Клинтоны арфайы фыстәг Фатимәмәх.

ФАТИМӘЙЫ РАДИОНЫХАСӘЙ (1993)

Диссиденттән, бартысәрылдзурджытән, политэмигранттән сәе дзыхтә әхгәнын наэ хъауы. Владимир Буковский, Андрей Синявский, Наталья Горбаневская, Владимир Максимов, Юлия Вишневская, Эдуард Кузнецов, Александр Солженицын, Александр Гинзбург, Людмила Алексеева, Виктор Файнберг, Леонид Плющ, Георгий Владимов, Владимир Войнович әмәе иннәтән нырма сәе бәстәйән сәе бон у бирә хәрзты бацәуын. Әрхәсдзынән ахәм хабар. Мәскуыйы октябрь туг күы нықкалд, уәд Уәрәсейы зыңғондәр поэтты, ахуыргәндты, фысджыты көрд газет «Известия»-йы рауагътой сидт бәстәйы хицауадмә, әмәй Урс хәдзары цы къуымых әнаккәгтә (сәхи ныхас) бады, уыдан карз әфхәрд әрцәуой. Уыцы сидты ис ахәм ныхәстә: «Органы печати, такие, как «День», «Правда», «Советская Россия», «Литературная Россия» а также телепередача «600 секунд» и ряд других должны впредь до судебного разбирательства закрыты». Әвәццәгән, уә хъус әрдәрдат, «должны быть закрыты ДО судебного разбирательства», зәгътә, уыцы ныхәстәм. Ау, ацы сидты бын сәе къухтә чи әвәрдта, уыдан афтә әнхъәлдтой, әмә Уәрәсейы барадон падзахад саразынән фәахъаз уыдзысты? Әмә та уәрәсейаг интелигенцийы кад бахъахъәйтой политэмигранттә... Уыдан ахызысты бирә азты фыдәхы сәрты. В. Максимов, А. Синявский, П. Егидес сәе маст ныңъцист кодтой әмә ныффиистой әндәр сидт: домынц, бәстәйы цы әгъятырдзинад әмә фыдәх сәвзәрә, уый әмәй карздәр мауал кәна, әмәй адәмы бартә ссәст ма җәуой, ууыл бацархайын...

ФАТИМӘЙЫ ФЫСТАӘГ «РАДИО СӘРИБАР»-Ы ДИРЕКТОР ПЕЛЛМАӘ

(Скъуыддзаг)

Абон мәм райсомәй Мәскуыйә телефонәй дзырдта ном-
дзыд советон лингвист, Абайты Иваны фырт Васо. Күүрдә,
әмәй йын радтон мә «америкаг хицауы» адрес әмә ном. Васо
протест ныффииссиаг у, «радиостанцә «Сәрибар», әнә исты

Фиппаинәгтә скәнгәйә, 27 февралы эфирмә расистон, фашистон әрмәг кәй рауагъта, уый тыххәй — бәлвырдәр зәгъгәйә та, ныр цалдәр азы алыхуыз он цыыфкаләнтә әмә суанг гәрзифтонг провокациты әххуысәй адәмты 'хсән әнәрынцойә фыдаә чи тауы, уыңы гуырдзиаг экстремисты интервью». Вако мә барста, уыңы әрмәг, дам, эфиры кәй аңыд, уый афтә амоны, әмә, Кавказы цы туджы зәйтә цәуы, уыдан америкағ администрацийи йәхицән пайдайагыл нымайы. Әз ын загътон: америкағ администрацийи әппындәр нә фәндү, Советон Цәдисы нациты 'хсән фыдаәхы арт судза, уый, интервью та эфирмә бынтон әнәнхъәләджы баҳауди, рәдыйдәй, әмә дзуапп раттыны хузы ныхасы бар ратдзыстәм, Кавказы сабырдинад уа, уымә чи тырны, ахәм адәймагән дәр... Фәлә йыл сәттын, мәхәдәт дәр нал әүүәндын, академик Абайты Васойы цәуыл бауырнын кәнинағ уыдтән, ууыл. Әз куыд зонын, афтәмәй, Советон Цәдисәй цы әрмәдҗытә исәм, уыдан эфирмә әнә контроләй фыццаг хатт нә цәуынц. Уәвән ис, әмә сә барәй дәр ауагъдәуы әнә контроләй.

Гамсахурди чи у, цы у, йә политикон биографи цавәр у, уый дәе бон базонын у гуырдзиаг редакцийы — уыдан әй микрофонмә әмгәрон дәр нә уадзынц. Интервью та дзы райста әндәр экстремист. Гуырдзыстоны бирә ис каджын, интеллигентон адәм, йә ном сыгъдәгәй чи хәссы, ахәмтә. Фәлә нәхицән әмкусуджытә уыдан әхсән цәуылнә агураәм — мәгъя.

... Әз нымадтон әмә нымайын: Советон Цәдисы демократон әмә антидемократон тыхты 'хсән быцәу куы рауайы, уәд «РС»-ы хәс у демократты фарс рахәцын. Фәлә дыууә кәнә әртә адәмь куы фәбәцәу уой, уәд та мах ам, Мюнхене, хъуамә ныхасы бар быцәугәндҗытәй әрмәст иуән ма дәттәм, әнәхъән адәмь чи әфхәра, ахәм әрмәг та эфирмә әппындәр нәу уадзгә. «Радио Сәрибар»-ән, мәнмә гәсгә, әмбәлы Советон Цәдисы әппәт адәмтимә дәр хәлар уәвүн. Гамсахурди йә интервьюйы әфхәры цыппар адәмь: сомихәгты, азербайджанты, ирәтты әмә абхазты. Мах, кәд нә рәдийын, уәд хорз бакәндзыстәм, Гамсахурдиайы интервью эфиры кәй ауагътам, уый рәдыйдил куы башмайәм, уәд. «Радио Сәрибар»-ы бол у, стәй йын әмбәлы афтә бакәнын. Нә рәдыйдил куы басәттәм, уәд «РС»-ән дәр әмә уый кадыл чи хъуыды кәны, уыңы журналисттән дәр адәм стырдәр аргъ кәндзысты.

* * *

Фәстагмә «Радио Сәрибар»-ы разамонджытимә Фатимәйән йәхъуыддәгәттә хорз нал цыдысты, әмәе, Юрий Крохины загъдау, нә дуджы хуыздәр журналисттәй иу Салхъазанты Фатимә 1994 азы хәрзбон загъта уыцы радиостанцәйән.

Уыцы аз Фатимәйы райстой Уәрәсейы журналистты җәдисы Мәскуыйы хайадмә. Рекомендацитә йын ныфғыстор «Литературная газета»-ы кусджытә Л. Графова әмәе Л. Великанова. «Мәнмә гәсгәе, Салхъазанты Фатимә у «Сәрибар»-ы тәккә курдиатджындәр автортәй иу — уыцы радиостанцә та милуангай уәрәсейәгәттән раджы сси уарzon. Салхъазанты Фатимәйы радионыхәсты адәймаджы дисы аeftauы, журналист бирә кәй зоны — Җавәрфәнды темә күы райсы, уәddәр әй цалымә биноныгәй равдиса, хъуыддагмә ләмбынаң, алырдыгәй ёркәса, уәдмә әхәт ныууадзы...

Фатимәйы не сфәлдыстадон җәдисы уәнг суәвүн кәй фәнды, уый, мәнмә гәсгәе, әхсызгон әмәе махән кады хъуыддаг у. Уәрәсейы журналистты җәдисмә йын рекомендаци ныфғыссын мәхициән нымайын амондыл», — фыста Л. Графова.

Ацы рәнхъытә та Л. Великановайы рекомендацийә ист сты: «Әвәццәгән, бирәтә бафиппайдой, Фатимә ирон-мәххъәлон быцәуы фәдил цы радионыхәстә сарәзта, уыдон. Журналист тырныдта, кәрәдзиуыл кәй сардыдәуыд, уыцы дыууә адәмы бафидауын кәныны хъуыддагән исты ахъаз фәуынмә.

Салхъазанты Фатимәйы журналистан күист әнгом баст у Уәрәсейы политикон, экономикон, культурон цардимә. Ис әм стыр фәлтәрдзинад. Уәрәсейаг темәтүл цы уацтә ныфғыста, уыдон джиппы уагъд цыдысты «Континент»-ы, «Русская мысль»-ы, әндәр газеттә әмәе журналты. Уыдоны кәддәриддәр вәййы бәлвырд анализ, рәстдзәвин ныхас, аив «әзваг».

ФЫССӘГ АНАТОЛИ ГЛАДИЛИНЫ НЫХӘСТАЙ (ПАРИЖ)

Цы зәгъән и Фатимәйы тыххәй? Ис әм дыууә фауинағ мини-уәдҗы (худы): аәгәр принципиалон у, стәй күисты йәхъе сәрәй къәхтәм аныгъуылы. Уыцы миниуджытә йәхъе тынг хъыгдардой цәрүн әмәе кусын. Раst зәгъын хъәуы, уыдон кад кәнынц Җавәрфәнды журналисттән дәр — әниу канд журналисттән җәмән —

алы адәймагән дәр! «Радио Сәрибар»-ы уыцы хъуыддаг хорзыл нымад нәе...

Әз фәсарәнтәм күы аңытән, уәд зындғонд фыссәг уытән, фәлә күйдәр арәнәй ахытән, афтә мәхицән загытон: «Ферох кә, чи дә, уый, ам дә ници зоны, әмә райдай дзыхъын ногәй цәрын». Әмә ног дәсныйад ахуыр кәннынмә бавнәлдтон. Ныгуыләны хъуамә журналист алцы дәр зона. Зон фысын политикон темәтыл, спорты тыххәй, арәхс тәлмац кәннынмә... Фатимә мә ахуыр кодта журналисты дәсныйадыл. Афтәмәй Уәрәсейы уытән «Московский комсомолец»-ы хайады хицау, стәй та «Комсомолка»-йы күистон. Гъе фәләи уәддәр Фатимәйы фарстон, политикон журналисты фәндағыл күы 'рләууытән, уәд.

Фыццаджыдәр, францаг әвзаг хорз нә зыдтон әмәй йә ногәй ахуыр кәннын бахъуыди. Дыккаг уый, әмә Фатимә Францырагәй цард әмә мәнәй бирә фылдәр зыдта. Баудтән әм-иу фәрсынмә: «Фатимә, мәнәй ай та кәм и? Цал адәймаджы дзы кусы». Уый мын-иу дзуапп радта: «Толя, мәнә дын чиныг. Ссар дзы, цы дә хъәуы, уый». Фыццаг мәм диссаг кости, стәй йә бамбәрстон: Фатимә раст у. Журналист хъуамә макәй маңәмәй фәрса. Истәмәй-иу ай күы афарстон, уәд мын-иу афтә: «Цу әмәй йә сбәрәг кән». Лыстәг хъуыддәгтәм хъус дарын журналисты ахсажиагдәр миниуәг у. Абон уәрәсейаг журналистикәйил мә цәст күы ахәссын, уәд фенени: хорз арәхсынц фәсивәд, сәрибар сты, юмор сәм и, сә къабәзтә аивәзтой. Уый мын әхсизгон у. Фәлә алы лыстәг хабәрттә биноныгәй иртасынмә Салхъазанты Фатимәйы күы бафәзмиккой, уәд сын пайдайы хос фәуайд...

Махмә, Парижы бүройы, алы журналист дәр йәхи тыххәй дзуапп ләвәрдта. Раст зәгъын хъәуы, тынг хорз хицау нын уыди — полышайаг, фәләй йә паспортмә гәсгә та — англисаг: Виктор Ризер. Ахәм әнахуыр ләг никүы федтон. Мән, Советон бәстәйаджы, стыр диси аeftыдта, кабинетмә-иу күйд арбахызт, уымәй. Махуэттә-иу дуар дардыл ныттыгътой әмә-иу сә хъәләссыздаг фәхъәр ластой: «Цәй, цы ми кәнүт?!» Ризер та-иу дуар уәзданәй арбахоста әмә-иу бафарста: «Бауайән ис?» Фәстәдәр ай америкәгтә арвыстой (кәс ай: атардой) пенсийи.

Исты радионыхас-иу цыбыртәгөнд күы 'рцыд, уәд-иу Фатимәйә принциптә әвдисын байдыдта: җәмән аппәрстат уыцы бынәттә? Хицәуттән нә хъаугъатә хъыг уыдысты — Парижы

чи күиста, уыдоммә әндәр цәстәй кастысты. Әвәңцәгән, нә иуцасдәр тәрсәгә дәр кодтой: нә автортә амәй-ай сәрәндәртә: Виктор Некрасов, Владимир Максимов, Дмитрий Сеземан, Наталья Горбаневская, Ефим Эткинд, Андрей Синявский. Йәз амәләтө оңг немә Александр Галич кәй күиста, уый кой нал кәнын. Парижимә америкәгәттән зын быңаугәнән уыди — мах не 'рмәджыты сәрыл тынг дзырдатам. Стәй францәгты дәр хуыдтам нә радионыхәстәм. «Сәрибар» францәгты зәрдәмә цыд — иуәй дзы ахадгә гонорартә фыстой. Иннәмәй та сә стыр Советон Цәдисимә хыл кәнын нә фәндид... О, әмә Фатимә студимә әрбахуытта, Францы тынг зынгонд чи уыд, ахәм сылгоймаджы, академик Элен Каррер д' Анкоксы — хорз ма уый уыд, әмә ацы сылгоймаг уырыссагау дзурынмә дәр дзәбәх кәй арахсти.

Иу хабар ма. Афганистаны хәст цырынәй куы ссыгъд, уәд фыцаджы-фыццаг уырдәм чи ацыд, уый уыди Фатимә... Уый ууыл дзурәг у, әмә Фатимәйы бон у тынг стыр зынты сәртү дәр ахизын.

Нә зонын, ныртәккә «Сәрибар»-ы хицау чи у, уый. Фәлә зонын: уыдон гаццатә сты, Фатимәйы хуызән журналисты чи ауагъта! Әмә арфә кәнын RFI-ән (Әппәтдунеон Францаг Радиойән) әңгәг профессионалы райсынәй нә фәтарстысты — сәхицәй бирә тыхдҗындәр чи у, ахәмән аргъ скодтой.

ПОЭТ НАТАЛЬЯ ГОРБАНЕВСКАЯ ФАТИМӘЙЫ ТЫХХӘЙ

Фатимә иттәг хорз адәймаг у — уымәй хъуамә райдайон мә ныхас. Базонгә стәм Парижы, кәд Мәскуыйы иу скъолайы ахуыр кодтам, уәддәр. Уәвгә, куыд рабәрәг, афтәмәй Мәскуыйы дәр иу хатт фембәлдыстәм. Иуахәмы бацыдтән актрисә Жаннә Владимирская мә, әмә уыцы сахат Фатимә дәр уымә уыди. Уый фәстә ацыди фәсарәнтәм, әмә йын йә кой нал хъуыстон. «Сәрибар»-мә уәд әз чысыл хъуыстон, уымән әмә йын йә хъәләс тынг цъист кодтой. Парижмә куы ацыдтән, уәд иу хатт «Радио Сәрибар»-мә бафтыдтән. Фатимәимә куыд базонгә дән, уый мә зәрдил нал ләууы, фәлә бирә азты дәргъы иумә күистам, әмбәлдыстәм, ныхас кодтам, парижаг кафеты иумә флипперәй (электрон бильярдәй) хъазыдыстәм. Мә

зәрдил иттәг хорз ләууы 80-әм азты кәрон. Фатимә мәм иуда-
дзыг әвдышта йә радионыхәсты тексттә. Цензурә йын-иу сә
Мюнхены фехәлдәт, Советон Цәдисы тыххәй дзы цы уыд,
уыдон-иу слыг ласта.

88-әм азы мән әмә Максимовы «РС»-әй арвыстой. Әнәшта-
тонтыл нымад уыдыстәм, фәлә иудадзыг күистам. Зәгъгә нын
афтә кодтой, радиостанцәйи бюджет кәй фәкъаддәр, уый
тыххәй, дам, уә әрвитәм. Әңгәгәй та, Горбачевы ныхмә кәй
дзырдатам, уый сын уыд әфсон.

Рәестәг рауад, әмә Советон Цәдис нал уыд. Уәдәй фәестәмә
әз «Радио Сәрибар»-имә нал күистон. Архайдтон әрмәст Фа-
тимәйы радионыхас «За и против»-ы. Фатимә иуцасдәр күиста
Мюнхены, стәй Парижмә әрбаздәхти. Тынг арах әмбәлдистәм.
Уыцы рәестәг уый тынг зын уавәрты бахауди. Радиостанцәйи
разамонджытә йын йә пенсийә аппәрстой. «Сәрибар»-ы аме-
рикаг секретаршә әнәштатон фыссәгәй дыууә-әртә хатты
фылдәр иста. Бирәтә әнәкусгәйә цардәй къәртт әппәрстой.
Арах-иу хицаяәй сәвәрдтой, Советон Цәдисы әмә Скасәйнаг
Европәйи хъуыддәгтән әппындәр чи ницы әмбәрста, ахәм
провинциалон американаг радиожурналисты.

Уыди дзы политикон хайад дәр, растдәр зәгъгәйә та —
цензурә. Диссаг у, фәлә кәңзыфәнди америкаг администрата-
цийә дәр «Радио Сәрибар» галиуәрдәмдәр хәңзыд, ома
әдзухдәр советон хицәутты фарсхәңәг уыди. Цәвиттон,
эфирмә хорзәй цы цыд, уый хицәутты әмә цензурон (пъәли-
цәйаг дәр әй схонән ис) хайады фәрцы нә уыди, фәлә уыдон
иувәрсты, уыдон фәндоны ныхмә. Рацарәсты рәестәг Фатимә
әмә әз уый нәхиуыл хорз бавзәрстам.

Фәлә Фатимәйы кой кодтон. Мә бинонты уавәр аивта, әмә
мә бахъуыди мә фатер ныууадзын. Әндәр бынат ссардтон,
агентадән әхца дәр бафыстон. Уалынджы рабәрәг: фатер цы
фирмәйи уыд, уый мын әй нал ләвәрдта. Аванс мын раздәхтой,
фәлә мә әвәстиатәй цәрәнуат агурын бахъуыди. 1-әм октябрь
хъуамә мә фатер ныуугътаин, сентябрь та командировкә-
йы уыдтән Польшәйи. Әрбаздәхтән, октябрь райдайәнмә
ма цалдәр боны күү хъуыди, уәд. Цы чындәуа? Бадзырдтон Фа-
тимәмә — әмә мә суазәг кодта. Мә дзауматә мын сәвәрдта
йә сарайы, ома йә дачәгонды. Мәнән йә фыңцаг уәладзынджы
радта бынат. Мә хистәр фырт йә усимә царди хибарәй, кәстәр
та — ие 'мбәлттәм. Әз та дыууә мәйи бәрц фәдән Фатимәмә.

Әмә мын уыди тыңг хорз. Күйд рабәрәг, афтәмәй кәрәдзийи нә хъыгдарынмә нә дыууә дәр хорз арәхстыстәм. Уыцы рәестәг Фатимәйән тыңг зын уыди, әмә мәм афтә дәр кәсү, цыма сәм әз кәй цардтән, уый йын йә цард рогдәр кодта. Фәстәдәр, Хуыщауәй разы, фатер ссардтон.

Мә бон у зәгъын: Фатимә у хәларзәрә әмә фидар адәймаг. Цыма ацы дыууә миниуәджы кәрәдзиуыл нә бадынц. Еңәгәй та хорз бадынц, фидауынц, әмә, бәргә, иннәтәм дәр күй уаиккай. Зонын әй: Фатимәйән бирә хәләрттә ис, чидәртә дзы йәххицәй бирә хистәртә, кәмәндәрты дзы әххуыс хъәуы. Уый тыххәй йәххәдәг ницы фәдзуры, фәләй әмбарын: тыңг бираәтән әххуыс кәнни. Әз әм кәй цардтән, уый дәр никүы никәмән радзырдан. Әвәдза, афтә хъуамә уаид — хорз кән, фәләй әмә хорзракәндыл ма нымай. Чи зоны, Фатимә бынтон әргом зәрдәйи хицау нәү, фәләй әмә хъуыддаг күй фәцагайы, уәд ныхас әмә быңаутә ныддарты вәййынц. Әз йемә бирә хәттыты быңау кодтон. Уымән әмә нә хъуыдитә иудадзыг иухуызон нә уыдисты. Фәстаг азты журнал «Континент»-ы редакторы хәдивәгәй күистон. Фатимәйән-иу арәх бафәдзәхстан францаг чингуытыл рецензитә ныфғыссын. Уымә гәсгәе йын «Континент»-имә хәлар ахастытә уыди. Уый фәстә, раст зәгъгәйә, Максимовыл әмә зәрдә фәхудт: әмә фәстагдәр интервьютәй иуы, «Континент»-ы тыххәй дзургәйә, Максимов мә кой не скодта, уый фәхъыг Фатимәйән. Афтә күйд бакодта! — мәстыйә дзырдан Фатимә. Әз ын загътон: Фатимә, уый әмә бар у. Иууылдәр афтә нымайынц, цыма әз сау күистыл хәст уыдтән. Валодяйыл та не 'ппәтәй фылдәр уәз әнцади. Уый тексттә кости, рәестытә сәе кодта. Зәгъәм, әз корректурә кастән, фәләй ыыл-иу уый дәр әмә цәст ахаста. Максимовы ус Тания дәр стыр күист кодта. Уымә гәсгәе «Континент»әртәйә араәстам, әмә нәм күистәй әмхуызон хәйттә хаудис. Әмә Фатимәйән әмә зәрдә дзәгъәлы фәхудти. Фатимә күиста «Русская мысль»-имә дәр. Гинзбургты сәе күистәй күй арвыстой, уәд Фатимә дәр журналимә әмдзәхдон нал уыди, Иринә Алексеевнәмә (И. А. Иловайская, 1979 — 2000 азты «Русская Мысль»-ы сәйриг редактор) фыстәг барвыста. Иуахәмы мә зонгә сылгоймаг мәнимә чиниг ныууагъта Фатимәйән. Әз әм бадзырдан: әрбацу, чиниг дын ныууагъдауыди мәнмә. Баныхас кодтам, фәлә мәм уый ногәй әрбадзырлта, тыңг фәллад дән әмә күистәй нәхимә цәуын, зәгъгә. Уәдәй ардәм кәрәдзи нал федтам...

ФАТИМӘ ФЫССӘГ ВИКТОР НЕКРАСОВЫ ТЫХХӘЙ

Виктор Некрасовимә.

Иуахәмы Африкәйә әрбаздахтән (командировкәйы дзы уыдтән). Некрасов мыл амбәлд әмә мәәнәхъән изәр фәрафәрс-бафәрс кодта, куыд үәрынц а фрикайәгтә, җавәр дуканитә сәм и, җәуылты хъуыды кәнның? Радзырдан

тонын, Сьеррә-Леонейы джунглитаәм нә экскурсийы куыд аластой, чысыл хъәумә куыд баҳаудтам, сылгоймәгтә астәүәй уәләмә бәгънәгәй кәм рацу-бацу кәнның, уырдәм. Базары уәй кодтой францағ риубәттәнтә, духитә, япойнаг транзистортә. Викаә дисәй амарди: Мәскуыйы, дам, партион кадртә әмә уыдоны устыгтән сәрмагонд бынәтты кәй «дәттың», уыдон, дам, Африкәйы сәрибарай ссарапи! Иу фондз хатты мын радзурын кодта Виктор уыцы иу хабәрттә, стәй сә кәмдәр йә радионыңасы спайдә кодта. Тынг цымыдис адәймаг уыд, алцы зонын дәр ай фәндыйд. Йә алы ныхас дәр, йә алы ми дәр — аив, әгъдауыл. Удәй дәр, әддаг бакастәй дәр, әфсармәй дәр ахәм әххәст уыд, әмә әндәр ахәм нәлгоймаг никуы федтон.

* * *

1987 азы сентябрь газет «Русская мысль» джиппы рауагъта Фатимәйы уац Виктор Некрасовимә йә фәстаг фембәлды тыххәй:

«Дыккәгәм сентябрь Виктор Платоновичәнрынчындонмә баҳастон уацтә алы газеттәй — йәхәдәг куырдата. Уыди дзы «Московские новости» дәр В. Кондратьевы уацимә. Автор фыста, рауадзын афон, дам, у Виктор Некрасовы уацау «Сталинграды акъоппity», Фыдыбәстәйи Стыр хәсты тыххәй, дам, ацы чиныг иттәг хорз фыст у, әмә йә автор эмигрант у, уымә қәссын нә хъәуы. Виктор Платонович тынг ләмәгъ уыд әмә

ракуырдта, цәмәй йын уац хъәрәй бакәсон. «Әрмәст әгәр тагъд ма кәс», — загъта уый. Әз сындәг кастән, әмә мә Виктор Платонович цалдәр хатты баурәдта, йә фиппаинәгтә-иу әвиппайды загъта. Кондратьев Александр Галичы зарәг «Старательский вальсок»-ы кой кәм кәны, уыцы бынатмә күү бахәццә дән, уәд Виктор Платонович загъта: «Кондратьевимә зонгә нә дә?». «Нә», — дзуапп ын радтон әз. «Фәләе йә уыныс, күүд раст, сыйгъдәг әмә әгъдауджын адәймаг у, уый?» Әз ын афтә: «Әмә уәдә Галичәй цитатә күү райста, уәд ын йә ном зәгъын цәуылнә бауәндыд?» Некрасов бафигпайды: «Фидарәй мә уырны: Галичы ном редакци ахахх кодтаид. Әвәццәгән, загътой дыууә ахәм номы, ома, Некрасов әмә Галич, иу советон газетән әгәр сты. Уый фәстә ма бирә фәныхас кодтам Горбачев әмә йә рацарәзты тыххәй, әмә Виктор Платонович загъта: «Әвәдза, бәлләх уыдзәни, уыдәттә күү ахицән уой, уәд!» Уый фәстә ма бирә фәдзырдатам чингуыты тыххәй, уый мә бафарста, цы, дам, кәсис. Әз ын загътон: каст фәдән Нинә Берберовайы чиныг Чайковский тыххәй. Уәд мын афтә, радзур, дам, ма мын уыцы чиниңджы тыххәй, уымән әмә, дам, ын кәддәр йә «Железная женщина» күү бакастән, уәд ылстыр дис фәкодтон.

Виктор Платоновичы стъолыл ләууыди Луначарский тыххәй мысинәгты чиныг, әмә ләг афтә: «Әнәахъаз чиныг. Луначарский цавәр фысаджыты уарзта, уыдәттә ма абор кәй хъәуынц?» Дардәр Виктор Платонович дзырдта, мә цард-цәрән-бонты, дам, цалдәргай хәттыты кастән Чеховы әмә дзы на фәлладтән, фәләе, дам, мын ныр зын кәсән у. «Йә пьесәтә йын әппәтәй фылдәр уарзын», — загъта Некрасов, стәй дзәвгар фәдзырдта, йә пьесәтә йын күүд әвәрын хъәуы, уый тыххәй. Тынг мә сцымыдис кодта йә ныхасәй. Йә сынтәг йемидзаг уыди фәсарәйнаг уырыссаг әмә советон газеттәй. Әз дәр ма йын дуне газеттә әмә советон журналтәй алыхуыз он уацты фотокъопитә әрбаластон. Күү цыдтән, уәд мын Виктор Платонович бафәдзәхста, газеттә, әрыскъәфтә әмә, дам, ма мын-иу исты хүимәтәджы, зәрдә кәмәй бахъәлдзәг уа, ахәм чингуытә әрбахәсс райсом. Әз ын зәрдә бавәрдтон фәсарәйнаг детективи дыууә томәй.

Дыккаг бон, 3 сентябрь, йәм изәрәй, авд сахаты ссәзд кәнәе фынндаес минуты хъуаг күү уыд, уәд бацыдтән — әрбаластон ын әрыскъәфтә, мәнәргъытә, чингуытә, дыууә уацы «Ого-

нек»-тәй әмәе Андрей Сахаровы интервью. Уыдан бакәсын Виктор Некрасовән нал бантысти. Дохтыр мын загъта, аәхсәз сахатыл, дам, амарди... Амарди ракәй. Амарди ахәм кары, фысаджытә мысинаетә фыссын куы райдайынц. Уымән та йе 'ргом ивгъуыд бонтырдәм араэт нә уыди, фәлә фидәнмә. Виктор Некрасовы марды уәлхүс бадтыстәм йә фырт Виктор Кондыревимә, әмәе әз ләппүйән загътон: «Викәйы, әвәдза, иууылдаәр тың уарзтой, йә алыварс әппүнәдзүх дәр фәсивәд уыдысты, табу йын кодтой, цыма сә хуыцау уыд, уыйау». Әмә мын Виктор дзуапп радта: «Йе 'мгәртты 'хсән ын хәлар нә уыди. Әмә куынна, әмгәрттә йә не 'ййәфтой, фәсте-иу сә фәуагъта, уымән әмә әдзухдәр размә цыди». Хъысмат ын йә размәцыд баураәтта, фәлә, Хуыцауәй разы, стыр ристә әмә йын хъизәмәрттә нә бавзарын кодта...»

* * *

Искәй зын, искәй рис иттәг хорз әмбәрста Виктор Платонович. Советон дуг ма куы уыди, уәд та Фатимәйән Мәскуымә аңауыны әмәе йә уәззау рынчын мады бабәрәг кәнныны тыххәй визә нә радтой. Уыңы әфхәрды фәстә чызг йә куист-мә әрбаңыд әмәе йә кусәнуаты хәкъуырцәй куыдта. Виктор Некрасов ләмбынәг фәхъуыста Фатимәмә... Дыккаг бон күс-джыты се 'ппәт дәр әрәмбырд кодта әмә сә цуры Фатимәйән радта йәхи конд орден әмә кады гәххәтт.

ОТ ИМЕНИ ВСЕГО СВОБОДНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

За проявленные мужество, находчивость, остроумие, быстроту реакции и идеиную целеустремленность в единоборстве с дипломатической резидентурой могущественнейшей сверхдержавы

НАГРАДИТЬ

Товарищ-мадам Салказанову Фатиму

Орденом Победы над темными силами

I степени

Дано в Париже
августа 14 дня 1984 года

По поручению
свободного человечества

B. Некрасов

1985 АЗЫ ГАЗЕТ
«РУССКАЯ МЫСЛЬ» ФЫСТА

«10 майы, ССР Цәдисы Уәлахизы Бон каджынәй күң бәрәг кодтой, уымән йә дыккаг бон Мәскуыйы 71-а兹зыдәй амарди Салхъязанты Михалы чызг Тамарә. ССР Цәдисы сгуыхт дохтыр, Фыдыбәстәйи Стыр хәсты рәстәг медициноң службәйи афицер, хәстон ордентә әмә майданты кавалер, партизанкә, хәсты инвалид амарди, ссәзд азы дәргъы йә чызг Салхъязанты Фатимәимә фембәлыныл бирә фәлтәрәнтә фәкәнның фәстә. 20 азы дәргъы йын йә бәстәйи чиновниктә җәлхурта февәртәй йә разы, нә йә бауагътой йә чызгимә фембәлын. Әфсонта сын уыд, йә чызг журналисткә кәй у, Францы кәй цәрпі, әмә «Радио Сәрибар»-ы уацхәссәг кәй у, уый.

Нә иутә Фатимәйы зоның Мәскуйә, иннәтә та йә Парижы базыдтой. Схъомыл әнә фыдәй. Йә фыд Зембатты Алыксийы фырт Алыксандр хәстү рәстәг уыди Советон Әфсады афицер, бахауди уацары, стәй немыңы концлагермә. Күң суәгъдә әмәй йә райгуырән бәстәмә күң 'rbаздәхт, уәл дәсгай мин иннә советон хәстон уацайрағтау әрвист әрциди концлагертаей иумә — «адәмы знаджы» ном ыл ныххуырстый, афтәмәй. 10 азы фәзи Сыктывкары әмә Прокопьевски лагерты. Реабилитаци дәр ай не скодтой, стәй йын Мәскуымә Җауыны бар дәр науыди. Зембатты Алыксандр амарди Череповецы 1967 азы.

Фатимәйыл 15 азы күү цыд, уәд ныңғыста уацхъуыд, Советон Цәдисы сәрибарәй дзурны әмә мыхыр кәнны бар кайнахәй, уый тыххәй. Уацхъуыд баҳауди Паддзахадон әдасдзина-ды комитеты күсдҗыты къүхтәм. Салхъазанты Тамарә уәд уыди ССР Цәдисы әнәниздзинад хъаҳхъәнны министрады сәйраг инспектор. Министрады әмбаладон тәрхондон ай тынг бафхәрата, «йә чызджы әвзәр кәй хъомыл кодта», уый тыххәй. Стәй йәй күистәй систой. Хъуамә мад әмә чызджы әрцахстапиккөй, әмә 1957 азы дыууәйә дәр Норильскмә атахтысты Мәскүйә...

... ПӘК-ы дәлбүлкъон Зинченко, әвәццәгән, хәсты дәр на
уыд әмә Норильски дәр. Фәлә йәм цалдәр азы размә Салхъа-
занты Тамарә куы баңыд, уал азы дәргъы йын йә чызгимә
фембәләны бар Җауылна дәттың, уымәй бафәрсынмә, уәл-
үүй әңгад-әңцийә дзуапп радта зәронд үсән, хәсты инвалидән

«Дæ чызджы фенын дæ фæнды — зæгъ ын, æмæ Мæскуымæ æрбацæуа. Визæ йын 24 сахатмæ ратдзыстæм. Аermæст ын фæстæмæ аздæхыны тыххæй визæйæ зæрдæ не 'вæрæм». Мад йæ чызгæн фехъусын кодта: ма сֆæнд кæн æрбацæуын. Фæлæ 1984 азы сæрды Салхъазанты Фатимæ Парижы советон консуладмæ бацыд — цалæм хатт! — мæ мады æрбахоныны тыххæй мын визæ раттут, зæгъгæ, ахæм курдиатимæ. Консулады кусæг Филипповын афтæ загтыта: «Афганистаны тыххæй фыссыс, райгуырæн бæстæ худинаг кæныс, ныр дæ дæ мады фенын æрфæндыд? Дæ къухы күнæ бафта, уымæй тæрсын». Аertxъирæн мæнг нæ разынди. Салхъазанты Тамарæ амард, йæ чызджы нæ федта, афтæмæй. Советон консулады визæ йæ нал бахъæудзæни.

Мад амарди. Чызгæн Мæскуымæ йæ мады мардмæ ацæуын йæ бон нæу. Хорз кæй зонæм, ахæм историтæй иу. Политикон эмигранттæ сыл сахуыр сты, нал сыл дис кæнинц. О, ахуыр кæуыл стæм, фæлæ трагикон чи у, ахæм истори.

Васили Аксенов, Владимир Буковский,
Ангелинæ Галич, Александр Гинзбург,
Анатоли Гладилин, Наталья Горбаневс-
кая, Иринæ Иловайская, Эдуард Кузне-
цов, Владимир Максимов, Эрнст Неиз-
вестный, Виктор Некрасов æмæ, йæ цар-
ды иунæг хатт дæр йæ мадымады чи нæ
федта, уыцы 20-аздзыд Сашæ».

ХУЫМАЕТАДЖЫ ХÆСТОНЫ БÆРЗОНД НАМЫС

Лæг йæ æнæнхъæлæджы гуымиры цæфæй дуар мидæмæ ба-
рæмыгъта, барджынæй бахызт æмæ фæтъæлланг ласта:

— А-гъа, бахаудтæ дзы! Фатимочкæмæ хъусæм! Гъемæ йæ афтæ ныффицсæм. Лейтенант, — мæнырдаэм ракасти майор, — ды та нын æвдисæн уыдзынæ.

Æфсæдон операторæн цýма йæ дыууæ æрфыдджы астæу тым-
былкъухæй ныддаудæуыд æмæ йæ цæстытæй цæхæртæ акалд,
уыйау фæци нæ сонт балæбурдæй. Цы мигæнгæ йæ байяæфтам,
уый нымад уыди хæстон фыдракæндыл. Хъуамæ йын йæ хъуыд-
дагмæ æркастаид трибунал, стæй йæ арвыистаиккой аххосджын-
ты батальонмæ.

Æз салдатәй фәбузныг дән — ницанәбәрәг батыхсти. Растандәр зәгъгәйә та, йә тыхст уайсахат ныңыңыст кодта. Суанды ма худыныл дәр афәлвәрдта.

Ахәм «фыңдракәндты» тыххәй әгъятырај, карзәй әғхәрдтой адәймаджы. Ома, иннәтә тәрсой, әмризәджы ризой...

Уыңы рәстәг Советон Аффсады Генералон штабы Сәйраг спарән управленийы дәлбар уыдысты радиоспарәнты амәй-ай хъомыс-джендиң центртә. Күистой дунейы алы рәтты — Кубәйә Сахалины онг, Вьетнамәй Ног Зәхәмә... Мингай адәймәгтә әхсәвәй-бонәй хъустой цъаммар знагмә. Хъустой, фыстой, әвзәрстой, тәлмаң кодтой, иртәстөй знаджы хәдтәхджыты, науты, штабты, разамонәг пунктты, хицауәдты әмә минәварәдты бастдзинады хайәдты, космосон науты, полигонты, танкодромты, фәлварән әмә ахуыргәнән центрты, Зәххы алыхуызон әмбәлләцәтты сигналтә.

Фәлә замана: фың-зәрдә знаджы зонын хъәуы, йә цъаммар миниуджытә, йе 'наккаг уәхтә ыйн хъумамә хорз иртасай, зонай ыйн хъумамә йә күисты афонтә. Хъумамә ыйн дәрәхсән кәнай йә шифртә әмә кодтә, йә информацийы уыләнтә ыйн здахай, кәдәм хъәуы, уырдәм! Фәлә ис ахәм знәгтә, хъусын кәмә нә фәтчы, не 'мбәлы, гу-у-уук!

Йә әлгъаг сигналтә ыйн күы айхъусай, уәд къәбәл аздух. Къәбәл аздухын дын нә бантыст — әваст ахгән дә хъустә, къәрмәджытә дзы атъисс, дәхи ныкъкуырма, ныггоби кән! Уый дә күухы нә бафтыд — әвәстиатәй айрох кә, цы фехъуыстай, уый! Кәд әнәнхъәләдҗы дә зәрдым исты бадардтай, уәд та дә дзыхыл хәңзын базон, гәркъәраг ма басгуыл, ысс! Науәд дә фәндаг — къазнайы хәдзармә, къалатимә...

Хъуылдаг, әвәццәгән, нывыл цыдаид, фәлә цавәрдәр хуы-цауылгъыст әрхъуыды кодта закъон, ома, дам, «фәдзәхст дыргъымә» әвналыны бар нал и. Амә нә салдәттә ноджы тынгдәр сцымыдис сты, закъонтә, бартә-мартә, инструкцитә-йедтә ницәмәуал дардтой, фәлә хъустой Мюнхены сигналтәм... Сә хъусты къәрмәджытә тъысынмә нә тагъд кодтой. Хъустой алы хъылматәм, алы цымыртәм. Амә-иу сә зәрдым бадардтой. Амә-иу сә әнәхъән бәстәйил ныңци-циц кодтой. Абәрәг-әнәзынгә фәндәгтүл тахтысты ног уаңтә дард Мюнхенәй ротәты, батальонты, полчынты, Сәйраг спарән управленийы пунктты, центрты рәэты, радиоуыләнтилә әмдзу кодтой сынгзелтты әмә бетон әмбондты, къазарматы, штабты, обкомты, ахәстәтты әнәсәттон къулты сәрты-әхсәнты. Тах-

тысты шахтертәм, әхсәвгәстәм, партион секретартәм, геологтәм, кәсагахсұджытәм...

Әмә уәд әппәты уәлейә, комкоммә СЦКП-йы ЦК-йы Политбюройә, рацыди үысыр бардырд: әнәуаг митән кәрон скәнен хъәуы!

Иу дзырдәй, хәстон бәрәгдзауты-сгарджыты афицерты... әхсәвыгәтты тәрын райдытой, тобағонд хъәләстәм чи хъусы, уыдоны ахсынмә. Расть мәнә горәтмә чи раирвәзт әмә чи фәнозтәзәф, үыцы салдәтты комендантон патрультә күйд ахстый, афтә. Гье фәлә уайтагъд сбәрәг: цасфәнды сә ахс, уәддәр...

Хәстон сгарәджы хуызы мә күист уымәй райдытта. Хайады хициу мын фәндагсарән бағаңдастайты: әгәр-иу ма авнал, науәд се 'ппәты дәр сбадын кәндзыстәм, әппәты фыщаг — тәккә зондажындәрты. Әмә ма кусгә та чи кәндзәни? Фыщаг хатт ахәм «цуаны» куы ақытән, уәд фехъуыстон Салхъазанты Фатимәйы кой. Зәгъын хъәуы уый, әмә әз ағтадауджын әмә фәзминағ афицер уытдән. Әнә бардырдәй мәхәдәг зәгъты хъәләстәм ницы хуызы байхъуыстаин. Гъемә дын мәнә бардырд куы рацәуид: әргом кән әмә аххосджынтаң сә ных күүр! Цәмәй әргом кәнай әмә ныхтә күүрай, уый тыххәй та бар-әнәбары дәр зәдҗы программатә зонын хъәуы. Хъуамә раиртәстаин, нә салдәттә әппәтәй тынгәр кәмә хъусынц, уый. Нәхи мадәлон, номдзыд, хъомысджын, рәстдзәвин әмә сәрибар әзваджы уымән и сәрмагонд термин — рейтинг. Мах уәд үыцы рәсүгъд дзырд нәма зыдтам. Салхъазанты Фатимәмә салдәттә фәхъуысынц. Стәй иттәг ләмбынәгәй. Хъуамә базонәм: цәмән афтә у? Цәмәй уый базонай, уый тыххәй та йәм хъуамә дәхәдәг хъусай. Мә фыщаг «цуаны» цы майоримә уытдән, уый дәр расть афтә хъуыды кодта. Уымән дәр йә хәс уыди, салдәттә Фатимәмә цәмән хъусынц, уый базонын. Әмә фадатәй фәпайда кодта: әз иуварс куы ақытән (афтә 'нхъәлдта, әз әй нае хъусын), уәд салдатән загъта:

— Цъаммар, ахәстоны дә бапшарын хъәуы! Фәлә дын барст фәүәд! Әз ацы хатт никәмән ницы зәгъдзынән. Фәлә дәхи хъаҳъхән! Күйд никуал дә фенон хъусгә, афтә! Науәд дә гуырәй райгә у!. Ныр та ардәм хъус: ацы чызджы дзәнгәдатә фысс әмә сә мәнмә дәтт. Әз әй хъуамә зонон. Уый хъуыддагән пайда уыдзән. Әрмәст мын пленкә мәхимә ма дәтт — уартә-иу әй тәрхәгыл әрәвәр, цыма әнәбары афтә рауади, цыма дә рох фәци.. Әз-иу әй сусәгәй райсдзынән. Фәлә хъусыс: сыйыртт дәр никәмән! Күйддәр дә исты сирвәза — къалатийы смидағ уыдзынә!

Фатимә Мюнхены.

Уыл ахицән нә фембәлд салдатимә. Уәдмә бон дәр әрбап-
цъәхтә.

Дуаргәронәй ма майор иу каст ракодта салдатмә: йә зәрдәмә
нә фәцыди ләппүйи мидбылхудт. Әмәй йә комкоммә әмәе карзәй
бафхәрдта, тәрсә та цәуылнә фәкодтай, зәгъга. Уый дәр ын
комкоммә дзуапп радта, фыщаг хатт, дам, мын нәу, стәй, дам,
йә пъагәттыл фылдәр стъалытә кәмән уыд, ахәмтә, дам-иу
мә әрбайиәфтой. Салхъазанты Фатимәйы радионыхәстә, дам,
тынгдәр уәлдәр хицәутты фәдзәхстмә гәсгә фыссын, стәй,
дам, сәм мәхәдәг дәр, ай-гъай, сцымыдис вәййын. Хицәутты
нәмттә хъәр не скодта, әмәе майор бамбәрста, ләппу йә дзы-
хыл кәй хәңдзән, уый әмәе дзы фәбузныг.

Уәдәй нырмә иудадзыг хъусын Салхъазанты Фатимәйы
хъәләсмә. Әмәе мә фидарәй уырны: ацы сылгоймаг у тотали-
таризмимә карз тохы иузәрдион хәстон.

Адәм әм хәләфәй хъуистой. Йә хъәләс дәр ын-иу уымән
ныңыцъист, ныммынәгчынди...

*Виктор Суворов
Бристоль, 2002 аз*

*Әрмәг мыхуырмә бацәттә кодта
Хъодзаты Әхсар*

ТӘЛМАЦ ТӘ

Генрих ГЕЙНЕ

УАРЗӘГОЙ УД

* * *

Әрдәгәхсәв. Уазал. Әмым.
Әндзыг хъәды зилын аз ныр.
Фәсүрдтон әнафоны бәләстү фын.
Әнкъуистой сә сәртә, әмбәрстой мә зын.

* * *

Кәрәдзи дыууә уды уарзтой.
Фәлә йә нә ракодтой хъәр.
Әргомәй хәрамы гакк хастой
Кәд арты сыгъышты, уәddәр.

Ыңнаг ма кәм уыдта ызнаджы,
Кәд искуы йә фынты, әндәр.
Уәлхъәдәй мард баисты раджы,
Нә бамбәрстой хабар уәddәр.

* * *

Куы фәдәйцәуын райсомәй
Дә хәдзары рәэсты,
Куы мәм ракәссыс рудзынгәй,
Уәд нал вәййын мәсты.

Мән, сауәрфыг, дә цәститәй
Цымыдисәй фәрсис:
«О, чи дә ды, әцәгәлон,
Цы стыр мастай тыхсыс?»

Поэт, поэт дән немыцаг,
Фыдызәххыл зындгонд.
Куы-иу мысой ләгау-ләгтү,
Нә уыдзән рох мә ном.

* * *

Нæ зонын, цæй аххос уыдзæнис
 Аæз афтæ æрхæндæг кæй дæн.
 Фыдæлтыккон аргъау цæрдзæнис
 Мæ сæнтты æнусмæ мæнæн.

Фæуазал ис уæлдæф. Аæризæр.
 Фæсабырдæр Рейнаен йæ лыгъд.
 Аæрттивы уæд хохы зæрин сæр, -
 Зæрæхсид йæ тигъыл ыссыгъд.

Аæрдхæрæны сау рæсугъд бады,
 Уым айнæг къæдзæхыл бæрзонд.
 Зæринхуыз дзыккутæ æрфасы,
 Дзæнхъята тæ йæ хъуырыл. Хæрзонд.

Зæриндзыкку - хуры рæутынтай...
 Йæ зарынмæ батайы их.
 Уæздан зæлтæ - уды рæбынæй, -
 Сæ кæлæнæй æрдз дæр ныджджих.

Фæтæры йæ бæлæгъ лæшпулæг,
 У зарæджы уацар йæ уд.
 Гæдыхъæдау ризы, мæгуырæг,
 Цæй айнæг ма хаты, цæй фурд!

* * *

Сæ мæстæй мæ зæрдæ ныддæнгæл,
 Мæлæтæй фæлурсдæр ныддæн.
 Уыдтой мæнæй иутæ сæ уæнгæл,
 Аæз иннæты уарзтæй тыхстæн.

Къæбæр мын хъæстæйæ лæвæрдтой,
 Мæ нозтыл мын кодтой сæ марг.
 Мæн иутæ сæ уарзтæй фæлвæрдтой,
 Мæн иннæтæ схуыдтой ызнаг.

Кæй уарзтон æппæтæй тыхджындæр,
 Кæй тыххæй фæрысти мæ уд.
 Гъе уый мæн нæ уарзта æппындæр,
 Мæ кой йæм æппындæр нæ уыд.

* * *

Сонт уд – уарзәгой, Хуыңау у,
 Уарзәг ай кәд нәй, уәddәр.
 Хатт әнәдзуаппәй фәуарзәм,
 Мәнә раст цымас сәлхәр.

Аз сәлхәр фәдән мә гүырцәй,
 Ног, мәнгард уарзтмә бәллын.
 Арвы стъалытә мыл худыңц,
 Семә худгәйә мәллын.

* * *

Үыд иу паддзах – зәронд ләг,
 Тызмәг, йә сәр – хәнтурс.
 Беңау паддзах, – зәронд ләг,
 Хәрз әвзонг та – йә ус.

Үыдис ма афтә паж дәр,
 Раесугъд ләшшу, тәлтәг.
 Аевзонг әхсинән хаста
 Йә зәлдаг шлейф цәрдәг.

Ды рагон зарәг зоныс?
 Йә зәлтә – рухс, әнкъард.
 Мәлдзысты дыууә 'взонджы –
 Ағәр үыдис сә уарзт.

Немыңаг әвзагәй
Санахъоты Юляйы тәлмаңтә.

КАСАТЫ Батрадз

РУХС ФӘЛГОНЦӘ

«Адәймаг әй хъуамә зона, цәмән цәры, уый», — ацы ныхәстә сты Гаглойты Владимиры пьесәмә гәсгә арәст спектакль «Зәххон хуыцәуттә»-йы Битароны монологай. Терезә ацы фәлгонц куы арәзта, уәд бахауд зын уавәры: Битароны удыхъәды ныхмәләудзинәтә әххәстәй, ирдәй равдисын уыд вазыгджын хъуыддаг. Фәләй йә хъайтарау

Терезә фидарәй зыдта, цәмән цәры, уый. Аивадән. Театрән. Театрдзауән. Уыдон уыдысты йә бәллицтә, йә нысантә, йә сагъәстә. Уыдон уыдысты йә цард. Әмә сәм цыди, әххәст сә кодта, йә хъарутыл нә ауәрдгәйә, сыгъдәг әнкъарәнтә, әнәхин әмә рәестәрдәйә.

Тәбәхсәуты Балойы номыл академион театры артист Хъантемираты Махарбеджы чызг Терезә аивады зын фәндагма куыд әрбакъахдзәф кодта, уый тыххәй йәххәдәг афтә дзырдат: «Актрисә уыдзынаен, уый мә фәсонәрхәдҗы дәр никуы уыди. Уарзтон аивад. Фәләй дзы мә бынат кәм у, уымән әмбаргә дәр ницы кодтоң, хъуыды дәр ыл никуы кодтоң. Аст къласы каст куы фәдән Дзәуджыхъәуы 13-әм скъолайы, уәд баңытән кафынмә Цәгат Ирыстоны паддзахадон ансамбл «Алан»-мә. Иухатт Терчы был тезгъогәнгәйә, чызджытә афтә зәгъынц, уәртә, дам, Ирон театры фәлварәнтә цәуы, Мәскүйы теат-ралон институтмә, дам, әнәхъән курс әмбырд кәнның әмә сәм бакәсәм, зәгъгә. Хабар афтә рауд, әмә фәлварәнты смидағ дән. Сфәлдыстадон туртә иууылдәр ацыдән, фәлварәнтә раттон. Фәстагмә ма мә цыдәр дзурын кодтой, әмә сын афтә бакодтоң, дзурыны бәстү уын кафгә акәнон? Әмә къамисы уәнгтә худәгәй басур сты:

— Гъемә уәдә акаф, кәд дзургә нә кәнис, уәд.

Фæлварæнтæ фесты. Хъуыдаг скъола фæуыны гæххæттытæ æмбырд кæннымæ æрцыд. Эмæ æз çæй аттестат хъуамæ раттаин, аст къласы йеддæмæ куынæ фæдæн, уæд. Къамисы уæнгтæ мæм фæхæцыдысты. Мæ зæрдæ ницæуылуал дардтон æмæ нæхимæ ацыдтæн. Зæрдæсастæй, ансамбль «Алан»-имæ гастрольты афардæг дæн денджызы былмæ.

Иу бон мæм уырдæм тел æрцыди. Нæхимæ æрыздæхтæн, æмæ мын мамæ афтæ зæгъы, мæлинаг, хицауад дæм сидынц. Бацыдтæн культураїы министрадмæ, æмæ мæм тел æвдисынц. Уым та уырыссагау фыст: «Срочно вышлите девушку без аттестата». Цы 'мбарын ма мын æй хъуыд. Театры хицауад мæ фæсаууон скъоламæ бакодтой, æмæ мын уым фæлварæнтæ раттын кодтой. Дæс къласы аттестат куы райстон, уæд ацыдтæн Мæскуымæ паддзахадон театралон аивады институтмæ дыккаг курсмæ».

Терезæ театралон аивады институт каст нæ фæцис. Йæ бинонты царды уавæртæм гæсгæ йæ бахъуыд йæ ахуыр æрдæгыл ныуудзын æмæ æрыздæхт Ирыстонмæ. Кусын райдыдта театры. Терезæ Ирон театры æппæты фыццаг ахъазыд Ленийи роль болгайраг автор Куляковы пьесæ «Фыццаг цæф»-ы. Уый уыд 1968 азы. Уæдæй фæстæмæ ирон сценæйы сарæзта бирæ зæрдæмæхъяргæ фæлгонцтæ. Иуæй иннæ вазыгджындæр сурæттæ систа бæрzonд аивадон æмвæзадмæ. Цардхъом, зæрдæмæхъяргæ рауадысты Фатимæ — Хетæгкаты Къостайы «Фатимæ»-ы, Ныфс — Брытъиаты Елбыздыхъойы «Амран»-ы, Паддзах Тамар — Плиты Грисы «Сослан Цæразон»-ы, Машæ — Антон Чеховы «Æртæ хойы», Василисæ — Максим Горькийи «Царды бын»-ы, Катеринæ — Александр Островскийи «Тæрккъæда»-ы, Зæли — Хуыгаты Георы «Нæ фыдæлты намыс»-ы, Битарон — Гаглойты Владимиры «Зæххон хуыцæутты».

Битароны вазыгджын фæлгонц Терезæ равдыста цардхъомæй. Ссаарда йæхи авналæнтæ, йæхи ахорæнтæ. Энæхъæнæй дæр йæ зæрдæмæ айста Битароны удыхъæд, лыстæт æй равзæрста, бамбæрста йæ æмæ сценæмæ куы рацыд, уæд театрдзууы иу уысм дæр нæ бауагъта дызæрдыг кæннын йæ арæзт фæлгонцы архайд æмæ цардыл. Ирон сценæйы Битароны фæлгонц саразын уыд Терезæйы уæлахизтæй иу.

Вазыгджын роль æрхауд Терезæмæ А. Чеховы пьесæ «Æртæ хойы». Ныхæстæ йын дзы бирæ нæй, фæлæ Машæйæн йæ мидхъуырдухæн, йæ тыхст, йæ зæрдæйы арфи цæрынц. Уыци мидхъуырдухæн Машæ

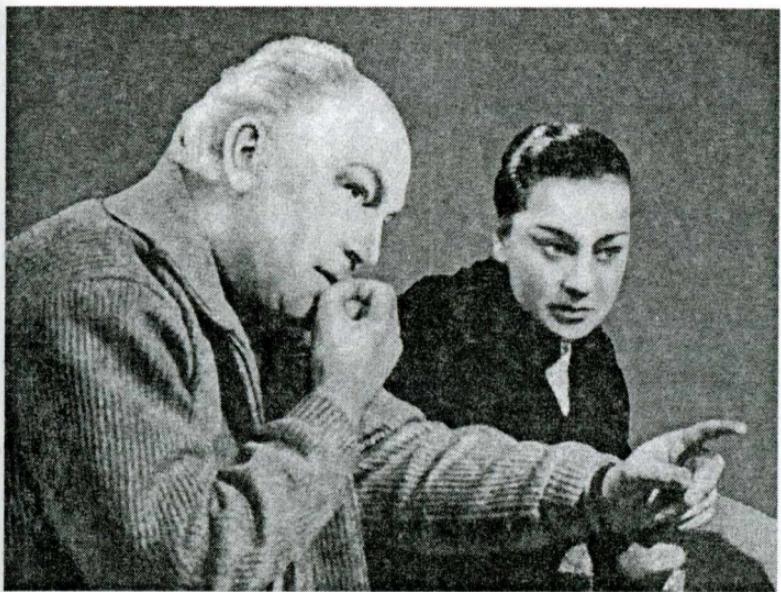
әмбәхстәй дары спектаклы кәрөнмә, цалынмә йә маңт йә хъуырмә не схәццә вәййы, әмәй йын әнә зәгъгә нал вәййы уәдмә.

Спектакльтә «Тәрккъәвда» әмәй «Әртә хойы» әвдист цыдысты Мәскуы әмәй Ленинграды театрының театралон критиктә скодтой стыр аргъ. Хицәнәй-иу бәстон ныхас цыд Терезәй арәхстдзинады тыххәй. Максим Горькийның пьесәмә гәсгә араэст спектакль «Царды бын» ирон сценәйни чи федта, уыдан сәз зәрдым әнә бадаргә нае фәуыдаиккәй йә мидхъару әddәмә кәмән бырсы, цы йә фәкәна, уый чи нае зоны, уыцы әнәсәттон Василисә Васыкә Пепелы раз күйдатайы, уый.

Ацы спектакль әвдист цыд горәт Горькийның Әппәтуәрәсөон театралон фестивалы, әмәй дзы бацахста дыккаг бынат.

Иуахәмь горәт Костромайы та Александр Островский юбилейы кадән араэст әрцид Әппәтуәрәсөон театралон фестиваль. Уым Ирон театры коллектив бацахста дыккаг бынат. Катеринаһәйни ролы тыххәй Терезәйән та радтой фыццаг преми. Уыцы фестивалы архайәг артист Бекъойты Гоги күйд зәгъы, афтәмәй спектакль күй фәцис, уәд залы цы актертә уыд, фестивалы архайджытә, уыдан сценәмә багылф кодтой, уыцы диссадажы актеры, Катеринә — Терезәй хәстәгмә фенәм, зәгъгә.

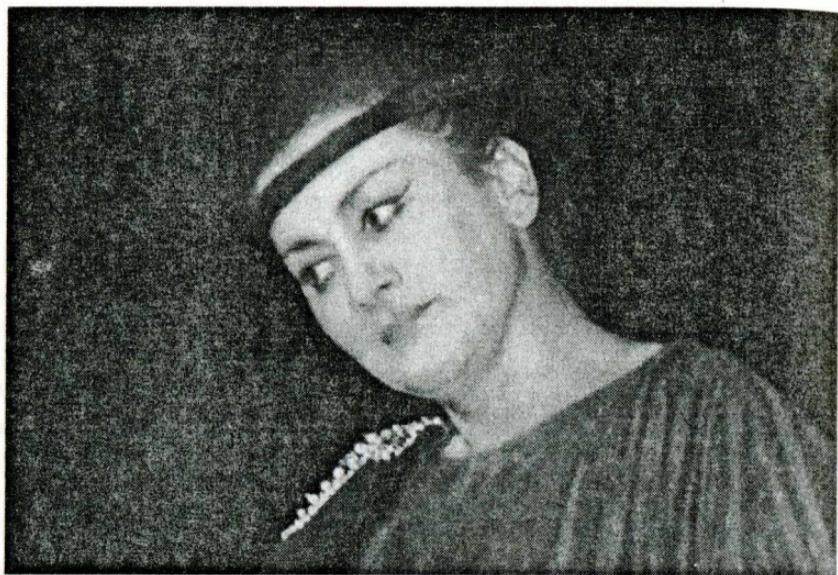
Бекъойты Гогийы мысинаңтәй ма иу та ахәм у. 1973 азы Ирон театры сәвәрдтой Плиты Грисы пьесәмә гәсгә спектакль «Сослан Цәразон». Афишәтә фехъусын кодтой премьерәйни бон. Фәлә обкомы разамондҗытә спектаклы бағиппайдтой ираэттәй әгәр әппәләны хъуыды, әмәй спектакль адәм нал федтой. Раздәхтысты йәм цалдәр азы фәстә. Падзах Тамары роль театры артисттәй ноджыдәр ма иуимә хъуамә хъазыдаид Терезә. Спектакль Цәгат Ирыстоны равдыстой цалдәр хатты әмәй йә аластой Хуссар Ирыстонмә. Терезә цасдәр рәестәг уыд Ленинграды, әмәй уымә гәсгә Тамары ролы ахъязын йә къухы нае бафтыд, кәд ай репетици кодта, уәддәр. Хуссар Ирыстоны фыццаг спектаклы уыдысты поэт Бестауты Геуәрги, ныvgәнәг Хъотайты Гришә әмәй аивадиртасәг Хъороты Сослан. Спектаклы фәстә театры разамондҗытәм бацыдысты әмәй сыйн загътой сәе уайдзәф. Тамары ролы зәрөнд усы цәмән хъязын кәнүт, ау, әрыгондәрәй йә баивән нае, зәгъгә. Терезә әртә боны фәстә ахъязыл падзах Тамары ролы. Адәмы зәрдәмә афтә тынг фәцьид әмәй дыккаг спектаклы театрлзаутәй залы къух бакәнән нал уыд.

Тәбәхсәүты Бало җмәк Терезә.

Киноның «Чермен». Азау — Терезә, Чермен — Уататы Бибо.

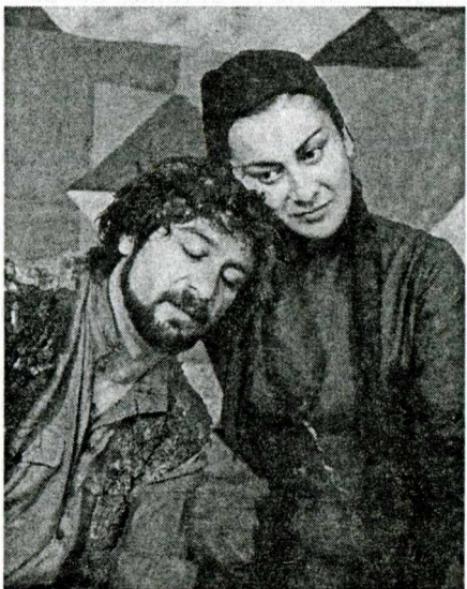
Спектакль «Медея». Медея — Терезә.

Спектакль «Хабос амма Аминнэт». Аминнэт — Терезә.

Спектакль «Сослан Цәрәжон». Дауыт-Сослан — Тлаттаты Бексолтан, Тамар — Терезә.

Спектакль «Нә фыдаелты на-
мыс». Күйдәг — Дзиуаты Ана-
толи, Зәли — Терсәх.

Әртә равдысты бәстү театрдауты курдиатмә гәсгә спектакль ахъаздысты иуәндәс хатты. Театры ешіраг режиссер Хуыгаты Георы хъуыдымә гәсгә, Терезә әнтыстджынаң цыдис иу хъастанәй иннәмә. Йә фәстаг күист уыдис Медея. Ацы спектакль дунейы егъаудәр театртаң кәңзыйы репертуры нәй, ахәм нә разындән. Медеяйы роль баһәс кәнынц аивады бәрзәндәм чи схизы, ахәм актрисәйән. Ирон театры йә әвәрдтой бирә хәттыты, фәлә Терезәйы Медеямә театрритасджытә ракастысты бынтон әндәр цәстәй әмә, күид загътой, афтәмәй Медеяйы фәлгонц у Терезәйән йә хуыздәр күистытәй иу.

Республикәйи сгуыхт артист Хуыгаты Сурен бирә спектакльты ахъазыд Терезәимә, әмә йемә күид әнцион күсән у, уый тыххәй афтә загъта: «Терезә у нә республикәйи хуыздәр актрисәтәй иу. Мәнән мә хъуыдаг фәраестмә, Терезәйи хуызән партнер мын кәй уыд, уымәй. Терезә мән нә, фәлә Ыын дур күи әрәвәрдатаис йә разы, уәддәр әй скусын кодтаид, афтә арф-иу бацыд йә фәлгонцы».

Институты ахуыргәнгәйә, Терезә театралон аивады сүсәгдзинәйтәй бирә базыдта, фәлә уәддәр ье сәфәлдистады стыр скъолайыл нымадта Ирон театр. Стыр бузныг уыд Хуыгаты Георәй, Сланты Къостайә, Саламты Къолайә, Туменаты Еленәйә, Хъәрджынты Варварәйә. Уыдон ын бауарзын кодтой театр, сахуыр әй кодтой фәллой кәныныл, аивады хи фәндәгтә агурыныл, уыдон ын бацамыдтой, театр адәймаджы царды цы егъау бынат ахсы, уый.

Терезә уәлдай хъарм зәрдә әмә әхсyzгонәй мысыд Хуырымты Уырызмәг әмә Хъаләгаты Федяйи: «Гыццыл чызгәй бацыдтән театрмә әмә цы 'мбәрстон? Ници әппындәр. Арахсгә дәр ницәмә кодтон. Уыдон мә алцәуыл дәр сахуыр кодтой. Театрыл әнувыд, удуәлдайә күсын, характерыл, фәлгонцыл күид күсын хъәуы, цәмәй ирд рауайа әмә адәмы зәрдәмә фәңәуа. Алцәуыл дәр мә күи сахуыр кодтой, уәл мын амардысты. Мә бон сын... Күид партнершә, афтә сын мә бон баләггад кәнын нал баци...»

Терезә-иу әхсyzгонәй ракодта ье 'мкусджыты хорзы кой, фәлә нә уарзта дзурын йәхи күистыты тыххәй. Никуы ской кодта, райдианы театры әхсәз туманыл күид күиста әмә ма уәләмхасән мызды тыххәй әфснайәг дәр кәй уыди. Никуы

ской кодта, сценәмә рахизыны размә-иу ын чидәр күү йæ дзабыртæ, күү йæ парик күүд амбæхста, цәмәй истәмәйтү ныссуитæ уа. Мастæй-иу күүннæ байдзаг, фæлә сæ ныхасмæ никүү рахаста.

— Адæммæ афтæ кæсү, — дзырдта-иу Терезæ, — әмәр артисты цардæй әнцондæр ницы ис. Уымæй хъæлдзæгдæрничи у, уымæй амондджындæрничи у. Уадз әмәр сæм кæса афтæ, уый хорз у. Хъуамæ афтæ уа.

Йæхи царды әнцойдзинады тыххæй та-иу афтæ дзырдта Терезæ: «Изæры спектакльмæ цы адæм әрæмбырд вæййы, уыдон дæ күистæй разыйæ күү ацæуой, сæ зæрдæты сын исты ныфсы цæхæр күү равзæрын кæнай, уæд актерæн, мæнмæ гæсгæ, уымæй стырдæр амонд царды мидæг ницы ис. Күүд сылгоймаг, афтæ мæхи амонд саразынмæ бирæ хæттыты хъавыдтæн. Бирæ хæттыты йæм бадаргъ кодтон мæ къухтæ (йæ мидбылты баходæгау кодта). Хуыцау нæ радта, күүд ын акæнон хъуамæ? Стæй мын мæ чызг Аленæ кæй ис, уый амонд нæу?! Уымæй стырдæр амонд нæй.

Æрвylбоны тæхгæ царды хъæбисæй-иу мад әмәр чызг тезгъо кæнинæн цы цыбыр рæстæг ратыдтой, уый-иу рухс тæлмæй баз-зад сæ цардæллон зæрдæты. Фæлә әгъятыр у хъысмæт. Әндæр уыцы фыдохы изæр... Фарон Цæгат Кавказы театралон фестивалы рæстæг Абхазаг театры спектаклæй күү рацыд, уæд Уæрæсейи Федерацийы сгуыхт артист, адæмы уарzon Хъантемыраты Терезæйæн трамвайæ рахизæны цæмæн алæууыд йæ уæлхъус сау мæлæт?..

Актеры удуæлдай күисты зындзинæдтæй кæй никүү фæтарст, йæ бæлиццаг дæсныйадмæ күүдфæндыйи цæстæй кæй нæ каст, кæд уый нæ фæцыд удхæссæджы зæрдæмæ.

Йæ тæккæ күистмондаг, йæ тæккæ цардмондагæй ацыди мæрдтæм Терезæ... Æвгъауг...

Нал рахиздзæн ирон сценәмæ. Фæлә ма бирæ азты цæрдзæн, афтæ бирæ кæй уарзта, йæ цард аивадæн кæй тыххæй снывонд кодта, уыцы театрдаууты зæрдæты.

Терезæйы сֆæлдыстады тыххæй цыппар азы размæ бацæттæ кодтон телевизион равдыст «Хъысмæтæй амондджын фæдæн». Уæд мæм равзæрдисты ацы рæнхъытæ, әмæ сæ равдысты кæрон фæскадр, Терезæ әдзух күүд зæрдиагæй күиста, афтæ зæрдæбынæй бакаст.

АКТЕР

Нæ бабæлдзæн мæ цардвæндагмæ ничи,
Къæвда бонтæ фæфылдæр вæййынц хуртæй,
Мæ бæллиц мыл сындзгæрдæгау ныйичъи,
Мæ фæлмæн базтæ баивдæуыд дуртæй.
Үæддæр хъысмæтæй амондджын фæдæн,
Æнкъард цæстытæ цины тæмæн ахсынц...
Хæссын мæ уд, мæ сагъæстæ дæуæн,
Рæстзæрдæ театрдзуа,
Мæ Хуыцауыл дæ барын.

ХЪАНТЕМЫРАТЫ Римә

ЦАРДЫ ФӘЗИЛӘНТАӘ

Уәд аәз педагогон институты ахуыр кодтон. Цардтаң, Ватутины уынджы нын цы 'мдзәрән уыд, уым — институтаң йәхи кәртү. Немә наә ахуыргәнджытәй дәр бираәтә цардысты әәд бинонтә. Студенттимә сын тыңг хәлар ахастытә уыд. Кәддәр Дзасохты Гиго Жеридоны семинары тыххәй афтә фыста: «Семинаристтә хъәуы цәрдҗытимә әңгом цардысты, әмә сын уый стыр ахъаз уыд; фыдаелты хорз ағъдәуттә сә цудын наә уагътой, ирон әфсарм әмә фарнәй барстай сә алы къаҳдзәф дәр».¹

Раст афтә уыдис ацы әемдзәрәны дәр. Сә цин дәр әмә сә хъыг дәр йә цәрдҗытән иу. Хистәрты фарн әмә кад сәрәвәрән уыди кәстәрты ағъдау әмә уагән. Фәззыгон хъарм изәрты-иу әемдзәрәны кәрт йе 'мдзаг бацис фәсивәдәй. Фәсәмбисәхсәвтәм-иу наә бандад сә хъәлдзәг ныхас, дардмә-иу хъуыстысты фәндыры цагъд әмә ирон зарәджы зәлтә. Фәлә дзы никуы федтаис әнәгъдау ми, никуы дзы фекъуыстаис әнәфсарм ныхас.

¹ Гиго Дзасохов. Статьи и очерки. — Орджоникидзе, 1970. — 156 ф.

Уыцы азты әмдзәрәны кәрты арәх фембәлән уыдис, махмә уәд карджын чи каст, ахәм хәрзуынд әмә аив сылгоймагыл. Сабыргай-иу рацәйцид кәртыты әмә-иу уынджы уым дәләмә араст. Никуы йә федтон искәимә әрләугә, ныхас кәңгә. Йә фәлмаст җәсгомыл никуы ахъазыд мидбылхудт. Цымы-иу җә-уылдаәр арф хъуыды кодта, уыйау әппүнәдзүх дәр йә цәстәнгас араәт уыд зәхмә.

Арәх-иу афарстам мах нә кәрәдзи, чи у, зәгъигә, уымәй. Фәлә әрыгон адәймаг кәддәриддәр тагъд кәны кәдәмдәр әмә йә нә февдәлы, суанг йә фарстән дзуапп райсынмә дәр. Әрләууын әмә хистәрты зондджын ныхастан байхъусын, йә алфамбылай аләмәтты монон хъәздыгдзинәдтә банкъарын әмә бамбарын. Сызгъәрин нәмгуытау сә әруидзын әмә сә дәхи зәры бонты кәстәр фәлтәрән байуарын. Зәрдым әрләууынц Пушкины ныхастан: «Ленивы мы, ленивы и не любопытны...».

Кәрәдзи фәдым азгъордтой ахуыры бонтә. Иуцалдәр азы бакуыстон ирон әвзаг әмә литературәйи ахуыргәнәгәй скъолайы әмә фәстәмә әрбаздәхтән мә уарзон институтмә күсынмә.

Диссаджы хъәздыг чиныгдон дзы уыдис уәд нә ирон кафедрәйи. Әлборты Барысби (йә бындурәвәрәг) Ирыстоны әмә бәстәйи алы кәрәтты уырзәй сгарәгай кәй фембырд кодта әмә Әхсараты Райә (кафедрәйи хистәр наукон күсәг) цып-пор азы дәргыз җәстыгагуытай кәй фәхъяхъәдта, уыцы чингуытә. Әмә дзы цынә уыдис, цынә: ирон әвзаг әмә иумәйаг-әвзагzonынад, иранистикә, Ирыстон әмә Кавказы әппәт адәмты истори, уымә ирон әвзагыл цыдәриддәр рацыд, фыццағ ирон чиныг «Цыбыр Катехизис»-әй (1798 аз) райдай әмә суанг әвдайәм азты онг, уыдонәй хицән экземпляртә. Иуәй-иутән дзы фылдаәр хатт ссарән нә уыдис нә горәты сәрмәгөнд библиотекәты дәр.

Чингуитимә архайгәйә иуахәмы мә къухмә әрбахауд әмдзәвгәты әмбырдгонд дыгурон диалектыл – «Колхозон фәндур». Йә дәлсәргонды – «Әмдзәвгәтә әмә кадәнгә». Орджоникидзе, 1940 аз. Йә автор Саукүити София. Ацы къаннәг чиныг мә сразәнгард кодта, 20-30 азты ног царды әүүәлтә се 'мбәхст сфаелдыстадон тыхтә кәмән райхъал кодтой, уыцы ирон сылгоймәгты нәмттә (Коцойты Магда, Хъуылаты (Дзаттиаты) Верә, Хъуылаты Варка, Варварә Чередниченко әмә әнд.) дзылләйә размә рапхәссынмә. Се 'хсән уыдис Саукүити София-

йы ном дәр («Мах дуг», 1978, №12), фәлә мын уәд әрмәг фаг наә уыдис...

Әрмәст бирә фәстәдәр базыдтон, мән кәддәр дисы чи 'фтыдта — студентон азты, уыцы хиуылхәңгә сыйгоймаг әмә Саукүти София иу адәймаг кәй сты. Къорд азы фәкүиста уый ирон әвзаг әмә литературағайы кафедрәйи, уыд дзәвгар науқон уацты автор.

Абон ирон әвзаг әмә литературағайы кафедрә (ныр фәкъабазджындәр, рахицән дзы сты ирон литературә әмә литературон сфералдыстады кафедрәтә) ләууы йә 75 азы боны бәрәгбоны къәсәрүүләр әмә мә фәндүүлүк ныхас зәгъын, уәхскуәзәй дзы чи фәкүиста, уыданән: мә уарзон ахуыргәндҗытә Багаты Никъала, Калоты Геор, Гагкайты Хъазан, Тахъазты Харум, мады ад нын чи кодта, уыцы Әхсараты Райә әмә иннәтән...

Никъалайы мидисдҗын лекцитә, Георы уәздан ныхас, Райәйи зондамонәнтә рох наә уыдзысты канд мәнәй наә, фәлә сәкъухтәй цы бирә фәсивәд рацыд, царды раст фәндагыл кәй сәвәрдтой, ирон әвзаджы ад кәмән банкъарын кодтой, ирон дзырды сусәгдзинәйтә кәмән рапром кодтой, уыданәй се 'ппәтәй дәр. Цыбыр рәстәг акуиста кафедрәйи сәргъләү-уәгәй Гагкайты Хъазан — стыр ахуыргонд, йә наукон күистытә канд наә бәстәйи наә, фәлә фәсарәнты дәр зынгонд кәмән сты, фәлә хүимәтәг әмә кәстәртүүл әнувыд адәймаг чи уыд. Иу бәрәгбон дәр ахәм наә уыдис, әмә уый кафедрәйи сыйгоймәгтәм әнә дидинджытә кәнә аддинжинәгтә кәд әрбакыдаид.

Фәлә уәддәр мә ныхас абон бәлвырдләр Саукүти София-йыл уыдзән.

София райгуырди 1916 азы Лескены хъәуы. Йә фыд Хамби 1923 азы амарди тифәй әмә әхсәз әнахъом сывәллоны баззадысты сәрынчын мады әвджид. Цыбыркъух әмә фәкәсүүн хъуаг хәдзары сывәлләттән кәм уыди фадат афоныл ахуыры фәндагыл әрләүүүнән. Сә алы хъуыддаг дәр сәхи әвзонг уәхсчытәм хауди, әмә София суанг иуәндәс азмә наә бацыд скъоламә. Стәй Лескены уәд скъола уәвгә дәр наәма уыди. Әрмәст ног цардарәзтад куы райдыдта, советон хицаудзинад куы 'рфи-дар, уәд, фыццагдәр скъолатә цы хъәутүү байгом, уыданәй иу уыдис Лескен (1926). Сәххәст ахуырмондаг фәлтәрәй бирәтүү бәллиц. Бахудти йә амонд гыщыл Софиямә дәр: бахызт

скъолайы къәсәрәй, зәрдәргъәвдәй ахуыр кодта, сси ногдзау, стәй та фәскомцәдисон дәр. Фәстәдәр йе 'мдзәвгәтәй иұы фысадзән:

*Мә сабий, мәгур бон
Седзәр ном уидә,
Әрмәст мин мә фәском
Загъта уәд фидә.*

Хъәууон скъола әентыстджынәй каст күү фәцис, уәд София әртынәм азты райдиан ахуыр кодта, педагогон техникумы цы Ҽаттәгәнән курсытә уыд, уыдоны.

Уазал әмдзәрән әмә кәйдәр фатеры къуымтә, әвәллайгә ахуыр әмә әххормаг бонтә әнә фәзынгә нә фесты рәзинаг чызджы әнәннездинадыл. Әмбисахуырәй София, уәззau рынчын фәуәвгәйә, ацыд фәстәмә Лескенмә. Йәхәдәг йә цардәндаджы тыххәй күүд фыста, афтәмәй «...рынчынәй дәр әңцад нә бадтән. Хъәппәрисджынәй архайдтон хъәуы фәскомцәдисон чырәйы күисты». Фәлә бирә нә бафәстиат София Лескены. Йә хъуыдыты, йә бәллицты әдзуҳдәр тырныдта ахуырмә әмә фыста:

*Ахурмә, ахурмә әмвәндәй
Рацо, цәй! Әнгарә, цурдәр...*

София бацыд педагогон техникуммә. Уый йә рәстәдҗы уыд ирон литератураіы артдәст. Ирон әвзаг әмә дзы литератураіы ахуыргәннәгәй күиста Гуриаты Гагуызд. Уый ма разамынд ләвәрдта литературон къордән дәр. Се 'рбадтыты аивадон уацмыстә кәддәридәр әдзәстхизәй әвзәрстой. Дзырлатой әмдзәвгәтә фыссыны дәснүйадыл. Къорды уәнгтәй бирәтә уәд банкъардтой аив литератураіы ад, ам райдыдтой әвзарын сә тыхтә сфәлдыстады. Сә уацмыстә мыхуыр кодтой къухфыст журнал, кәнә къулы газеты. Ацы къордәй ирон фысаджыты рәнхъытәм әрбацыдысты Мамсыраты Дәбе, Бесаты Тазе, Хъайтыхъыты Геор, Плиты Грис, Ардасенты Хадзыбатыр...

Ацы къорды хъазуатонтәй иу уыд Саукүйты София дәр. Әмә, кәд поэтикон уацмыс фыссыны әғъдәуттә фаг хорз нәма зыдата, уәддәр йә фыцлаг әмдзәвгәтә мыхуыры цәуын райдыдтой газеттә «Әрыгон большевик» әмә «Сурх Диғорә»-йы.

Техникумы йә ахуыры азты тыххәй София фәстәдәр фысадзән: «... уым райдыдтой мә царды диссагдәр бонтә: зәрдәйы фәндиаг ахуыр кәнүн, әхсәнадон күист зәрдиагәй

кәнүн аәмә хъәлдзәг уәвүн. Фыццаг дыууә азы уыдтән профкомы сәрдар, уый фәстә — фәскомцәдисы комитеты секретарь». Уыдис горәты, обләсты аәмә крайты сылгоймәгты фыццаг съездты делегат. Стәй горәты Фәскомцәдисы Пленумы уәнг.

1936 азы иттәг хорз бәрәггәнәнтимә София каст фәци педагогикум аәмә бацыд Цәгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институты уырыссаг әвзаг аәмә литератураһы факультетмә әнә фәлварәнтәй куыд иттәг хорз бәрәггәнәнтимә педагогикум каст фәуәг.

Ам, уалдзыгон райдзаст бонтау, кәрәдзи фәдыл азгъордтой студенты куы фыдағсәст, куы фыдаххормаг, фәлә уәддәр амондажын азтә. «За четыре года учебы в институте получила четыре премии, — кәсәм дардәр Софийай мысинағты. — Два раза премирована была промтоварами, а два раза — путевками». Уымәй уәлдай ма София иста Къостайы номыл стипенди — 500 сомы.

Институты Софийай поэтикон курдиат йә тых хъомысджындәрәй әвдышта. Йе 'мдзәвгәтә арахәй-араҳадәр цыдышты газеттә «Рәстдзинад», «Әрыгон большевик» аәмә журнал «Мах дуджы». Йә хъус аәм әрдәрдта фысаджыты Цәдис дәр аәмә 1937 азы Софийай арвыстой Мәскуымә әртә къуырийы аәмгүйүд курсытәм.

Стыр горәты литературон цард, мидисәй хъәздыг лекцитә, зындгонд фысаджытә аәмә поэттимә фембәлдтыйтә фәахъяз сты Софийай миддунейән.

Студент ма уыд, афтәмәй София бацәттә кодта аәмә мыхурымә радта йе 'мдзәвгәты әмбырдгонд «Колхозон фәндур». Чиныгән цәстуарzon разныхас ныффиста Хъазбегты Хъазбег.

Къаннәг у Софийай чиныг. Әдәппәтәй 57 фарсы, 29 аәмдзәвгәйи (ай-гъай, әнәмәнг йе 'мдзәвгәтә се 'ппәт на бацысты әмбырдгондмә — Х.Р.) Фыст сты дыгурон диалектыл.

Поэт сәрыстыр у йә райгуырән бәстәйә аәмә зәрдәбынәй зәгъы:

... Мә цийнә, мә хъаруә,
Мә лирә, мә зар,
Советон курдадзә,
Кәнун дин ләвар!..

Ацы ныхәстә автор райста эпиграфән йе 'мбырдгондән. Поэт зары хәххон сылгоймаджы цардыл, йә райгуырән бәстәйыл:

*Аерзарун абони мæ зарæг,
Фæззонун мæ фæндæ æргом,
Советон рухс бæстæ нæ дарæг,
Гъе йе нин фæлундуй нæ бон.*

Амхуызон аэмвæзадыл фыст не 'сты, кæй зæгъын æй хъæуы, Софийайы аэмдзæвгæтæ. Сæ иуæй-иутыл зыны нырма æвæлтæрд къухы фæд. Йæ рæстæджы фыстытæй уыдон æндæр бирæты зæрдыл æрлæууын кæнинц. Анæфæзынгæ сыл нæ фæци рæстæджы низ – риторикæйы тæфаг, фæлæ æнæмæнг се 'хсæн ис аивадон æгъдауæй æххæст аэмдзæвгæтæ дæр («Сæрдтон изæр», «Нæуæг анз», «Ацæг уалдзæг»...) амæ дзураæг сты, Софийамæ поэтикон курдиат кæй уыдис, ууыл.

София педагогон институт каст фæци 1940 азы амæ аспирантурæмæ дæр уæд бацыд. Фæстæдæр йæ автобиографийы фысдзæн: «...аспирантурæ каст фæдæн иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ, фæлæ, ме 'нæниздзинад лæмæгъ кæй уыд, уымæ гæсгæ иу аз нæ ахуыр кодтон амæ мæ диссертаци фыст нæ фæдæн. Уалынмæ та мæ наукон разамонæг амард».

1943 азы София фæстæмæ 'rbazdæxt пединститутмæ амæ кусын райдыдта ассистентæй ирон æвзаг амæ литературæйы кафедрæйы. Касти лекцитæ ирон адæмон сфæлдыштад амæ ирон литературæйы тыххæй, кодта практикон ахуыртæ, уыдис æхсæндзарды архайæг. Уымæ иу бон дæр нæ рох кодта йæ наукон күист амæ 1948-49 азты ногæй кусын райдыдта йæ диссертацийыл. Йæ темæ уыд — «Гæдиаты Секъайы цард амæ сфæлдыштад».

Кæй зæгъын æй хъæуы, ацы темæ уæды рæстæг «зæрæстон» уыд. Секъайы сфæлдыштады тыххæй мыхуыры рацыд æрмæст дыгууæ уацы¹. Күисты пълан Софийайæн йæхи къухфыстæй баз-зади хуымæтæг тетрады сыфтыл. Авзары дзы ахсджиаг амæ цымыдисаг фарстытæ, дзуры дзы актуалон проблемæтыл. Бæстон күистæй фаг уыдаид дыгууæ диссертацийæн дæр, иннæрдьыгæй та, æгæр иумæйаг кæй у темæ, уымæ гæсгæ, гæнæн уыдис, амæ иу диссертацийы дæр бæлвырдæй мацы зæгъя.

Анцон нæ уыд Софийайæн, ай-гъайдæр, æнæ наукон разамонæгæй кусын: уыцы заман ирон наукæйы тыхтæ тынг æрмæгүүр сты. Се 'цæг дунемæ ацыдышты Цомахъ амæ Нигер. 1937 азы арты басыгъд Дзагуырты Гуыбади, Сыбыры уазал ахæстæттыл

Гадиев Ц. "Секъа Гадиев — осетинский поэт-самоучка // Известия Горского Педи-
нститута. — 5 т. — 1925; Ардасенты Х. "Гæдиаты Секъа" // Мах дуг. — 1945. - № 10.

рæстæй хъизæмар кодта Аæлборты Барысби. Аæмæ институты ахуыргонд Совет 1949 азы 7 октябрь уынаффæ рахаста: «Прощай Министерство просвещения о прикомандировании с отрывом от производства ассистента кафедры осетинского языка и литературы Савкуевой С.Х. в Московский Институт мировой литературы им. М. Горького для подготовки к защите диссертации».

Ацы курдиатæн цы дзуапп райстой, уый аbon дæр бæраæг нæу, фæлæ афтæ хъуыды кæнæн ис, æмæ дзы кæй ницы раудад. Дзæгъæлы нæ фæуыдаид Софийайы ацыд Абайты Васомæ Ленинградмæ. Дызæрдыггаг нæу, Васо йын зæрдæбынæй кæй баххус кодтаид æмæ йæ наукон куысты раст фæндагыл кæй сарæзтаид, уый.

София йæ диссертаци фыст фæци 1950 азы, фæлæ уый фæстæ цы бæсис, уый та.... Хæстæг-хиуон, кæй бафарстæуа, ахæмæй йынничиуал бæззад, София та мой не скодта. Цардис иунæгæй, раздæр — æмдзæрæны, уый фæстæ та, институт ын цы иууатон фатер радта Ватутины уынджы, уым.

Йæ амæлæты фæстæ йæ къухфыстытæ, куыд зæгъынц, афтæмæй æвæрд уыдысты иу чумæданы. Уыдонимæ, æнæмæнг, уыдаиккой Софийайы конд бирæ нывтæ дæр. Куыд мын дзырдтой, афтæмæй, дам, София хорз араехст ныв кæнynmæ дæр, фæлæ сæ никуы никæмæ æвдышта. Цы ма уыдаид уыцы чумæданы, Хуыщау йæ зонæг. Йæ амæлæты фæстæ дзæгъæл фатер бирæ азты къухæй-къухмæ фæцыдис. Никуы никæй зæрды æраæфтыд байтом кæнyn уыцы дзаумадон, æмæ йæ афтæ 'хгæдæй кæд æмæ чи аппærстаид бырондонмæ, уый зын зæгъæн у.

ДЗОДЗЫККАТЫ Зәидә

ФРАЗЕОЛОГИЗМТЫ НАЦИОН ХУЫЗ

Ирон әвзаджы къәбицы бирә хәзнатә ис. Уыдон ын дәттыңц, иннә әвзәгтәй йә чи хицән кәны, ахәм ахорәнтә. Ахуыргәндә раджы бафиппайдой, дунейы әвзәгтән къорд иумәйаг миниуәджы кәй ис, фәлә сә хицәндзинәдтә та дзәвгар фылдәр кәй сты, уый. Әвзәгтә сә кәрәдзийә јеппәты тынгәр цы фәрәэстәй хицән кәныңц, уыдоны сәйрагдәртә сты дыууә кәнә фылдәр дзырдәй арәзт әнәивгә зәхәттә — фразеологизмтә. Сә фылдәр хай нә ныхасмә хәссыңц тыхджын әнкъарәнтә. Ахәмтә сты, зәгъәм: (*искәй*) сәрмә схизын, (*искәй*) уәлныхты хәссын, әррайән әмдзәгъд, Гандзайы амәддаг бауын; *Дә* цәхдон кәм нә уа, уым дә къәбәр ма тул; Халон халоны цәст нә къахы әмә әнд. Адонмә ләмбынәг әркәсгәйә, фыщаджыдәр, базонән ис нә адәмы ивгүүйд царды хабәрттә, алыхуыzon историон цаутә. Уыци фадат нын уымән ис, әмә фразеологизмтә әнусты сәрты фәңцидысты әнәивгәйә: иу фәлтәр сә иннәмә фәләвәрдта стыр хәзнейай. Уымәй уәлдай ма нә ацы зәхәттә цымыдис кәныңц се 'нкъарәнтә әмә арф хъуыдиттәй. Афтә әхсызгонәй дәр сә уый руаджы пайда кәнәм нә ныхасы. Нә цәстытыл нын ауайын кәныңц әнәхъән нывтә, фәлгонцтә; зәгъәм: *Мә* мастьыл мын цәxx акодта; Цылпар цәстәй йәм кәссы, *Мысты* хуынкъ туманәй агуры, *Дыууә* цәсты астәуәй фындыз фелвасдзән, *Ме* уәнгтә әрыйзгъәлдысты әмә бирә әндәр фразеологизмтә әнәмәнг сарәстой, фыссәджы курдиат кәмә уыдис, ахәм адәймәгтә. Фразелогизмтән арах вәййи комкоммә бамбарән дәр. Абарут: *къәхтә* адаргъ кәнын, царм стигъын, хи гуылы бын әндзарын әмә а. д. Фәлә әнкъарәнджын фразелогизмтә уыдон свәййыңц сә ахәсгә нысаниуәгтү. Дзурәг дәр әмә фыссәг дәр сә фәрцы әнционәй әмә бәлвырдәй фәзәгъыңц сә хъуыдитә, равдисыңц, кәмә цы цәстәй кәссыңц, уый.

Разы кәмәй нә вәййыңц, уыдоны тыххәй фәзәгъыңц: *Йә* ныхтә дзы ныссагъта кәнә *Хакхәй* ахызти, *Йә* дзыхы ницы

уромы, Йæ туг ын банизта æмæ æнд. Кæйдæр нæ «алхысъ кæнын» куы бафæнды, уæд та фæзæгъæм афтæ: зæлдаг хæцъил фестад, зæд ыл атахт, хъуымыз билтыл нæма бахус æмæ æнд. Фразеологизмы фærцы ис бауайдзæф кæнæн дæр, йе та æнæрвæссондзинад æмæ æнæуынondзинад равдисæн: дæ раттæгыл уай, хуыцауы æлгъыст, ме сæфт дзы уынын, хуынкъ суарийы аргъ нæу æмæ æнд. Адæймагæн йæ мидуавæр равдисынц фразеологизмтæ-æвастхæртæ: мæ хæдзар, мæ арт баузал, Царциаты диссæгтæ, мæ къонайыл, уый дын дзы гъе æмæ æнд. (Адон фылдæр хатт фæзæгъæм хъæрæй).

Адæм се 'нкъарæнтæ, сæ зæрдæйи ахаст равдисынц арфæты дæр. Уыдон дæр, фразеологияны иу хай уæвгæйæ, сты национ культуры æвдисыны тыхджын фæрæз. Сты алыхуызон: ныхасы уавæрмæ гæсгæ, чи сæ фæдзуры, уыдоны кармæ гæсгæ, дзурæг æхсæнады цы бынат ахсы, кæнæ сылгоймаг у æви нæлгоймаг, æппæт уыдæттæм гæсгæ. Нæ арфæтæ паражатдæр сты хистæрты æмæ астæуккаг кары адæймæгты ныхасы. Нæлгоймæгтæй дæр æмæ сылгоймæгтæй дæр арæх хъусæм: фыдбылызæй хызт у, арфæйаг у, дзæбæхæй цæрут, рæстмæ ут, хорз амонд дæ хай, дæ хъæбулты хурæй бафсæд, амондджын къах æрбавæрæд, бæрсткуывд ут, донарæхæн фæцæр, дæ цæрæнбон бирæ, цардæй бафсæд æмæ æнд. Сылгоймæгты ныхасы арæх фехъусæн вæйы, рæвдауæн æмæ разыдзинады ахаст цы арфæтæн ис, ахæмтæ: мæ уд дæ нывонд, мæ фæрстæ дын фехæлой, дæ мад дæ сæрыл хаст фæуа æмæ а. д. Сылгоймæгтæм арæзт вæйынц ахæм зæрдæлхæнæн ныхæстæ: дæ хъæбулты хуртæй бафсæд, зæрдæрухс у, цæстырухсæй фæцæр. Күйд зонæм, афтæмæй нæлгоймæгты арфæты ахсджиаг бынат ахсынц Хетæджы дзуары æмæ Уастырджийы нæмттæ: Уастырджи дæ рахиз фарс цæуæд, Уастырджи де'мбал фæуæд, Уастырджи дæ йæ рахиз базыры бын бакæнæд, Хетæджы дзуар дын æххуысгæнæг уæд. Нæлгоймæгтæ ма уарзынц ахæм арфæтæ дæр: Хуыцауы хорзæх дæ уæд, фарн уæ хæдзары, дæ хъуыддаг раст æмæ а.д. Хъыгагæн, бæрцæй дæр æмæ æнкъарæнтæй дæр æрыгæтты арфæтæ бирæ мæгуырдæр сты, сæ нымæц 4 — 5-æй уæллæмæ нæ хизы. Уыцы арфæтæм хауынц: амондджын у(t), хъæздыг фæу(t), хорзæй бæззай(ут), дзæбæх у(t), бирæ хæрат. Күйд уынæм, афтæмæй нæ уæздан æмæ ныфсдæттæг арфæтæн тас у скуннæг уæввынæй. Уымæ гæсгæ не 'ппæты хæс дæр у фæсивæдæн арфæты ахадындзинад æмбарын кæннын æмæ сæ уыдонæй раст пайды кæнныыл фæлтæрын.

Фразологизмтән сә фылдәр хай, әнәмәңгәй, не 'взагән дәттынц «ирон» хуыз: әндәр әвзәгты кәнә әппүндәр нәй се 'мхуызон фәлгонцтә, кәнә та уызы фәлгонцтә, царды фәзиләнтә бынтон әндәр хуызы әвдист ңауынц Зәгъәм, зәрдә зәгъы, зәрдә әлхәнын, хъус дарын, саджы фисынтыл амад әмә әндәрты мидис уырыссаг әвзаджы афтә нывәфтыдәй әвдист нә ңауы: зәрдә зәгъы-ибынынты ыннаты уырыссаг әвзаджы ис «хочется», зәрдә әлхәны у «угождает», саджы фисынтыл амад та — «стройный». Уырыссаг әвзаджы әмкъай фәрәзтә нәй мәнә ацы әмбисәндтән дәр: Хистәрән йә фынdzi амәрз әмә йә зондәй бафәрс; Бәллас күы акәлы, уәд йә сыхагыл баштайы. Ацы әмбисәндтәй фыццаджы әвдист әрциди, нә адәммә хистәрән стыр кад кәй уыдис, уый. Дыккаджы та бazzад нә фыдағылты фәдзәхст — сыхагимә лымәнәй ңәрүн кәй хъәуы. Иннае ирон әмбисәндтәй дәр бирәтә әвдисынц нә адәмы идеалтә, сә зондахаст, әндәр адәмтәм ахджаиг цы нә кости әмә нә кәсы, царды ахәм фәзындтә. Фразологизмы ма әмбәхст вәйиынц историон ңаутә дәр: Цыбыртты сыйғыд бакодтой; Мәнә Царциаты диссәгтә! Хъарсы фидар басаста әмә а. д. Алы адәмән дәр йәхи истори кәй ис, йәхи царды фәтк, уымә гәсгә ирон әвзаджы дәр нәй, зәгъәм, уырыссаг әвзаджы цы фәлгонцтә әвдист әрцидысты, ахәмтә: Любишь кататься, люби и саночки возить; Баба с возу — кобыле легче әмә әнд. Кәрәдзиимә цы әвзәгтә барәм, уыданы ис, сә мидис әмә сә арәзтәй әмхуызон чи у, ахәм әнгом здәхтытә дәр. Абарәмма: мә сәр лыгмә дәттын, стәй даю голову на отсечение, ңәсты гагуыйай хъаҳъянын — хранить как зеницу ока, ниши суры — никто не гонит, сыйғырин къухты хицау — золотые руки әмә әнд. Адонәй уәлдай ма дыууә әвзаджы бацамонаң ис, сә мидис иу кәмән у, сә арәзт та алыхуызон, ахәм здәхтытә дәр, зәгъәм: Үрс мит дәр у, фәлә дзы къәхтә сийынц — Не все золото, что блестит; Къобы дзуар әй фәндараст фәкәнәд — Скатертью до-рога әмә а. д.

Күйд федтам, афтәмәй «ирон» хуыз кәмән ис, ахәм әнгом дзырбәстты нымәц, иннае къордтимә абаргәйә, бирә фылдәр у. Цы хъуыдитә әвдисынц, уыдан сты арф, цардәй исгә, сә фәлгонцтә та — нывәфтыд. Уымән әмә сә әрхъуыды кодтой нәртон адәм.

МЕТОДИКОН АМЫНДТЫТАЕ

(Аевдәм къласән ирон литературајы хрестоматимә)

РАЗНЫХАС

Нә мадәлон әвзаг нә ирон царды бинdur у. Уый ңас хъомысджындәр әмә ахадгәдәр уа, уыйас хъәздыгдаәр әмә фәрндижындәр у адәймаг. Мадәлон әвзаг чи нә зоны, уый мәм састбазыр маргъяу кәсы. Цәмәй уыцы маргъ арвмә стәха, уый тыххәй йын дыууә фидар базыры хъуамә уа. Кәй зәгъын әй хъәуы, саст базыримә дәр цәрдзәни цъиу. Фәлә йын Хуыцау саккаг кодта арвы тыгъдад әмә хъуамә цыывыттытәгәнгә уым зила — уый у маргъбәстәйи царды гармони.

Уыйау адәймаг дәр. Әнә мадәлон әвзаг йә цард къахыр у, йә уд — тутт. Цал әвзаджы, дам, зонай, уал адәймаджы дә. Уый раст у, фәлә раст у уый дәр, әмә мадәлон әвзаг әппәты сәр кәй у. Уый нә цинты гуырән у, уый нә амәндты райдайән у. Әвәджиауы адәмөн сфәлдыштад, сә кой дунейи алы кәрәтты кәмән анәрыд, уыцы Нарты каджытә, Къоста, Секъя, Елбыздыхъо, Арсен, Малиты Георги, Токаты Алихан цы әвзагыл фыстой, уый абон фәсдуар фәуадз, уый фыдраконд нау?

Фыццаджы-фыццаг аххос ныййарджытәм хауы. Уымә гәсгәе ирон әвзаджы ахуыргәнджыты хәс у хъомыладон күист кәнын, күид скъоладзаутимә, афтә сә ныййарджытимә дәр. Уымән әмә уыдон әхсән ис галиумә зондыл хәст чи у, ахәмтә, ома маx ирон әвзаг никәм хъәуы, хъыгдаргә нә цы кәны, әндәр, зәгъыгә, чи дзуры, ахәмтә.

Әхсәнад әмә бинонтә иумә куы нә бавналой ацы хәс әххәст кәнынмә, уәд хабар хорз нә уыдзән, әмә фәсмойнаг уыдзыстәм сомбон.

Литературәйи уроктәм ахуыргәнәджы йәхи ләмбынәг цәттә кәнын хъәуы. Уәләмхасән хъәуы бирә литературае кәсын: алы-хуызон методикон амындытытае, критикон уацтә, фотоальбомты әрмәг. Әппәт хъарутәй дәр ахуыргәнәг хъуамә тырна сабиты

йәхимә әрыхъусын кәнүнмә. Ирон адәмон сәфәлдистады хъәздыг бынтаң пайда қәнгәйә, ахуыргәнәг сабиыйы цымыдисы ма бафтауа уацмысмә байхъусынмә, уымән уәвән нәй.

Алы урокмә дәр ахәм хуызы куы җәттә кәна ахуыргәнәг йәхи, сәрмагонд литература куы кәса, ноджы ма уыдәттәм йәхи хъәппәрис куы бафтауа, уәд сабитә уроктәм әзфәраз-дәрөнәй уайдзысты.

7-әм къласы литературағы урокты фыссәджы сәфәлдистадыл әмткәй дзургәйә, цыбырәй әрныхас кәнүн хъәуы йә цардвәндагыл — къамтә әмә фотоальбомтәй пайда қәнгәйә.

Алы фыссәджы цард әмә сәфәлдистад дәр әнгом баст вәййынц бәрәг бәлевирд историон дугимә, йә дунеәмбарынад кәм райрәзы, ахәм уавәртимә. Уыцы хабәрттә әвдист вәййынц йә уацмысты. Әмә ахуыргәнәгән цас фылдәр бантыса уыдоны тыххәй радзурын, уыйбәрц хъәздыгдәр кәны сабиты дунеәмбарынад алыхуызорн историон цаутә әмә зонәнтәй, уыйбәрц хуыздәр базонгә вәййынц уыцы дуджы культурәимә.

Афтәмәй цыбырәй зәгъәм: литература әнгом баст у истори әмә культурәимә, кәнә та у сә иу хай.

Фыссәджы биографийыл дзургәйә, тынг ахсажиаг у афәлгәст саразын йә цард әмә йе сәфәлдистады периодтыл, сәйрагдәр дзы цы у, уый банысан қәнгәйә, кәд амал уа, уәд ын радзурын йә сабидуджы тыххәй, исты цымыдисаг хабәрттә әрхәссын.

Дәсны ахуыргәнәг хъуамә йә ныхас райдайа зындында адәймәгтә фыссәджы тыххәй сә мысинаеты цы дзыртой, кәнә йыл цы әмдзәвгәтә ныффистой, уыдонәй.

7-әм къласы урокты литературана уацмыс әвзаргәйә, ахуыргәнәджы хәс у сабиты базонгә кәнүн уацмысы темә әмә идеянимә, йә сәйраг архайджытимә, ңавәр историон дуджы фыст әрцид, йә сәйраг мидисы хицәндзинәйтә ңавәртә сты.

Уацмыстә ахуыр кәнүны мадзәлтә сә хицәндзинәйтә әмә нысантәм гәсгә дих кәнүнц ңалдәр хуызыл. Дзырдан зәгъәм, уроочы пълан скәнән ис афтә:

- Сбәлвырд кәнүн уацмысы темә әмә сюжет.

- Равзарын хъайтарты сурәттә, адих сә кәнүн әппәрццәг әмә әвәрццәг фәлгонцтыл, әрдзурын сын сә удыхъәды ми-ниуджытыл.

- Уацмысы идеяон мидис ңавәр у.

- Сбәрәг кәнүн уацмысы композици.

5. Равзарын уацмысы поэтикон хицәндзинәйтә.

6. Уацмысы нысаниуәг.

Ахсджиаг хъуыддаг у архайджыты фәлгонцтыл ләмбынәг әрдзурын: рагом сын кәнын сә удыхъәды хицәндзинәйтә, сә дунеәңкъарынаады миниуджытә — афтәмәй уацмысы мидис әнцендәрәй сбәлвырд үыдзән.

Ацы мадзал ахсы сәйраг бынат уацмыс әвзаргәйә, уымән әмә литературәйы нысан у архайджыты цард әмә күист, сә хъуыдтыә, сә цәстәнгастә равдисын...

Фәлгонцтә әвзаргәйә, спайдагәнән ис ахәм пъланәй:

1. Кәсгә-кәсын ахуырдауты зәрдәты цавәр әнкъарәнтә сәвзәрди хъайтартәм?

2. Архайджыты фәлгонцтә анализ скәнын.

3. Уацмыстә хъусгәйә, цы базыдтой, уый руаджы фәлгонцән характеристикае раттын.

Әвдәм къласы скъоладзаутә хъуамә зоной хъайтарән уәр-әхдәргөнд характеристикае дәттын, цитатәтә әмә хиатдзәгтәй пайда кәнгәйә. Ахәм хуызы кусгәйә, сабитән рәзы сә хъуыдыкәннынад, хъәздыгәр кәны сә лексикә, аивдәр — сә ныхасы хъәд.

Ахсджиаг фәрәз у уроучи цәстүынгә әрмәгәй спайды кәнын. Уый сабиты разәнгард кәны уацмыс ләмбынәг бакәссынмә, хатдзәгтә кәннынмә, фәлгонцтә зәрдыл бадарынмә, цәмәй сын царды сә хорз миниуджытә фәзмой, се 'взәр хъуыддәгтәй та сәхи хизой.

Цәстүынгә әрмәг алыхуызон вәййы.

1. Хуызджын: фысаджыты сурәттә, нывгәнджыты иллюстрациә, литературан плакаттә, фотоальбомтә.

2. Документалон әрмәг: фыссәджы мысинаеттә, йә фыстәдҗытә, боныгтә, историон документтә.

3. Фонохрестомати, ома: диафильмтә, магнитофоны лентыл кәнә пластинкәттыл фыст уацмыстә.

Әппәт ацы хуытәй ахуыргәнәг араех куы пайда кәна йә урокты, уәд сабиты зонындзинәйтә үыдзысты хъәугә әмвәзадыл. Уый наә, фәлә ма сәм сфаелдыстадон күистмә хъәппәрис дәр равзәрдзән. Абон, наә литературәйи фидән дызәрдыгаг куы сис, уәд уый нымайын ахуыргәнәджы тәккә ахсджиагдәр хәсы.

Әәмәнг хъуыддаг у ацы кары сабитән литературәйи теорийә чысыл цыдәртә амонын. Зәгъәм, цы у эпос, историон

таурағы? Цы хонәм аивадон литературә, пейзаж, эпиграф әмә а. д. Уыцы сәрмагонд литературан терминтә сә зәрдыл күй бадарой, уәд сә пайда кәндзысты сә ныхасы — дзургәйә дәр әмә фысгәйә дәр.

Дзургә ныхасыл күист әнгом баст у фысгә ныхасимә. Сә нысан иу: цәмәй сывәлләттә әнәкъуылымпыйә сә хъуыдытә раст әмә аив дзурын әмә фыссын зоной. Сә мидис дәр уәдә иу: алыхуызон әмбарынәйтә, фәлгонцты, цәстүнәнты, нывты әмбырдгәндтә. Сә иу дәр әмә се 'инә дәр арәэт сты, грамматикә, логикә әмә стилистикәйи закъәттәм гәсгә баст чи у, ахәм дзырдтә әмә хъуыдыйәйтәй.

Хъуамә сабитә зонгә кәной аив ныхасимә, уацмысы әвзаг хъәздыггәнән мадзәллтимә, пайда дзы кәной сә ныхасы, уәлдайдәр хи ныхәстәй дзургәйә. Афтәмәй фәхъәздыгдәр вәййи сабиты дзырдуат.

Сәрмагондәй мә зәгъын фәнды фәсурокты күисты тыххәй. Архайын хъәуы, цәмәй сабитә хәдзары кәсой әңционәмбарән, фәлә цымыдисаг тексттә, сферлдыстадмә сә чи амидин кәна, ахәм әрмәг.

Ацы күист саразән ис ахәм хуызы:

1. Цы уацмыс бакастысты, уый хи ныхәстәй радзурын.
2. Саразын беседә фәрстытә әмә дзуаппты хуызы.
3. Равзарын уацмысы әвзаджы хицәндзинәйтә. Аивдәр сәмцы бынәттә фәкәса, уыдан бакәсын әмә сә равзарын: күидын ис аивән, ды та йә күид ныффиссис әмә а. д.
4. Әрхәссын, кәй бакастысты, уый хуызән цау, радзурын ай хъуыдыйәйтә аив аразгәйә.
5. Аразын сәрмагонд сферлдыстадон уроктә (әрхъуыды кәнчысыл радзырд, әмдзәвгә, цыппаррәнхъон, ләвәрд скъуыд-дзагәй радзырд сараз әмә а. д.).

Ахуыргәнджытәй аразгә у не 'взаджы хъысмәт, әмә сәм разынәд ахәм хъару, цәмәй нае сомбоны фәлтәрән арфәйаг уой.

ФЫЦЦАГ УРОК

Уроучы темә: Дзырдаивад әмә йә хуызтә.

Уроучы нысан: 1. Базонгә кәнын сабиты дзырдаивад әмә йә хуызтимә.

2. Дзырдаивадмә, күид аивәдты бындурмә, уарзондзинад гурынын кәнын.

Цәстуынгә әрмәг. Чингуытә: Нарты каджытә, Къостайы «Ирон фәндүр».

Үрочы мидис:

I. Ахуыргәнәджы раныхас.

Фарст: Сывәлләттә, цы хонәм дзырдаивад?

Үәдә афтә, аивады къабәзты тәккә ахсдиагдәр у дзырдаивад. Уйы фәрцы рәзы нә әвәджиауы литература, истори, уйы бындурыл җәры әмә рәзы театр әмә киноаивад. Әмткәй райстәйә, дзырдаивад у нә царды бынтур, Библи куыд зәгъы, афтәмәй фыццагдәр уыди дзырд, әмә дзырд уыди Хуыцаумә. Гье әмә Хуыцауы сконд адәмән сә къухы цы стырдәр хәзна бафтыд, уйы у дзырдаивад.

Дзырдаивадән ис дыууә хуызы: фольклор (кәнә адәмөн сфаэлдыстад) әмә аив литература. Фольклормә хауынц адәмөн таурәгътә, зардышытә, каджытә, аргъяуттә. Адәмөн та уымән хуыйнынц, әмә сә адәм сәхәдәг сарәстөй алыхуызон историон ңауты фәдым. Ирон адәммә фыссынад куы нәма уыд, уәд сә фольклорон үацмыстә ләвәрдтой фәлтәрәй-фәлтәрмә, әмә афтәмәй әрхәецә сты маҳмә дәр.

Нә дзырдаивады хәзна у Нарты эпос. Уйы у, нә рагфыдәлтә — алантә, скифтә әмә сәрмәттә сә фәстагәттән цы бынта ныууагътой, уыдонән сә тәккә ахъаззагдәр. Абонаи царды культура, ахсы әппәтү каджындаң бинат, әмә йә хууамә хъаҳхъәнәм стыр хәзниайу. Фәстаг рәстәг Нарты каджытә аив фәлгонцгондәй рацыдысты Дзәуджыхъәуы, Мәскүйы әмә бирә әндәр рәттү. Тәлмацгонд әрцидысты бирә әевзәйтәм әмә семә базонгә сты дунейи алы кәрәттү. Чи сә бакәсү, уыдон стыр диси аныгъуылынц. Әмә әңгәр дәр Нарты каджытә сты дунейи адәмтү эпосты хуыздәртәй иу.

Бирәвәрсиг әмә мидисджын сты каджытә. Нәртон адәм цардуарзон уыдысты, стыр аргъ кодтой райгуырән бәстәйән, уарзондзинад, рәстдзинад әмә ләджыхъәдән әмә сә сәрвәлтау җәттә уыдысты мәлымнә.

Нарт Хуыцау әмә дауджытимә әмвынг уыдысты, сә сәртә нә уагътой дәләмә цыфәндү тыхст уавәрү дәр. «Фыдвәдәй әвәд хуыздәр» — уйы уыди сә царды нысан.

Адәймаджы тәккә фәзминагдәр миниуджытәй әххәст сты эпосы хъайтартә Уырызмағ, Хәмыц, Сослан, Ацәмәз, Батырадз әмә иннәтә. Уыцы фәлгонцтә әнусты рухс кәндзысты нә фидәнү фәлтәртү зәрдәтә.

Мах бузныг стәм, Нарты каджытә нәм кәй фәрцы әрхәццә сты, уыңы разагъыл ләгтәй: Зыгъуытаты күйрм Бибояе, Сланты Гахайә, Гуыриаты Гагуыздәй, Всеволод Миллерәй, Дзагуырты Гуыбадыйә, Әлборты Барисәй әмә бирә әндәртәй.

Нә фольклоры ахъazzагдәр хәйттә сты историон әмә тохы зарджытә әмә таурәгтә, адәм сәхъебатыртыл кәй сарәзтой әмә дугты сәрты маҳмә чи фәхәццә, уыдан, аләмәтты аргъәуттә әмә цыргъзонд әмбисәндтә. Мәнә уыңы әмбисәндтәй җалдәр: «Куыстән йә сәр — сынды, йә бын — сой», «Чиныг — зонды судон», «Куыст мард у, ләг — әгас», «Хорздзинад зәххы ис әмә йә сис», «Мәсиг хи дурәй хәлы» әмә бирә әндәртә.

Ирон адәмон сфаәлдыстады хәзнатәй нә фысаджытә уәрәх пайда кодтой. Литератураеы рәэстән фольклор у әвәджиауы әххүис. Зәгъәм, Къостайы «Кәүәг айнәг», Брытъиаты Созырыхъойы «Дзеджы фырт Дзег», Гәдиаты Секъайы «Куырттаг гәдь ләг», Дарчиты Дауыты «Гәмәт» әмә бирә әндәрты ахсәм адәмон сфаәлдыстадон мотивтә.

2. Ләмбынәг бакәсын чиныджен әрмәг «Адәмон сфаәлдыстад».
3. Раттын дзуаппыта, чиныджен цы фәрстытә ис, уыданән.

II. Хәдзармә куыстән әмбәлы раттын, ахуырдауы фәндөнмә гәсгә, ирон адәмон сфаәлдыстадәй иу уацмыс бакәсын әмә йә хи ныхәстәй кәнә әнә кәсгәйә радзурын, кәнә та чиныджен әрмәг хи ныхәстәй дзурын сахуыр кәнүн.

ДЫЛКАГ УРОК

Уроучы темә: Нарты каджытә: «Батырадз әмә сохъхыр үәйлиг Әфсәроны фырт Аләф».

Уроучы нысан: Сабиты Нарты каджытимә базонгә кәнүн. Сәрмагондәй кадәджы мидисыл, Батырадз әмә Аләфы фәлгонцтыл әрдзурын.

Цәстүнгә әрмәг: чиныг «Нарты каджытә», Тугъанты Махарбеджы, Дзанайты Азанбеджы конд нывтә Нарты каджытәм гәсгә.

Уроучы мидис:

I. Хәдзармә куыст сбәрәг кәнүн.

1. Дзуапп раттын фәрстытән:

— Цы хонәм ирон адәмон сфаәлдыстад?

— Цавәр хуызтыл дих кәнүнц адәмон сфаәлдыстады уацмыстә?

- Цы хонәм эпос? Цавәр хуызтәй йын ис?
  - Цы у роман, радзырд, таурәгъ, кадәг, аргъа?
  - Цы базыдтат Нарты каджыты тыххәй?
  - Чи уыдысты Нартә? Номәй-номмә дзы кәй зонут, уыдон-ма ранымайт.
  - Уә зәрдәмә дзы чи тынгдәр цәуы әмә цәмәй?
  - Нарты каджытәй цы бакастысту?
- Зәгъут сын мә нәмттә. (Бафәрсын цалдәр скъоладзау).

II. Ног әрмәг. Кадәг «Батырадз әмә сохъхъыр уәйиг Әфсәроны фырт Аләф».

Фарст: Сывәлләттә, чи уә цы фехъуыста Нарты Батырадзы тыххәй?

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Батырадз уыди Хәмыцы фырт. Царди фурды. Уыцы хабар зыдта Сатана, фәләй йә Нартән нә хъәр кодта, уәдә әнахъом у әмә уал уадз әмә йәхи әрәмбара, науәд искәмән исты фыдбылыз скәндәзени, зәгъгә.

Иу бон Нартә әртәйә аңыдысты балцы: Уырызмәг, Хәмыц әмә Сослан. Сә фәндаг фурды билтыл уыд әмә ауыдтой: фурда куы иу ран, куы иннәе ран дурдәждындау йәхи хәрдәмә фех-сы әмә та фәстәмә әркәлы. Күйд рабәрәг, афтәмәй уый Батырадз донәй хъазыд, фәйлыдта йә.

Батырадз әртә нәртон ләгән йәхи раргом кодта, загъта сын Хәмыцән Быценты чызгәй цы гуырд сәвзәрд, уый дән, зәгъгә.

Нартә тынг ныццин кодтой әмә йә семә хуытой, фәлә уый нә бакуымда, мәхи мә сәрүн хъәуы, зындынән уәм, рәстәг куы әрцәуя, уәд, зәгъгә, әмә сын фурдәй цалдәр кәфы ләварән әрбадавта, мә номыл сә Нартән ахәссут, зәгъгә.

Аңыдысты Нартә сәхимә әмә Батырадзы номыл куында скодтой. Фынгтә дзаг уыдысты минасәй, әмә адәм сә рәстәг заргәйә әрвистой.

Иу бон Донбеттырты ләппутә базонгә сты Батырадзимә. Мәкъуыстәгджын әмә фидар гуырд сә зәрләмә фәцыди. Сә мадәлтән радзырдтой хабар. Сылгоймәгтә әрбаңысты Батырадзмә әмә йә сәхимә акодтой, әмә семә царди.

Нарты фәсивәд фурды билмә арәх цыдысты хъуләй хъазынмә. Зәдтә әмә-иу уәларвон цәрдҗыты ләппутә әртахтысты Нартәм, әмә-иу уыдон дәр семә хъазыдысты.

Үәд сәи иу хатт Батырадз федта, рацыди сәм, семә фәхъа-зыди, нымбылдта сәе, аәмә уыдан сәргүыбырәй сәхимә фәңдысты. Күы сәе бафарстой, цәуыл әнкъарад стут, зәгъгә, үәд хабәрттә радзыртой. Әмә Сатана базыдта, уый Батырадз кәй у, уый аәмә сын загъта:

— Нартәй иу зәөрнөн фурды былмә акәнүт, йә сәр ын ныддасут рәсугъд. Уыцы ләппу уәм бабәлдзән аәмә йәхи да-сын кәндзән. Күы йә ныддасат, үәд әй дон йәхимә нал ба-уадзән аәмә уемә рацәудзән.

Хуыннандағ әңгәл дәр афтә рауда. Донбеттыртә Батырадзы сәхимә нал бауагътой, аәмә ләппутимә рацыд.

Үәдмә хур йә тын зәхмә әруагъта. Үәларвон ләппуты ба-фәндид Батырадзы семә акәнын, хуры тынмә йә басайдтой, аәмә сәи уый уәларв баләууын кодта. Уым ләппу Хуры чызгимә Хуры хәдзары хо аәмә әфсимәрәй царди, Хуры тынты доны аәхсадта йәхи аәмә донвидар ныщци.

Үәд иу бон Сатана Хуыңаумә скүүвта: «Хуыңаутты Хуы-цау, кәд Батырадз йә фыдыбәстәйы аккаг у, үәд әй әртә бонмә Нартәм әрцәуын кән».

Хуыңау Хурән загъта уыцы ныхас, аәмә йә үәдә бафәл-варәм, зәгъгә, Батырадзы фыңгә донмә ныххизын кодтой үәддиккенагамә. Чысыл дондәппәлттә йыл фәзынд, әндәр ын ницы уыд. Ногәй та йә бавзарәм, зәгъгә, йә астәумә доны Галәгонән ныссәлын кодтой. Радтой йәм дыууә стыр дуры: уый сәи хәрдмә зывытт ласта кәрәдзийи фәдыл, аәмә йә хид калди фәрдгүйтәй. Үәд та йә мәсүдҗы бынмә сләууын кодта хур, мәсүг фәкъул кодта, аәмә дуртә бынмә ракалдысты. Батырадз сәм йә ных дардта, аәмә уыдан лыстәг пырх кодтой, йә ныхыл та иу нос дәр нә уыд.

Үәд Хур зәгъы Батырадзән:

— Нартә дә сәхимә кәнинц, аәмә сәм фәцу, уәларвмә дын алы хатт дәр фәндаг, аәмә дын уәларвцәрджытән се'мвынг та — бынат.

Батырадзы Хур йә тынтыл авәрдта аәмә, бәрzonддәр цы хох уыд, ууыл әй әруагъта. Рааст и ләппу Нартыхъәумә. Иә къәхтү хъәр әрвнәрәгәу кодта, аәмә дуртә фәйнәрдәм тах-тысты. Кәуыл-иу сәмбәлдысты, уыданән-иу се'риаг райхъуыс-ти. Ацы уроочы, сабитә, базонгә уыдзыстәм Батырадз Аләфыл күүд фәуәлахиз, уыммә.

2. Ахуыргәнәг цыбырај радзуры кадәджы райдайән хи

ныхастәй, стәй йә дардәр бакәсү, скъоладзаутәй хуыздәр чи кәсү, уыданәй иу, кәнә та йә бакәсүн кәнү иу артә сабийән — хайгай, цәмәй сабиты касты хъәд хуыздәр кәна.

3. Равзарын зынәмбарән дзыртә:

Зилахар, гуыппырсартә, байсәрын, Куырдаләгон.

4. Равзарын Батырадз әмә Аләфы фәлгонцтә.

Аләф — къуыдипп, әнәбон хъал, схъәл, әгоммәгәс — йә фыды ныхасмә нә байхъуыста әмә «йә сыйкъа ныссаст». Ацы ран сабитән бахәс кәнүн әмбәлы, әмбисәндтә әрхәссын әнәбон хъалы тыххәй. Зәгъәм: «Цәваг галән йә сыйкъа сәтты». Әрдзурын әмбисонды мидисыл. Куыд әмбаргә у? Кәмәй фәзәгъынц афтә?

Батырадз — хъәбатыр, уәздан, сахъ гуырд, сабыр зонды хицау.

5. Бакәсүн, Батырадзы хъәбатырдзинад әвдист кәм цәуы, уыңы бынәттә.

Фарст: Батырадзы миниуджытәй цавәр фәңыд уә зәрдәмә тынгдәр?

Цавәр әнкъарәнтә уәм сәвзәрд Аләфмә та?

III. Цәстүынгә әрмәгимә күист.

Равзарын, Тугъанты Махарбег әмә Дзанайты Азанбеджы нывтәй уәм цы ис Нарты каджытәм гәсгә, уыдон.

Хәдзармә күист:

1. Бакәсүт әмә бацәттә кәнүт кадәг хи ныхастәй дзурынмә.

2. Бацәттә кәнүт дзуаппитетә, чиныджы цы фәрстытә ис, уыданән.

3. Бацагурут кадәджы мидисмә гәсгә әмбисәндтә (кәнә хистәрты бафәрсүт) әмә сә ныффыссут уә тетрәдты.

4. Скәнүт, кадәгәй уә зәрдәмә тынгдәр цы бынат фәңыд, уымә гәсгә ныв.

ИСТОРИОН ДРАМÆ ÆМÆ НАЦИОН РÆЗТ

Драмон уацмыстæ суанг антикон дугтæй нырмæ нымад сты дзырдаивады ахсджиагдær къабазыл. Драматургийы та йæхи сæрмагонд бынат ис историон цауы бындурыл фыст пьесæйæн.

Æппæт историон цаутæн æхсæнадон ахадындзинад нæ вæййы, сæ нысаниуæт æппæтадæмон свæййы аив дзырды хъомысæй. Зæгъæм, афтæ рауад йæ хъысмæт Алыккаты Хазбийы разамындæй систадæн Хъобаны. Кæд йæ ном адæмон сфæлдыстады фæрцы сæнусон, уæддæр ын йæ сурæты ахадындзинад æцæг æппæтадæмон скодта Брытъиаты Елбыздыхъойы историон драмæ «Хазби». Раст у, ирон драмæйы аивадон æууæлтæ фыщаджы фыщагдæр сфидал сты фольклоры — таурæгъты, кадджыты, хъайтарон зарджыты...

Фæлæ рохгæниаг нæу уый дæр, æмæ айдагъ адæмон сфæлдыстадыл куы 'нцайа фыссæг йæ куысты, уæд мæгуырау кæны йæхи. Елбыздыхъо зыдта, ай-гъай дæр, антикон стыр драматургты уацмыстæ æмæ сыл ахуыр кодта.

«Хазби»-йы æргом патриотон пафос, мæнмæ гæсгæ, уырдыгæй гууры. Ома, ныхас аивадон мадзалыл цæуы. Елбыздыхъо нæ тæрсы йæ ахсджиагдær хъуыдитæ комкоммæ дзурынæй, тæрсгæ та уымæн нæ кæны, æмæ сæ йæ аивадон тыхы фæрцы хус ныхæстæ æмæ цъæлхъæрты азарæй бахизы.

Ирон адæмæн ног историон уавæрты сæ рæсты фæндагыл æдæрсгæйæ цæуынæн стыр ахъаз фæцис Брытъиайы -фырты трагеди «Хазби» — бæрзонд дзы система национ иудзинады хъуыды, адæмы æмæ хицæн адæймаджы номы кад.

Цыфæнды уавæрты дæр, суанг ма дæ удуæлдай тохы састьы бынаты баззаинаг куы уай, уæддæр хъуамæ дæ ном æмæ намысы аргъæй дæхицæн сæрибар æмæ уæлахиз ма 'лхæнай. Уыдон — ном æмæ намыс — лæгæн йæ цардæй зынаргъдæр сты æмæ сæ уымæ гæсгæ нæй базариуæггæнæн. Уæйяг сæ чи скæны, уый та адæмæй хъодыгонд вæййы.

Ахәм табуяг зондахастыл ардауы адәмы Елбыздыхъо йә историон драмәйи мидисәй. Кәдфәндү дәр әмә кәйфәндү раз дәр хұумә дә сәр сәрмә хәссай, иугәр дын адәмы ном кәм ис, уым.

Брытъиаты Елбыздыхъоны сәфәлдыстадыл бәлвырд әмә бәстон ныхас фәкодтой Хәдарқаты Азә, Джусойты Нафи, Джыккайты Шамил... Сә сәйраг хатдзәгимә әнә сразу үәвгә нәй: «Хазби» у сәрәвәрән ирон историон драмәйән.

30-әм азты ирон драматургимә ныфсджын қаҳдзәф әрбакота Гәдиаты Цомахъ. Уый үе сәфәлдыстадон күист райдыта Октябрь революцийы ағъоммә. Иә фыңцаг драмон уацмыс у историон трагеди «Ос-Бәгъатыр».

Цомахъ йәхәдәг қуыд фыста, уымә гәсгә раздәр хъавыди ирон адәмы историон хъысмәт равдисын, сә бартыл қуыд тох кодтой, уый тыххәй йә зәрды уыди әртә уацмысы ныффысын. «Ирыстон, — зәгъы Цомахъ, — қәгатырдыгәй дәр әмә хүссарырдыгәй дәр байяефта бирә әфхәрд — хазартәй, араббәйтәй, манголтәй, персайнәйтәй. Иу хатт әмә дыууә хатты не сдардтой Ирыстоны қәмтты әмә хәхты сыстады тырысатә. Иу хатт әмә дыууә хатты не ссыгътой Ирыстоны хәхтыл хәстмә сидәг цырәгътә...»

Сәрибары сәрвәлтау уыд Ос-Бәгъатыры сыстад дәр. Драмә мыхуры рацыд 1929 азы. Драмәйи фәдил критикты хъуыдитә бәстон равзәрстой Джусойты Нафи үац «Зынг зәгъынәй ком нә судзы», зәгъгә, уым (1), стәй Джыккайты Шамил — үац «Фәтәг Ос-Бәгъатыры трагеди» (2). Мәнән дәр мә бон фидарәй зәгъын у уый, әмә драмәйи бындуры әңәг историон цау кәй ис. «Цомахъ райста әмә равдыста рагон историон цау. Уым арвайдәнау зынынц нә рагбонтә дәр әмә нә абор дәр» (3).

Историон цауты бындурыл амад у Плиты Грисы пьесә «Сослан-Цәразон» дәр. Ам автор сәйраг ныхасаг скодта ахсдже аг проблемә — адәмы иудзинад әмә историон хъайтары ахаст адәммә. Къорд фыссәджы уацмысты у сәйраг архайәг Сослан-Цәразон. Зәгъәм: Руставели — «Стайы цармдарәг», Чахрухадзе — поэмә «Тамариани», А. Войнова — роман «Тамарә әмә Давид»... Фәлә хәстон фәтәдҗы сгуыхтытә әмә трагикон хъысмәт драмон уацмысы әңәг уырниагәй равдисын бантыст әрмәст Грисән. Уый үәрәх спайда кодта фольклорон әмә историон әрмәгәй. «Афтәмәй, — зәгъы Джыккайты Шамил — уацмысы нывәфтыл әрцид бәлвырд историон заман, XII-әм

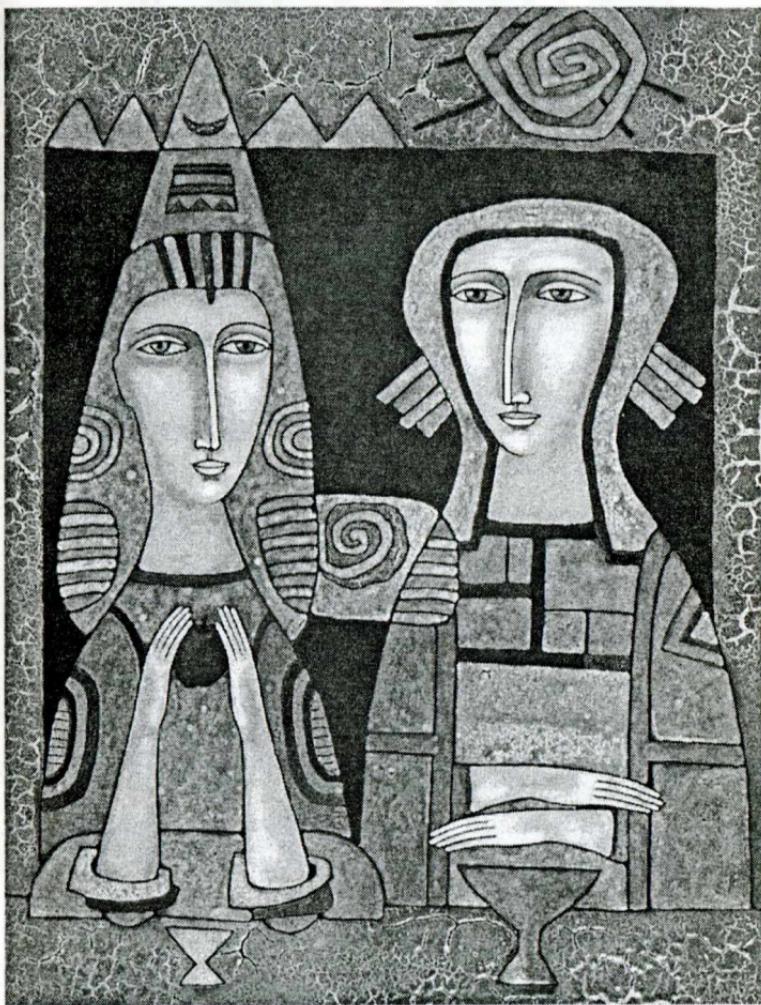
æнусы æхсæнадон æмæ политикон цард, социалон быцæутæ, удгоймаг æмæ æхсæнады ахастытæ» (4).

Ирон драмæйы стырдæр фæзындæй иу у Шамилæн йæхи драмæ «Хъодыгонд зæд». Автор ирон драматургимæ 'рбахаста уырыссаг æмæ фæсарæйнаг драмон аивады традицитæ, адардæр æмæ фæарфдæр кодта, ирон драматургтæ цы темæтæ райхæлдтой, уыдон. Кæд «Хъодыгонд зæд» Джыккайы-фыртæн йæ фыццағ драмон уацмыс у, уæддæр. Мыхуыры рацыд 1975 азы. «Хъодыгонд зæд»-ы бындуры дæр сты историон факттæ. Шамил æвдисы, тæтæр-манголы æрбабырстытæ аланты цы уæззау уавæрмæ 'ркодтой, уый. Ныхмæвæрд дзы цæуынц фæтæг æмæ адæмы ахастытæ, тыхджын удгоймаджы идеалтæ æмæ царды трагеди. «Хъодыгонд зæд» дæр традици нæ халы — сиды национ иудзинадмæ. Иудзинад у адæмæн сæ историон ирвæзæн хос. Цыбырæй цы уацмысты кой скодтам, уыдоны фæрцы ирон литературæйы нывыл бынdur æвæрд æрцыд историон драмæйы жанрæн, ис сын ахсджиаг идеен æмæ эстетикон ахадынdziнад.

ЛИТЕРАТУРÆ:

1. Нафи. Ирон аив дзырды сæрвæлтау. — Цхинвал, 1966.
2. Джыккайты Ш. Ныхасы фарн. —Дзæуджыхъæу, 1996. — 128 — 136 ф.
3. Уый дæр уым, 137 ф.
4. Джыккайты Ш. Ирон литературæйы истори. —Дзæуджыхъæу, 2002. — 451 ф.

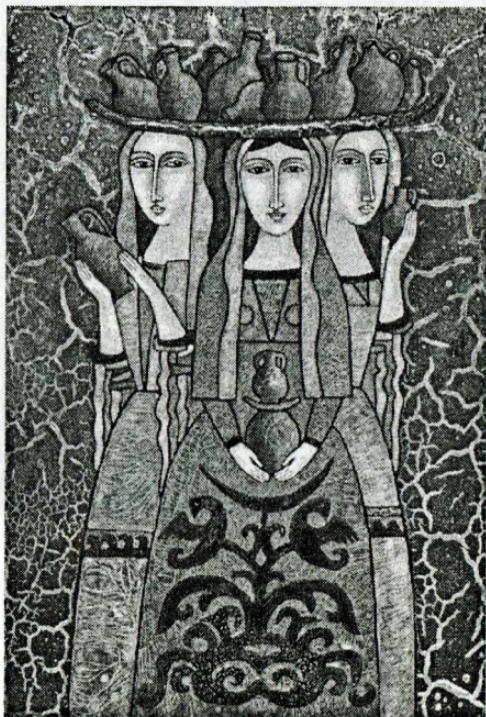
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

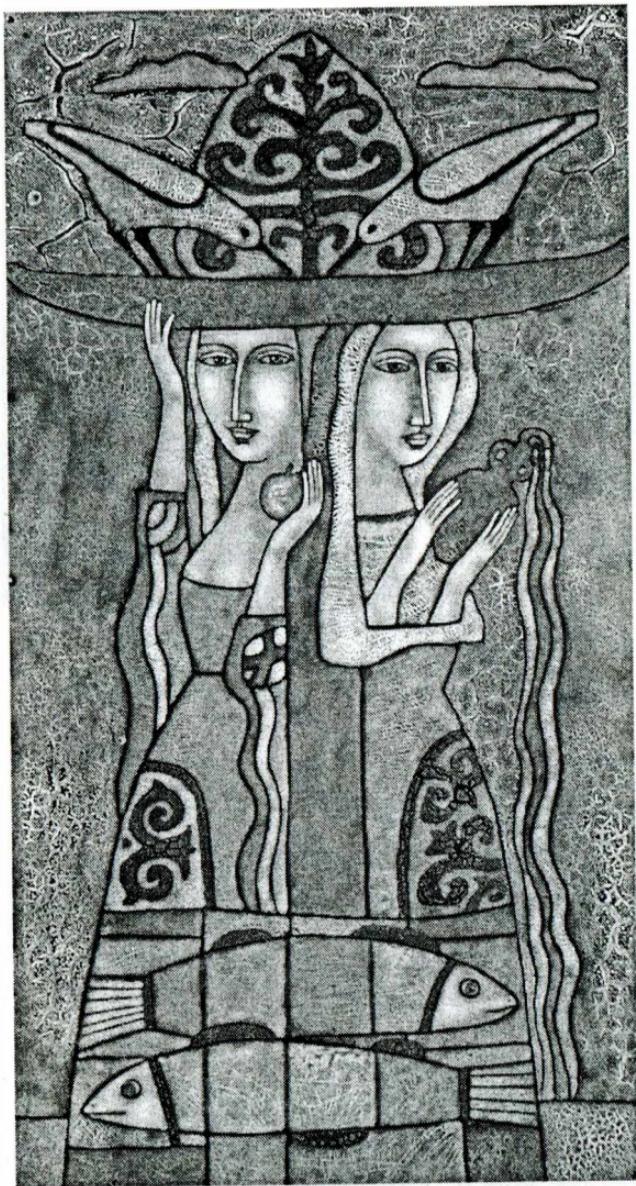
Ляна дзургхайж.

Мәйноджды заң.

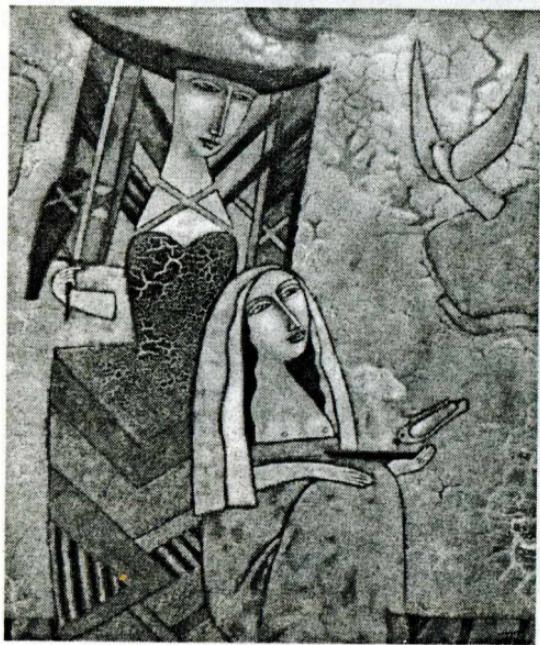
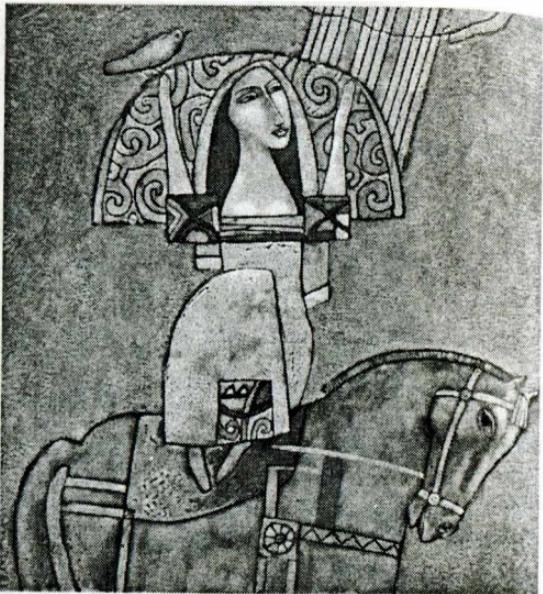

Чындыты доимәгәнән бон.

Хотж.

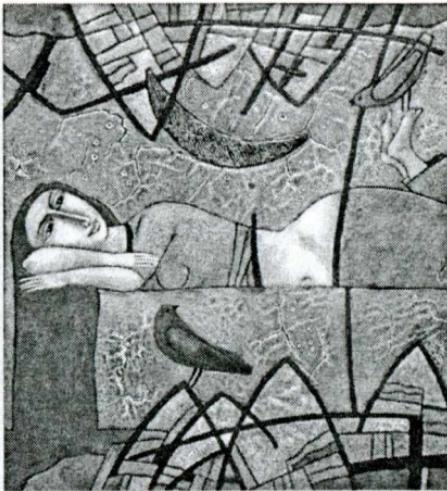
Фәлмән къаңда.

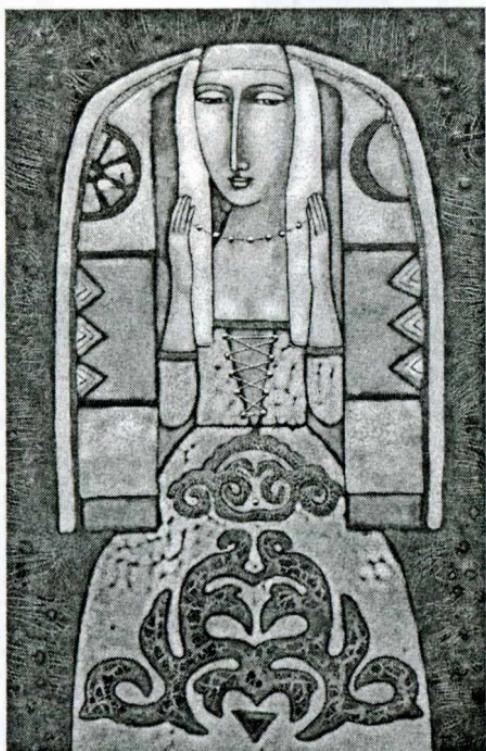
Сәумәрайсом.

Скифаг чызг.

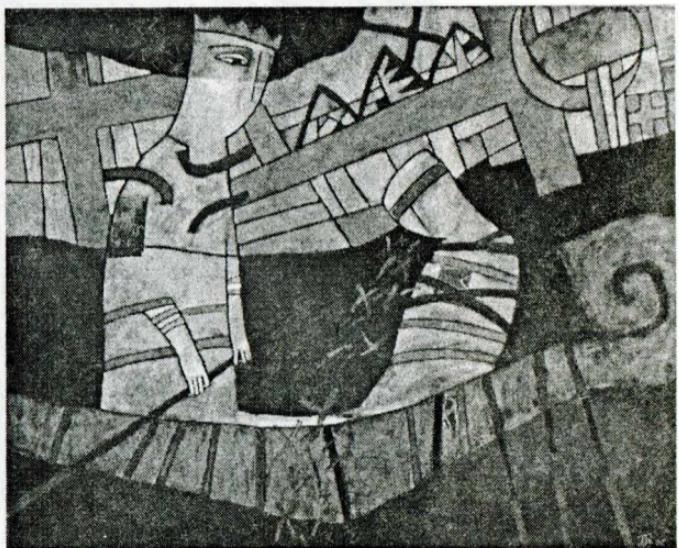
Бәллиц.

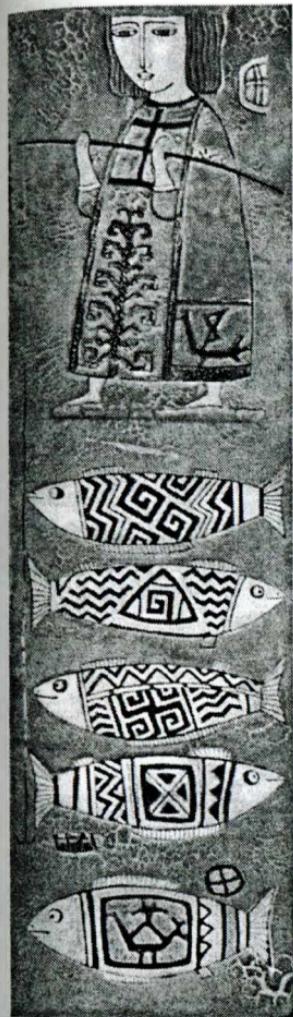
Ирон чыпдз.

Чысыл паддзах.

Фастаг фандағ.

Фыццаг хатт кәсаг
аҳсынмә.

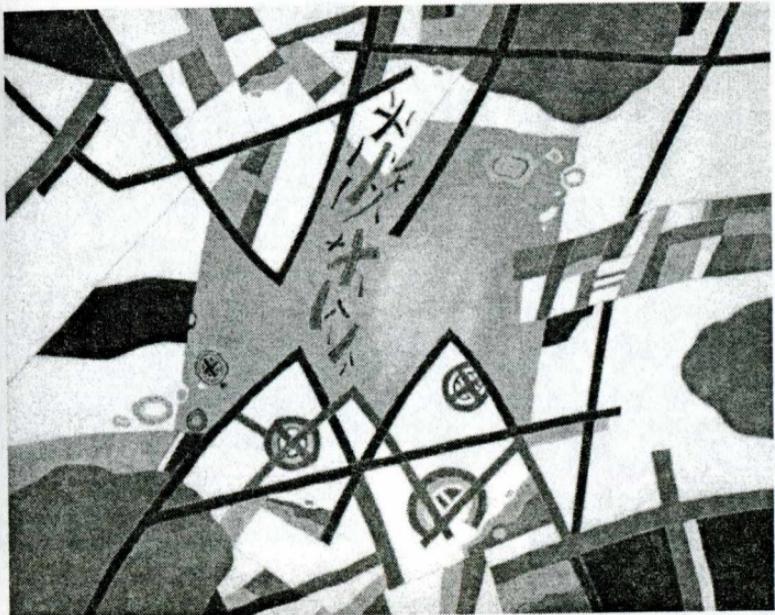
Херы.

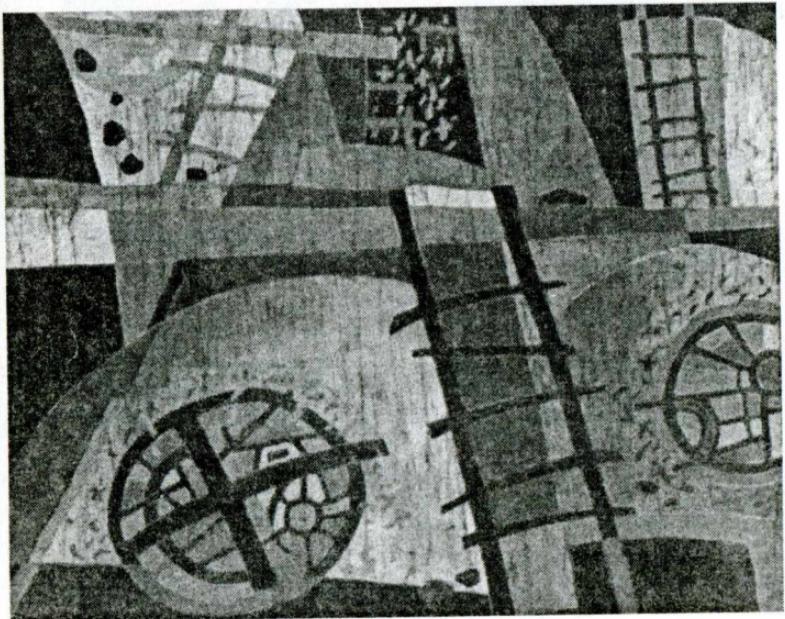
Зад амә маргъ.

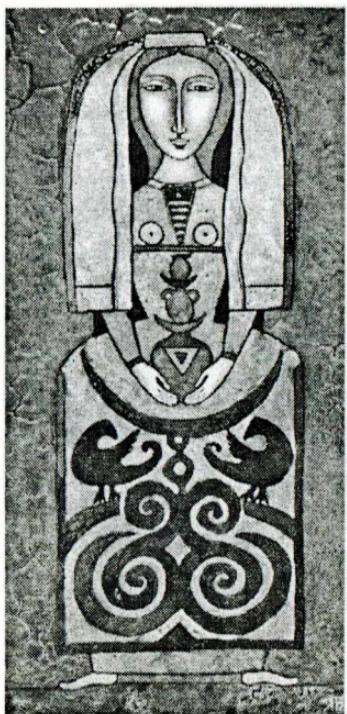
Бәркадарм.

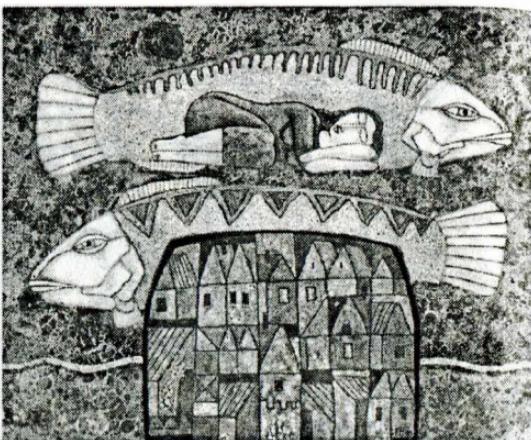
Арвайджан.

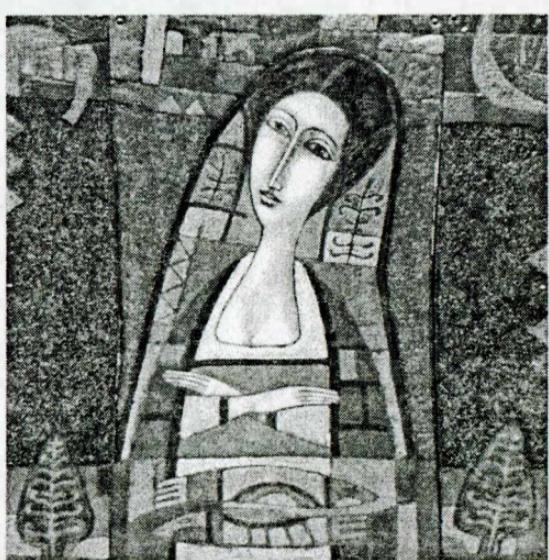
Авдам Къажхан.

Чызг дурынимә.

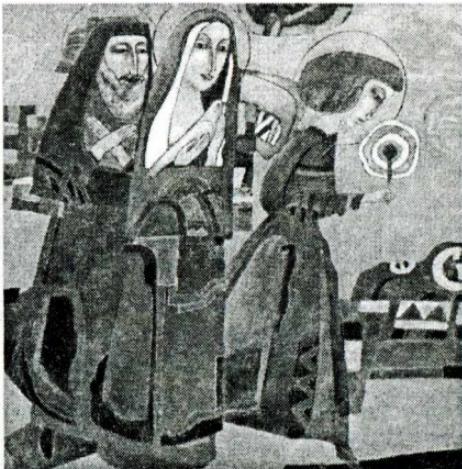
Фын.

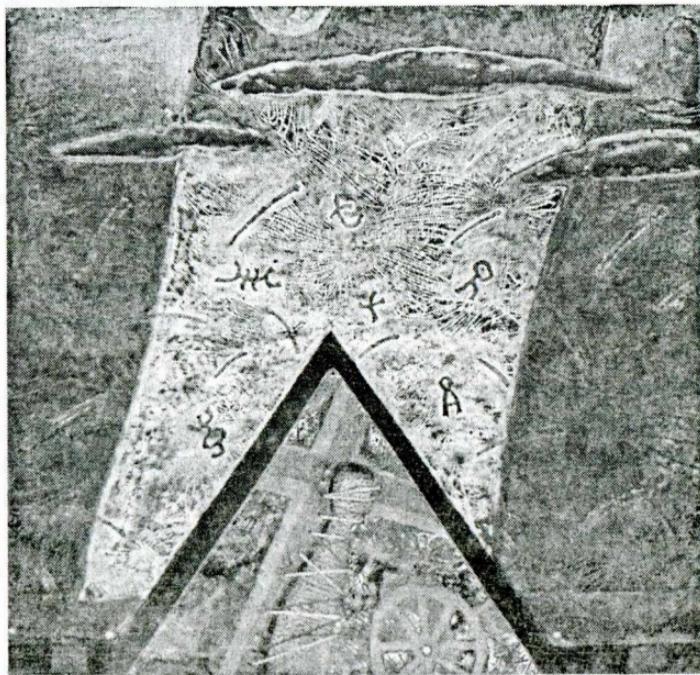
Изар.

Дзырды фарн.

Хәрзуац — 2.

Голгофх.

МОБИЛОН ТЕЛЕФОН — АҢДӘРГТЫ ЗНАГ

Бритайнаг ахуыргонд Тони Корнелл йә иртасән күсістүты фәстәе әрциңд ахәм хатдзәгмә: мобилон телефоннаёй дардмә лиздың кәнә та бынтондәр әрбайсәфынц әндәргтә.

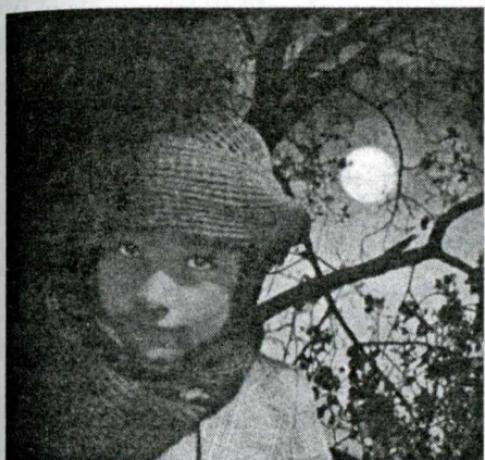
Мобилон телефонта күн нәма уыд (иу 15 азы размә), уәдмә-иу адәм, зәгъән ис, алы къуыри дәр фехъусын кодтой, алыхуызон әндәргтә сын әнцой кәй нә дәттыңц, уый тыххәй. Ныртәккә ахәм хабәрттә бынтон систәм сты, зәгъы Корнелл, уымән әмә мобилон телефонта сә «электронон уынәрәй» сә быны ассән-лыңц электрон тыхты — цәстылуайән әндәргтә та уыңты руаджы фәзыныңц.

АРАХЪХЪӘЙ «НАРКОЗ»

Уәрәсейы бирә хъәуты күйд у, афтә Ильинкәйы дәр (Воронежы обләст) медпункт нәй. Фәлә, дам, ләг амалән конд у: колхозы раздәры күйрд Петр Разгоняевы дәндагрыст йә хъуырмә күн скодта, уәд иу цайцымән агуывзә карз арахъхъ (60 градусы) фәдәле кодта, хұымәтәджы цъәппәт райста әмә йәхицән операци скодта. Ахәм мадзаләй сәзәбәх кодта йә сыхаг Васили Кувеевы дәр. Әххуысагур әм цәуын байдыдтой хъәуы иннә цәрджытә дәр, әмә Петр «нә» никәмән ма загъта. Әрмәст сын рагацау бамбарын кәнү, «наркозән» мын уәхәдәг карз арахъхъ хәссут, зәгъәгә.

800 БОНЫ ӘМӘ ӘХСӘВЫ ӘНӘ ХҮЙССӘГӘЙ

Иракаг сахар Ан-Наджафы цәрәг 13-аздзыд Мухаммед Аля Казым нә фынәй кәны 800 боны әмә әхсәвы. Йә фыды ныхәстәм гәсгә, Мухаммед гомцәстәй фәхүиссы әмә цыдәртә фәгүим-гүим кәны. Стәй алы фезмәлдәмә дәр ракәсү. Дохтыртә нымайынц: ләппу у бынтон әнәниз, кәд, дам, гомцәстәй фәхүиссы әмә истытә фәдзуры, уәддәр йә сәрымагъз йә фәллад фәуадзы.

Бонәй Мухаммед вәййи уәнгрог әмә хъәлдзәг. Фәлә йәм иу әнахуир миниуәг ис: уәлмәрдәм ацәуы, сахатгай дзы фәбады әмә цыдәр әнәмбаргә 'взагәй фәдзуры, стәй, фидәны цы 'р҆цәудзән, уыдәттә рагацу базоны.

ХӘДЗАРДЗИН ХАЛОН

Красноярски крайы Заозерныйы сахары кәртыйтәй иуы халон бәласы саггомы скодта ахстон. Хәдзары әфсин кәмдәр әрүхъуиста, халон, дам, фыбылызхәссәг у әмә йә мойы иуран нал уагъта, фехал, дам, фыдбоны маргъы ахстон, зәгъгә.

Ләг гәдьбәласмә сбырыд әмә ахстоны ссардта алюминәй конд дзауматы әнәхъән әфтауцуат: уидгуитә, вилкәтә, къустә, телтә әмә а. д. Бинонтә сфәнд кодтой утәппәт «мулк» згъәрисән пунктмә раттын. Сә аргъәй та балхәдтой цалдәр авджы бәгәнә әмә Ҳуыцаумә халоны цәрәнбоны тыххәй бақуывтой. Ныр ләг бәллы, йә кәрты ног халон күй 'р҆цәрид, уымә.

«ФЕРВӘЭТ НӘ РЫНЧЫН»

Цәгат Ирыстоны — Аланы республикәйи Михайловски поселочы цәрәджы цыма дәлимон ацардыңта — йә сәр аттыста,

асины кәрәтты цы аәмбонд уыд, уый ставд әфсән телты 'хсән. Афтә цалдәр сахаты фәзи аәмбонды ахәсты. Сыхәгтә йә фәдисхъәрмә әрбазгъордтой аәмә фәдзырдтой ирвәзынгәндәжиты къордмә. Сәрмагонд гидравликон күсәнгарзы әххуысәй телтә атасынчынд, аәмә — «фервәзт нәрынчын».

ХЪУЛОН МИТАЕ — СӘ УДХАЕССАЕГ

Адәймаг афтә әнхъәлы, мән йеддәмә рәстдзинадыл ници тох кәны, зәгъгә. Фәлә уый афтә наеу. Эморий университеты (АИШ, Джорджияны штат) ахуыргәндә сбәрәг кодтой: уыцы хъуыдаджы маймули-капуцин адәймагәй фәсте нә зайды. Капуцинтә цәрынц колективгай аәмә кәрәдзийән бараг сты. Уый нә, фәлә ма сә хәс аәмхуызон хорз куы сәеххәст кәнынц аәмә дзы искәмә къаддәр кәнә цауддәр хайкуы 'рхауы, уәд йә приз иуварс фехсы. Ахуыргонд Сарә Броснан куыд зәгъы, афтәмәй куыстән рәзән ис әрмәстәр уәд, аәмә йын раст аргъонд куы цәуя. Ахәм уаг ис Капуцинтәм.

НОМДАР

Чи дары ком, чи дары хъом,
Гәдо та дары НОМ,
Әндәр аәм ницы уыди исәй.
Хъазуатәй ивазы йә ком.
Фәлә йәм уыйхыгъд НОМ и НОМ, —
Йә мондәгтә дзы исы.

Къогъодзи

ЧИНОВНИК ЦЫ ФÆУА УÆД?

◆ Паддахы заманы Уәрәсейы цәрджытән әрмәст сә 0,03 проценты уыдысты чиновниктә. Советон Цәедисы чиновники нымәц проценты әрдәгмә дәр нә хәецә кодта. Абон та Уәрәсейы чиновниктә ис 18 милуаны, ома йә цәрджытән сә 12,6 проценты — алы 1000 цәрәгмә дәр хауы 126 чиновники.

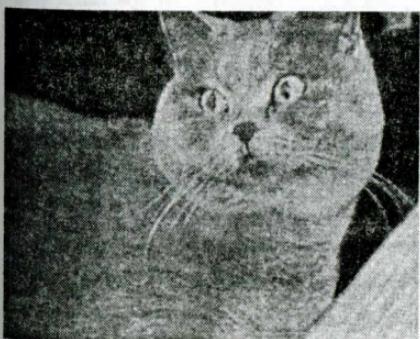
◆ ПАРКИНСОНЫ ЗАКЪОН: Чиновники нымәц рәзы, күистәгтә фылдәр кәной, ма кәной, уәддәр.

Сирил Паркинсон, английсаг публицист

БАБәЙ СЫЛГОЙМАГ РАУАЙДЗӘН ӘВИ НӘ?

Великобританийы мидхъуыддәгты министрад БАБән (Борис Абрамы фырт Березовскийнән) радта ног документтә, фыст дзы ис: Платон Еленин. Алы бәстәтәм цәуыны бар ын чи дәтты, уыцы документы бәрәг не сты, кәцы паддахадәй у, стәй кәд райгуырд, уыдәттә. Афтә бакодтой 1951 азы конвенцийы бындурыл (лидзәг адәмны статусы тыххәй). Фәләе Платон Еленинән Уәрәсемә йә фәндәгтә әхгәд сты. Прокуратурәйни та зәгъынц, олигархы, дам, «суазәг кәндзыстәм», йәхи, дам, Мад Терезә күи схона әмә сылгоймаджы къаба күи скәна, уәд дәр.

ЧЕМПИОН МАКСИМИЛИАН

Ацы гинойән йә ном хуыйны Принц Максимилиан Сәуюон Ёртәх. Хәдзары та йәм дзурынц Буржуйә. У бритайнаг гәдыйты мыг-гагәй, йә хъуын — әрвхуызгомау, ласы аст киләйи бәрц. Ёппәтдинеон фелинологон федераци Максимилианы башымадта зәххы къорийы тәkkә хуыздәр гәдыйыл. Схъомыл әй кодта Челябинскы обләстти Снежински паддахадон

Физикон-техникон академийи хистәр ахуыргәнәг Ирина Варганова. Гәдымә, «гис-гис», зәгъигә, күи басидай, уәд дәм нә ракәсдзәни, дзурын ам хъауы Максимилиан кәнәе Буржуйә.

НЫМÆЦТÆ, ФАКТТАЕ

- ◆ Аеппæт дунейы цагъартæ ис 27 милюан адæймаджы.
- ◆ Аервилаз 700 мин адæймаджы свæййынц цагъартæ.
- ◆ Раздæры Советон Цæдисы 600 мин адæймаджы ныр цæрынц цагъарты уавæры.
- ◆ Цагъарты уæй кæнынæй цагъардартæ цы пайдатæ исынц, уыдоны аргъ хæццæ кæны 7 миллиард доллæрмæ.

СОЛТАН АЕМÆ БИТЬИЙЫ ХАБÆРТТАЕ

* * *

Габысаты Исахъхы дзырдарæхст æмбисондæн хастой Быдры Хъахъхъæдуры. Исахъхъау курдиатджын ракаста йæ фырт Солтан дæр. Иуахæмы та йæ хуытæ сæ сыхæгты цæхæрадонмæ баирвæстысты. Сыхаг тынг смæсты, топп радавта æмæ Солтанмæ хъæр кæны:

— Уæ хуытæ мын мæ картоф скъахтой, æмæ сын исты амал скæн, науæд дын сæ ныццæгъдзынæн!

Уæд ын Солтан уыцы æнцад-æнцойæ афтæ:

— Йарæбын æллæх, ныр адонæн сæ ном сæ уæлæ нæй! Бынтондæр сæ цæсгом бахордтой: нырма нæхи картоф æнækъахт, афтæмæй Мæзлуатæм ныххæццæ сты картоф къахынмæ...

* * *

Æнæхъæн сыхæй фæфæдис сты, уæртæ Кочынаты чындз йæ зæрдæйæ фæмæлы, зæгъгæ. Солтан дæр æрбазгъордта, уæдæ цы. Ноджы дохтырмæ машинæйæ судæтæ сæ уайсаат æрхæццæ кодта. Дохтыр сылгоймаджы кофтæйы æгънæджытæ фефтыдта æмæ йын йæ риуæн массаж кæны. Солтан æм æдзынæг фæкастти, стæй æппынæрæджиау, чындз йæ чемы куы 'рцид, уæд дохтырмæ дзуры:

— Аett, мæ хæсгæ мæрдтæ куыд уыди! Кæд æндæр ницы хъуыд, уæд ма дæумæ цæмæ згъордтон — мæхæдæт æй æвзæрдæр аууæрстаин!

* * *

Ахæм цыргъзонд æмæ дзырдарæхст уыди не 'рвад Кцойты Битъи дæр. Иу хатт фæсивæдимæ уыгæрдæнмæ ацыди. Сæ мæкъуылтæ уæрдæтты бавгæдтой æмæ æрцæуынц А нæхи лæппуйæн

йә мәкъуыл рәстмә амад нә фәци, әмәй йәм ие 'мбәлттә фәсте дзурынц:

— Битъи, ныртәккә дә мәкъуыл афәлдәхдзән.

Ләппу ницы дзуры. Иуцасдәр күң раудысты, уәд та йәм дзурынц:

— Дә мәкъуыл акъул әмәй дын афәлдәхдзән.

Уәд сын Битъи афтә:

— Хуыцау баххуыс кәндзән.

Дәлдәр күң ныууадысты, уәд мәкъуыл әңгәгәй дәр афәлдәхти. Ләппутәй йын айтагъд азамадтой. Стәй йә фәрсынц:

— Афтә күң загътай, Хуыцау баххуыс кәндзәни.

Уәд сәм Битъи дзуры:

— Гъы, әмәй Хуыцау исты йәхәдәг әр҆цәуы, мәнә сымах хуызән диттойты ракиты, әндәр!

* * *

Битъийи бинонтә Күырттаты комы цардысты. Иуахәмы сәхъәуы фос ңағъды кәнын райдытой. Битъийән йә хистәртә бафәдзәхстой:

— Далә быдыры, Кәрдзыныхъәуы, иу дәсны ис. Фәцу йәм әмәй йә бафәрс: күңд кәнәм, цы кәнәм, нә фос цы мадзалај фервәзой?

Битъи раңыди Кәрдзынмә әмәй дәсныйән хабәртә ракодта. Ноджы йын рагацау артә сомы радта.

Дәсны йәм байхъуста, стәй загъта:

— Уә фосы астәу иу урс уәрыкк ис. Аргәвдүт ай әмәй дзы Хуыцаумә скувут. Уәрыкк бахәрут әмәй йын йе стджытә бафснайт. Стәй халон амар, йә сәримагъз ын сис әмәй йә стджытимә сәвәр.

Дәсны йә ныхас күң фәци, уәд ын Битъи афтә:

— Хъус-ма, мәнә дәсны. Нә фосы астәу урс уәрыкк кәй ис, уый бәлвырд у. Кәй йә аргәвдзыстәм әмәй йә кәй бахәрдзыстәм, уый дәр гурысхойаг нәу. Фәлә әз халоны акъуырдзынән әви нә акъуырдзынән, уымән йә сәры магъз уыдзән әви нә уыдзән — хәйрәг йә зонаг. Ме'ртә сомы ма мын әри.

Йе'ртә сомы райста әмәй сәхимә афардәг.

Кцойон-Тменаты Лизәйи ныхәстәй сә ныффиста
Хъодзаты Ахсар 2003 азы 28 октябрьы Дзәуджыхъәуы.

ИНДЕЙАГ АРГЪÆУТТАË ТÆРХЪУС КОЙОТЫ КУЫД ФÆТÆРСЫИН КОДТА

Тærхъус къудзиты бадт амæ гагадыргътæ хордта. Уалынджы кæссы, амæ Койот æрбазгъоры. Тærхъус лиздзынмæ фæци. Койот — йæ фæстæ. Тærхъус йæ хуынчъы фæмидæг. Койот хуынчъы нæ цæуы. Йæ дзæмбы дзы ацаута, къахы йæ. Хуынкъ арф нæу. Иучысыл ма, амæ Тærхъус Койоты дзæмбыты скүиси уыдзæни.

Бады Тærхъус йæ хуынчъы, кæссы Койоты дзæмбымæ, хууыды кæны: цы чындæуа? Хинай куынæ рацæуа йе знагыл уæд — ницы.

— Уе' ппæт дæр ардæм! — ныхъхъæр ласта Тærхъус. — Койот нæ хæдзармæ бýрсы, мæнæ йæ дзæмбы æртъиста. Ныртæккæ йæ хууамæ æрцахсæм!

Тærхъус йæ хуынчъы иунæгæй бадти, фæлæ йæ афтæ фæндыди, цæмæй Койот банхъæла, цыма дзы бирæ сырдтæ ис.

— Цæй, хæцон ын йæ дзæмбыйыл? — хъæрæй афарста Тærхъус.

— Хæц ыл, хæц! — дзуапп радта йæхæдæг йæхицæн амæ фæлæбурдта Койоты дзæмбымæ.

— Фидар ыл хæц! — ныхъхъæр та ласта Тærхъус. — Адзæнгæл ын кæн йæ дзæмбы!

Койот фæтарст, йæ дзæмбы ратыдта амæ лиздæг фæци. Афтæ бирæ фезгъордта фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ: æнхъæлдта, дуне сырдтæ йæ суринц.

КОЙОТ ДЫМГÆЙЫ КУЫД АЕРЦАХСТА

Раджы заманты Дымгæ алы бон дæр дымдта. Афтæ тынг дымдта, амæ æнцой никæмæн лæвæрдта. Гъемæ Койот загътта йæхицæн: «Цæмæй Дымгæ мауал дымса, уый тыххæй йæ æрцахсæдзынæн амæ йæ амардзынæн». Хæхты 'хæн комы къæппæг сæвæрдзынæн, амæ ма мын кæдæм ирвæздзæни?» Комы тæккæ нараæгдæр ран дуры уæлæ къæппæг сæвæрдта амæ сæхимæ араст фынæй кæнынимæ. Дыккаг бон æрбацыди коммæ. Кæссы амæ Дымгæ къæппæджы скатай.

Койот йæ фатдонæй фат систа амæ дзуры:

— Дæ мæлæты бон æрциди.

— Ма мæ фехс, — лæгъстæтæм фæци Дымгæ. — Ау, æппындаæр мын тæригъæд нæ кæныс?

— Нæ кæнын, — дзуапп радта Койот. — Нал дæ ауадззынæн.
 — Батæригъæд мын кæн, — дзуры та Дымгæ. — Дæ хорзæхæй.
 — Фæуæд афтæ, — ныббарста йын Койот, — æрмæст мын дзырд ратт, кæй никуынал дымдзынæ, уый тыххæй.

— Омæ иудадзыг хæдзары бадгæйæ куы ныммæлдзынæн, — кæугæйæ дзуры Дымгæ. — Хæринаг та куыд амал кæндзынæн?

— Хорз. Уæд та мын ахæм дзырд ратт: «Куы-иу дымдзынæн, куы та — нæ!»

— Ард дын хæрын: куы-иу дымдзынæн, куы та — нæ!

Койот йæ уацайраджы рауагъта къæппæгæй. Гъемæ ма Дымгæ абон дæр цæры æмæ дымы.

ЧЫСЫЛ МЫСТЫ ЛÆППЫНЫ СТИР ДИССÆГТАË

Мысты лæппын сфæнд кодта хæтæнты ахæтын. Йе стырмадын фæндаггæгтæ сæвæрдта, æмæ мысты лæппын иу хур бон балцы араст. Бирæ рæстæг нæ рацыд, афтæ йæ размæ фæцис егъяу цад. Мысты лæппын фæйнæрдæм акæстытæ кодта, фæлæйæ цæст никæуыл æрхæцыд.

— Exx, ныр иу исчи, арф ныуулæфыди мысты лæппын. — Мæтых кæимæдæриддæр бæргæ бавзарин!

Мысты лæппын цады иннæ былмæ аленк кодта, йæхи ацагъта æмæ загъта:

Хуыцауæй ард хæрын, сæмгæф-дельфин дæр мæнæй тынгдæр бастадаид уый бæрц ленчыты фæстæ.

Егъяу цад та уыди, йе стырмады къахы фæды цы къæвдадон æрæмбырд, уый.

Мысты лæппын æндæр къахвæндагмæ базылд æмæ уайсаҳат ауыдта тынг бæрзонд хох. Йæ алыварс цыниуызмæлæг нæ федта æмæ йын уый хуымæтæджы хъыг уыди!

— Хорз нæу, æввахс сагтæ кæй нæй, уый, — загъта мысты лæппын.
 — Эз сын бацамыдтайн, сæррæтт кæнын куыд хъæуы, уый!

Сыдзмыдзы рацыд, азгъордта æмæ иу гæппæн хохы иннæ фарс агадти.

— Гъеуый дын гæпп! — загъта йæхицæн.

Фæлæ хох уыди хуымæтæджы хус тихалджыты гуцъула.

Мысты лæппын азгъордта ноджы дардæр æмæ ауыдта, мæлæтдæг тохы чи бацыд, ахæм дыууæ арсы.

— Эрлæуут! — фæхъæр ласта мысты лæппын. — Ныуудзут уын, зæгъын, уæ хæст, намæ кæрæдзи амардзыистут!

Фæлæ йæ æрсытæ нæ хъуыстой, æмæ уæд мысты лæппын сæ астæу фæмидаæт, баиргъæвта сæ.

— Эз тынг хъæбатыр æмæ тыхджын дæн, — загъта уый. — Уайгæут, æмæ уæ хылгæнгæ куыд никуууал фенон, афтæ!

Хылгæнджыитæ, мæгуыр сæ бон, уæнтæхъил æмæ сæргуыбыраæт ацыдысты. Уыdon та уыдысты быдираг къолопи æмæ бындз.

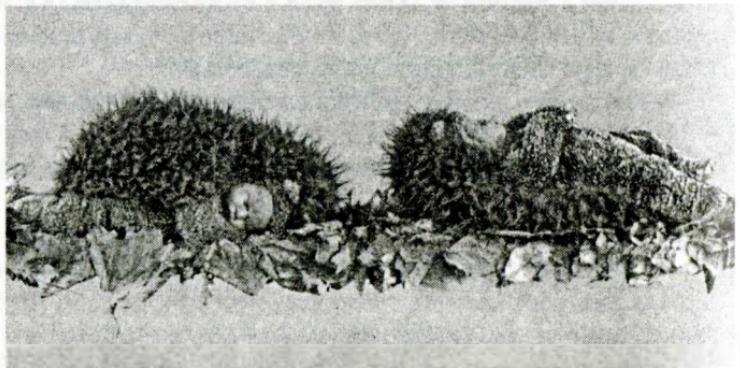
— Абон уал æгъгъæд фæуæд, — загъта йæхицæн мысты лæппын æмæ сæхимæ азгъордта.

— Эмæ цынæ диссаг федтон, нана! — къæсæрæй бахъæр ласта мысты лæппын, æмæ йыл цы 'рцид, уыdon иууыллæр ра-дзырдта.

— Эдылы къоппа, — загъта йæ нана æмæ арф ныуулæфыди.

Иу заххы хъæбултæ.

**ИРОН
ПОЭЗИЙ
АНТОЛОГИ**

ПЛИТЫ ХАРИТОН

(1908 – 1966)

Плиты Дауыты фырт Харитон райгуырди Хуссар Ирыстоны Ручы хъяуы мæгуыр бинонты астæу. 1930 азы каст фæци Цхинвалы педтехникум. Фæстæдæр ахуыр кодта Мæскуыйы пединституты, уырдыгæй та байвата Философийы, литературæйы æмæ историйы институтмæ. 1936 азы ссыди Дзæуджыхъæумæ, күиста радиокомитеты, стæй та «Рæстдзинад»-ы редакцийы.

1937 азы йæ равзæрстой Хуссар Ирыстоны фысджыты цæдисы сæрдарæй. 1942 азы йæм фæсиidтысты Сырх æфсадмæ. Уырдыгæй күы сыздæхт, уæд күиста Цæгат Ирыстоны чиныгуадзæны, журнал «Махдуг» æмæ газет «Æрыгон большевик»-ы редакциты.

Литературон күистыл фæцалх 1928 азы. Раугъта къорд чиныджы. Фæлæ йæ уацмысты фылдæр хайæцæг поэзийы æмвæзадмæ нæ хæццæ кæны.

КЪУХӘЙ МÆ ЕРÆДЗЫПП АХАУД АËВАСТ

Дзомагъы рæгътыл æз цуан кæнын уарзтон.
Иу хатт та ме уæхскыл ерæдзыпп айстон.
Схæццæ дæн рагацау рагъмæ хæстæг.
Бур-бурид дардта фæззыгон кæрдæг.

Адафон хæхты күыд хорз у фæзилын!
Цъититы цурмæ мæ сфæндыди схилын.
Сайдта мæ, сайдта, сæ рæсугъддинад,
Æмæ нæ хатыдтон рæгътыл фæллад!

Ауыдтон суадоны былыл сæгуыттæ,
Ради фырцинаей мæ зæрдæ сæ уындæй.
Уæдæ күыд диссаг уыд къæйттыл сæ хъазт!
Къухтæй мæ ерæдзыпп ахауд аëваст.

* * *

Рагъәй хур йә цәст әрдардта,
Уафы арвырдынау тын.
Бәстәе йе 'ркастәй әрцардта,
Бәстәен алышъидис йә фын.

Уәтәр бахудти фырбуцәй.
Дуры сәр ысләууыд сәгъ.
Цәй-ма, хорз фыйяу, әрдуң ай,
Руадз хъарм әхсырәй рәгъ.

АЭЗ КЪАХАЙ КЪУХМАЕ ДӘР ДӘУ ДӘН

Нә чъырынәй, ныллаег къонайә
Кәм калд сәнары сау фәздәг,
Аэз уым йә хъәбысы нанайән
Куы бадтән артдзәстмә хәстәг.

Фәцахуыр дән нә уәлхәдзарыл
Чысылгай арәхсгә цәуын.
Нә сыхәгты әмләгъез къәйдзарыл
Нә уыди дугъ кәнин дәр зын.

Цымә фыццаджы дәр цы уарзтон? -
Ахсәрдзән, хәхтә әмә хъәд.
Мә зәрдәмә-иу арф әрбайстон
Нә урссәр хәхты сагъәс, мәт.

Мә Ир, ды мән фәцахуыр кодтай -
Цы у дзәбәх, цы у әвзәр.
Чысыләй дәр мә бирәе домдтай,
Цәмәй дын бамбарон дә хъәр.

Ныссагътай мын архъян мә къухы,
Цәмәй-иу рацахстаин бәх,
Цәмәй-иу барджытимә дугъы
Тъәбәртәй уадайн дзәбәх.

О, ме схъомылгәнәг Ирыстон,
Ды радтай базыртә мәнән.
Дә хуыз мә зәрдәйи ныффи斯顿,
Аэз къахәй-къухмә дәр дәү дән.

Аэз дән дәуен дә туг, дә хъастә.
Ды дә мә фыд, ды — мә мад.
Әнә дәу састибазыр цәргәс дән, —
Әнә дәу циу мә цард, мә кад!

ФӘРНИОН КЪОСТА

(1908 – 1937)

Фәрнион (Фәрниаты Солтийы фырт Къоста) райгуырди Цәгат Ирыстоны Сечеры хъәуы мәгуыр зәхкусәджы хәдзары. Бакастис астәүккаг скъолайы, стәй Мәскуйы педагогон институты 1931 азы ацыди Чыребамә. Күиста газет «Большевикон аивад»-ы редакторәй, Хуссар Ирыстоны чинигуадзәны директорәй, театры директорәй. 1933 азәй фәстәмә царди Дзәуджыхъәуы Уыди чингуыты базарады сәргъләууәт, журнал «Сырх дидинәджы» редактор.

1937 азы йә әнаахкосәй әрцахстой әмәх йә амардтой.

Дард бәсты иу кәрон джиугәйә,
Бамбийдзән искуы мә мард.

Бафәрсдзән искай мә уәзәг-мад:
Цәй-ма, цы фәци мә фырт?
Дзуапп ын-иу раттут: «Уый базаууат,
Дард бәсты ниуы йә цырт».

Афтә фыста Фәрнион йә иу әмдзәвгәйи (дәлдәр әй мыхуыр кәнәм). Әвәццәгән, пехуым-парау разваелгъау зыдта ўе 'вирхъау мәләт. Гъе әрмәст иу хъуыдагәй фәрәдыди поэт: дард бәсты не ссардта йә мәләт — ам, йә Ирыстоны йә бабын кодтой чекисттә. Цырт та йын уәвгә дәр нәй —

«адәмъ знәгтән» цыртытә не 'вәрдтой бәльшевиктә — фәсвәд ран-иу сә иумәйаг дзыхъхъы ныккалдтой.

Фәрнионән йә курдиат тынгдәр прозәйырдаем араэст уыд. Уый у фыщаг ирон роман «Уады уынәр»-ы автор.

Йә уацмысты тәккә әххәстдәр әмбырдгонд рацыди 1959 азы Цхинвалы.

АЕНУД ЦЪӘХАХСТ

(Скъуыддзаг)

Мәскуыйән

Рагәй бәллыштән йә фенынмә,
Хъуыстон ын рагәй йә кой.
Не 'фтыд мә къухы уый гъенырмә,
Скардтон дзы аборн әнцой...

Урс Кавказ дард бәсты бazzадис,
Дард у мә балц та мәнән.
Сагъәссыл ног хилтә разадис —
Нәй мын мә мастьән зәгъән.

Цәй-ма кәмән кәнөн зарджытә?
Чи мын әмбардзән мә мәт?
Уынджы наә фендзынаә барджытә,
Иу сә наә дары нымәт.

Гъе, уәүүәй, гъе, уәүүәй, дард Кавказ,
Диссаг куыд наә дә ды дәр.
Курын дә, рацу мәм, рафәлгәс,
Уарзын дә аборн фылдәр.

Зоныс мә: рагәй дә хъәбул дән,
Иу дә наә уарзы мә бәрц.
Цәй-ма, цы зәгъәм наә фыдгултән? —
Аборн мын ласынц мә кәрц.

Сагъәсәй зәрдә ныйих уыздән,
Риуыл куы нал фена кәрп.
Дарәстәй никуы ис уый хуызән,
Рагәй йә уарзта наә әрдз.

Рацу мәм, рацу мәм, сонт Кавказ! —
Абон дәм нал хәссын фау.
Дардәй мәм уарзонау рафәлгәс,
Сагъәстәй зәрдә ныссай...

Курын, ныббар мын мә сагъәстә:
Фаг дә наә уарзтон кәеддәр.
Уарзын дә байдыртон дард бәстәй,
Чи дә фәмысдән фылдәр!

Курын дә ноджы та, рацу мәм,
Нал у әнә дәү мә бон.
Истытә сусәгәй адзурәм, —
Зонәм, цы ныл ңаудзән сом...

* * *

Бирәтән бирае наә бантысы...
Иннәтәй бирәтау цард
Сау хъәдмә сусәгәй ахъуызы,
Баззайы аннә әнкъард.

Алчи йәхи фәдыл фидәнмә
Ивазы бонтән сә таг.
Бауарзтон хъусын аэз изәрмә,
Нал у мә зәрдә тәлфаг.

Мад мәм наә рауайдзән худгәйә,
Тугәй куы ферхәңон, уәд.
Ниудзән мыл иунәгәй, дудгәйә,
Къулрәбын сидзәрәй уад.

Арæхстгай, тард куындау ниугæйæ,
Афардæг сусæг мæ цард.
Дард бæсты иу кæрон джиугæйæ,
Бамбийдзæн искуы мæ мард.

Бафæрсдзæн искæй мæ уæзæг-мад:
Цæй-ма, цы фæци мæ фырт?
Дзуапп ын-иу раттут: «Уый базаууат,
Дард бæсты ниуы йæ цырт».

Бирæтæн бирæ нæ бантысы...
Иннæтæй бирағъяу цард
Сау хъæдмæ сусæгæй ахъуызы,
Баззайы аннæ æнкъард.

БЕДЖЫЗАТЫ УАСО

(1908 — 1954)

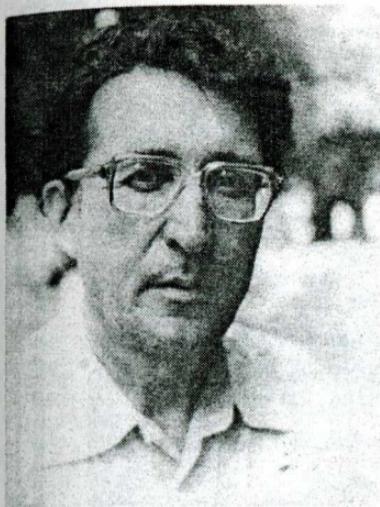
Уасо уыди нæ дзырдзæугæ прозаик Беджызаты Дауыты фырт Чермены кæстær æфсымæр. Райгуырди Хуссар Ирыстоны Едысы хъæуы. Ахуыр кодта Цхинвалы педтехникумы, стæй та Мæскуыйы философийи, историйи æмæ литературæйи институты. Уый фæстæй ïæм фæсидтысты Сырх Äффадмæ. Фылдыбæстæйи Стыр хæсты фæстæ царди Калачы, сисис историон наукæты кандидат, куыста ахуыргæнæгæй.

Бирæ сфæлдыстадон бынтæ нæ бazzади Уасойæн, цы йын бazzад, уыдон дæр ницанæбæрæг ахадынц. Нæ антологимæ йын кæй баҳастам, уыцы æмдзæвгæ 2000 азы 12 июля «Рæстдзинад»-ы рауагъта Нафи. Äмдзæвгæ раст æвдисы 30-æм азты стыр бæллæхтæ, уынгæджы бон кæуыл акодта, уыцы адæмы æвирхъяу уавæр.

ЦЫ У НÆ ЦАРД?..

Ма мæ ракæ хъаст, —
Тоны риуы маst.
Хъæлæс донæй дзаг,
Нæй ысдзурæн фаг.
Уæнгтæ хаудæй баст,
Зæрдæ 'ппæтæй тарст...
Цу, ныгъуылдæй цæр,
Ма схъил кæ дæ сæр.
Мацы сдзур æргом,
Алкæй дæр ыстау.
Цард фæлывд быnton, —
Амæл ныр фæлтау!..
Хуыздæртæ сты ахст,
Дард Сыбырмæ хаст.
Æвзæртæн — сæ рад...
Циу ма ныр мæ цард?..

1937

ЦӘГОЛТЫ ВАСИЛИ

Ирон аивад ёмæ культураїыл æрциди стыр зиан: йæ царды 84-æм азыл 15 февралы амарди Цæгат Ирыстоны адæмон фыссæг Цæголты Македоны фырт Васили, æхсарджын хæстон лæг, хорз зæрдæйы хицау, ёмбалуарzon адæймаг.

Цæголы-фырт райгуырд 1921 азы 1 январы Чырыстонхъæуы. Жæвзонг лæппуйæ æрлæууыди фæллойы фæндагыл — геолог тимæ зылд хæхтыл, куыста æрзæткъахæнты, завод «Кавцинчы», æфсады та уыди денджызон флоты — Фыдыбæстæйы Стыр хæст дæр æй матросæй æрæйиæfta. Бахауди уæлдæфон-десантон дивизимæ, уыд сгарæг.

Хæсты фæстæ кодта партион куист алы бæрнон бинæтты, стæй сси газет «Социалистическая Осетия»-йы редакцийы уæнг. Йæ фæсномыг уыди Бибо, йæ цыргъзонд сатирикон уацхъуыдтæ абор дæр ма нæ рох кæнынц хистæр фæлтæрæй.

Васили фыста уырыссаg æвзагыл, адæмæн хорз зындгонд сты йæ романтæ ёмæ уацаутæ «Хæхты минæвæрттæ», «Донайы», «Æмæ-иу мæрдтæ дæр систадысты», «Ралицæ»...

Чи йæ зыдта, уыдоны зæрдæтыл лæудзæни худгæбыл ныфс-хаст лæгæй, æргомдзырд, æнувыд æмгарæй. Ирон культурæйы та йæ фыссæджы ном æнусон у.

Рухсаг у, Вася, рухсаг.

«Мах дуджы» кусджытæ

Цъары фәрстыл:

1. Хәрзуац.
3. Чызг-уалдзәг.
4. Уәеныг.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

---

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

Журналы цы аәрмәгә раңауа, уымәй әндәр мыхуырон оргән күы пайда кәна,
уәед хъумәе амынды, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.

*Журналмә цы къухфыстытә цәуы, уылон редакци рецензи наә кәнны,
стәй сәе автортән фәстәмә наә дәтты.*

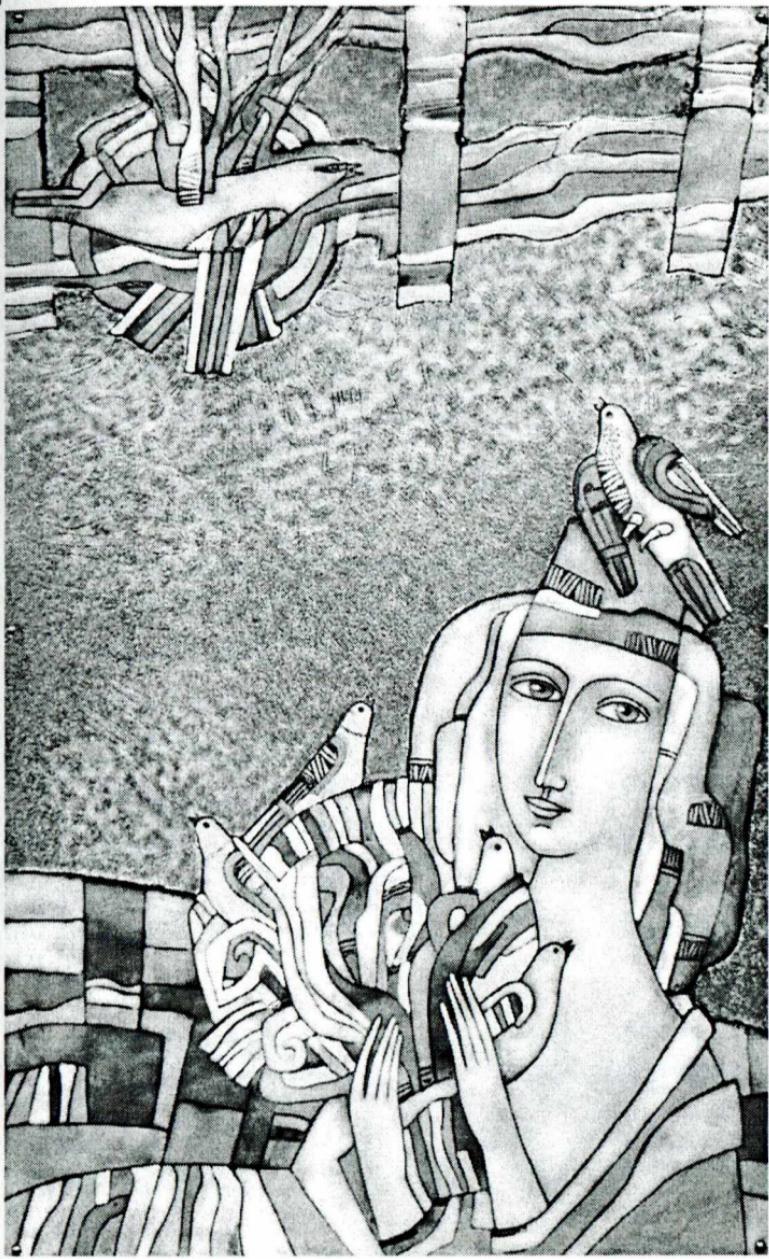
**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 22.03.04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта MyzI. Печать офсетная. Усл. п. л. 11,5. Учетно-изд. л. 8,05. Тираж 2000 экз.
Заказ № 1544.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

*Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

Индекс 73247

